Берсанов Хожа-Ахьмад

БОЛАТАН СУЙ

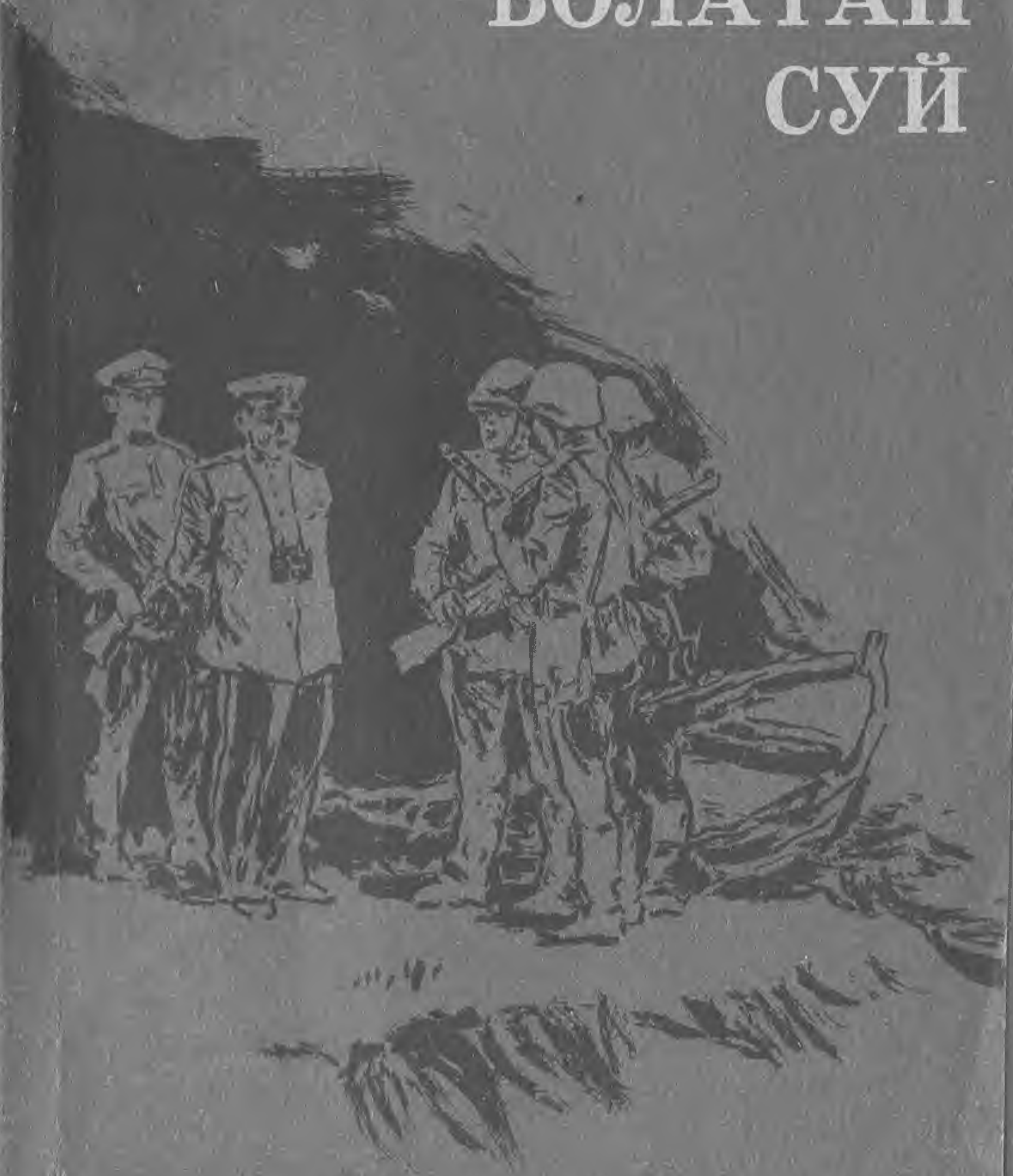

С 2 (Чеч)
Б 48

Редактор А. А. Виситаева
Художник Е. М. Токарев

Берсанов Х.-А.
Б48 Стальная искра: Историческая повесть. — Грозный: «Книга», 1994, с. 176.

Б $\frac{\text{М 135(03)—93}}{\text{1907000000—}}$ Без объявл.

ББК 48

© Х.-А. Берсанов, 1994

ДЕШХЬАЛХЕ

Советски Союзан Турпалхочух Дачиев Хансолтех лаьцна аса язйина хIара повесть бакъдолчу тIера язйина ю.

255-гIа Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк 1941—1945-чу шерашкахь хиллачу Даймехкан тIеман инзаречу хьелашкахь фашистех майра а, каде а, говза а леташ гIараяьлла ю. Заявленеш а луш шенна лаамехь эскаре бахначу нохчийн, гIалгIайн гIуллакхерчу нахах, интеллигенцех, кегийрхойх, кхечу эскаран дакъошкара нохчийн, гIалгIайн кадровой эпсарш схьа а балийна кхоьллина яра 114-гIа кхаьсттина йолу Нохч-ГIалгIайн дошлойн дивизи. Амма хиллачу а, буьрсачу а тIамо бойуш, чевнаш еш дивизех дошлой дукха дIакъестар бахьана долуш цунах дошлойн полк йира. Оцу полкан тIеман некъаш толлуш, документашца деш долу тоьшаллаш билгалдохуш, полкехь хиллачу тIемалойн дагалецамех пайда оьцуш язйина аса полко бинчу тIеман эпизодаш.

Сан къамел хилла Советски Союзан Турпалхочуьнца, гварди инарла майораца П. П. Брикельца а, 255-чу Нохч-ГIалгIайн дошлойн полкан командир хилла волчу Советски Союзан Турпалхочуьнца Висаитов Мовлидца а тIамехь хилла дерш дуьйцуьйтуш. Гварди инарла-майоро Советски Союзан Турпалхочо П. П. Брикела чIогIа тоьшалла дора нохчийн, гIалгIайн кIентий майра а, яхь йолуш а, доьналла долуш а хиларна. Ткъа, Висаитов Мовлидна цо деш долчу тешаллех цхьаъ билгалдаьккхича а кхачам болуш ду. «Советски Эскарехь Висаитов Мовлид санна майра а, тIахъаьлла а командир суна тосавелла а, вевзина а вац» бахара цо. Аса цунах лаьцна а яздина.

ХIора повесть ешначарна девзар ду Советски Союзан Турпалхочун Дачиев Хансолтин турпалаллин васт, цуьнан гIиллакхаш, хьуьнарш, майралла, доьналла. Аса исбаьхьаллин сурт хIоттош язйина цо бинчу тIеман эпизодаш, фашистийн тылехь цо йина тIеман операцеш.

Ростов гIалина гергахь йолчу Зеленоградера дуьйна Сталинграде кхаччалц цIерпоштнекъаца йолу Котельниково, Майорский, Курмоярский, Похлебин, Гримячий, Верхне-Яблочни, Небыков, Чилеков, шигара дIа ГIалмакхойн аренашкара Аксай, Верхне-Кум-

ский, Садовое, Тингута, Тундутово ярташ, кIотарш, станицаш, цIерпоштнекъан станцеш къуьйсуш фашистех леташ, тIом беш дIаяхна Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк. Аса билгалбаьхна оцу тIамехь майралла, доьналла гайтина болу взводан, ротан, батальонан, эскадронан командираш, дошлой. ХIара повесть ешначунна хуур ду дошлойн дивизионаша, разведчикийн отрядаша мостагIчун тылехь церан штабаш, чIагIонаш йохош, адамаш цецдовллал даккхийра хьуьнарш гойтуш динарш. Цара и тайпа яккхийра операцеш йина Берлин чу кхаччалц, мостагIчунна тIехь толам баккхалц. Повестан шозлагIчу декъехь аса яздина Советски Союзан Турпалхочун Дачиев Хансолтин, тIом дIабаьллачул тIаьхьа, машаречу хенахь, хьаналчу белхашца билгалдийлла хьуьнарш.

Хьоме накъостий, хIара книга шаьш йоьшуш а, ешначул тIаьхьа а «бакъ ду техьа, я дац техьа»? бохуш, шеконаш кхоллаяла а там бу. Ледара язйина меттигаш а тосалур ю, гIалаташ а карор ду. Цундела сан дехар ду шайна повестах хеташ дерг сайга схьаалар. ХIара повесть язъян кортаталла ца тоьуш, ницкъ ца кхочуш дисначунна бехк ма билла. Суна вайн декхар ду аьлла хета Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта халкъашна, къаьсттина вайн кегийрхошна, вовзийтар.

Автор.

ТIОМ БОЛАЛУШ

ОхьатаIIош тиллина суран куй а коьртахь, расхачу динахь Гуьмсех чу вогIура бере. Юьртах чу воьлчи готтачу урамехь доьккал вогIура воккха ши стаг. Цу шиннен сий деш, йоргIахь йогIу говр юкъа а оьзна, говрара воьссира иза.

— Де дика хуьлда шун! — вистхилира жимастаг.

— Диканца дукха вехийла. Дала сий дойла. Хьо лаа вогIий Гуьмсе? Говр ма йохйина ахьа?

— Со военкомате вогIу.

— ХIун дуьйцу тIамах лаьцна? Кхайкхана валош-м вац хьо?

— Кхайкхана валош ву. Хьерабевлича санна чухахкабелла богIу фашисташ.

— Уьш бе дала хIаллак! ХIун оьшу техьа царна?

— Царна хIун оьшу-м ца хаьа суна, вайна уьш-м ца оьшура,— аьлла, вела а къежна, гIаш жимма дехьа ваьлчи, аьрру ког луьтанах а тесна, каде говрана тIе а хиъна, йоргIа эцийтира кIанта.

Декабрь беттан шело башха Iаьткъаш а яцара. Делахь а Герзель-Эвлара Гуьмсе кхаччалц говрахь веъначу беречун куйнна ирахь йисна лергийн тIилдигаш цIийеллера. ТIергIан каранаш чохь дохккушехь шелделлера куьйгаш а. Военкомат чохь йолчу Пишлоша хьалха кхаьччи охьа а воьссина, лезанах дIатесира цо шен расха дин. Кхин хьем боцуш чехкка военни комиссар волчу тIехьавелира иза.

— Здрави желаю товарищ военком, по вашему приказанию Дачиев явился [1].

— Здравствуйте [2]. ТIаккха, Дачиев, Герзель-Эвлахь кегийрхой буй шенан лаамехь эскаре баха кечбелла? Нохч-ГIалгIайн АССР-н обкомо а, Совнаркомо а дошлойн дивизи ю вовшахтухуш. Хьо хIун дан дагахь ву?

— Накъост военком, Дачиев Хансолта оцу дивизехь уггаре а майра дошло хир ву-кх шеца Герзель-Эвлара дукха а кегийра нах а болуш, — жоп делира Хансолтас.

---

[1] Могуш лаьттийла накъост военком. Хьан омрица Дачиев схьакхаьчна-кх.
[2] Могуш лаьттийла.

— Делахь хIета, аса хьо кхин сецор вац.

— Кхана тхо тIедогIар ду заявленеш а дахьаш. Iодика йойла.

Хансолта военком волчуьра араваьлла шена тIе волавелчи, цхьа керланиг дахьаш вогIийла хууш санна, мерах «хур-р-р» а деш, тIа детта болабелира расха дин. Лезнах тесна урх схьа а яьстина, луьйтанах коган боьхьиг а тосуш, каде нуьйра чу хиира Хансолта. Голош таIош цкъа меттаха а яьккхина, шодца ягийна цIехьа хийцира цо кхаара расха бекъа.

Герзель-Эвлах чу ма-вуьйлли, эскаре баха хан йолчу кегийчу нахе хабар дахьийтира цо, чехкка юьртасовете дIагулло, аьлла.

1922-чу шарахь вина исс жима стаг юьртасовете веара шешан нийсархо Хансолта волчу.

— Ассалам Iаликум, юьртасоветан секретарь! Хьо хIун ала воллу тхоьга? Ахьа бохачунна тхо дала а кийча ду-кх, — элира, кегийчу нахана хьалха хIоьттина чоьхьаваьллачу Хьабиба.

— Ва Iаликум салам сан юьртахой. Баркалла шуна хьем боцуш схьадахкарна. Шуна дала диканиг дойла. Фашисташ тIамца тIегIерташ бу-кх хIинца а. ТIамо бен тIом юхабоккхур бац аьлла-кх вайн дайша. Нана Даймохк орцана кхойкху вайга. Вайн юьртахь дечу ламазора «Мама, схьалол суна яа хIума!» бохуш, цIиййинчу шури чу кагйина можа сискалаш а юуш вай чохь-м Iойтур ма дац хIокху замано. Шу делах тешахь, теша мегар ду-кх эскаре дIакхайкхалц Iадда а Iийна кхайкхича доьлхачул, кхайкхале вай дахар Iедална гергахь, халкъана гергахь сийлахь хирг хиларх. «Ца лаахь а лууш санна бахара» — аьлла вайн юьртахошна хоьтуьйтачул, «вайн юьртахь-м хьаха хилла яхь йолуш кIентий» олуьйтур ду вай ваьшна. Язде заявленеш эскаре дахкийта алий. Аса иштта яздина шуна аьлла, ша яздина заявлени массарна а хозуьйтуш дIадийшира Хансолтас:

«Гудермесски районан военни комиссаре накъост Жуковга. Накъост военни комиссар! Тешнабеххкаца вайн Даймахкана тIелеттачу луьрачу мостагIаша — немецки фашисташа ярташ, гIаланаш ягош, маьршачу нехан — вайн вежарийн, йижарийн цIий Iенош деш льатта зуламаш со лалуш вац. БIеннаш, эзарнаш нохч-гIалгIайн яхь йолу кIентий герз караэцна хьоме Даймохк ларо тIаме дIахIиттина. Сан цаьрца яхь ю. Уьш тIамехь оьгуш, цара цIий Iенош льатташехь дIакхайкхаре хьоьжуш цIахь Iер суна гIиллакхехь ца хета. Цундела аса доьху сайн лаамехь эскаре вахийтар. Тешалахь, накъост комиссар, кхеравеллий, эшний юха ца волуш оцу боьхачу йовсарийн муцIарш аса отург хиларх.

Герзель-Эвлан Советан секретарь а, военноучетан стоьлан начальник а, Дачиев Хансолта, декабрь 1941 шо».

Хансолтас динчу къамело а, заявлени тIехь яздинчо а дог-ойла ира-кара хIоттийнчу нохчийн яхь йолчу кIенташа шешан лаамехь

[illegible] баха заявленеш яздира. И заявленеш военкомате чуделлача цуьнан дукха хан ялале дIакхайкхира цаьрга военкомате. Шина а агIор цена юххехула дIахIиттийначу, цIен бархат тIе-тоьхначу стоьлан тIе Герзель-Эвлара а, иштта кхечу ярташкара а баьхкина кегий нах охьа а ховшийна, цаьрга доцца къамел дира комиссаро. Цо билгалдехира Гитлеровски Германи Советски Союзаца тIом ца бан итт шарна дина договор а дохош тешнабехкаца тIелатаран бахьана долуш пачхьалкхи чохь дIахIиттина чолхе хьелаш. Тукхий а гIаланаш, ярташ йохош, мехкаш дIалуьйцуш адамийн цIий Iанош фашисташ чухьаьвдда богIуш хиларх лаьцна дийцина цо [illegible] элира: «...Со тешна ву мостагI вай эшориг хиларх а, вай толам боккхург хиларх а».

Эскаре боьлхучаьрга вистхила чувеъна вара ханна воккха а, [illegible] а цхьа нохчо. Хансолтийна иза вевзаш а вацара, комиссаро цуьнга дош луш билгалделира Хансолтина иза районни газетан редакцехь болх беш хилар. Иллешца хестош хилла вайн къоман турпалхой Таймин Биболат, Мадин Жаммирза, Адин Сурхо, Жуман Акхтула, Шотойн Аьстамар, Бахадаран Муьстарг, [illegible] КIезлиг, Харачойн Зеламха — аьлла, дIадолийра цо шен къамел. — Кавказан тIом болчу хенахь кхечу пачхьалкхийн кхечуьнаш, историкаш, гIарабевлла тIеман говзанчаш цецбохуш шешан паргIатонехьа къуьйсуш паччахьан эскарех майра летта вайн дай. Ламанхойн хаза гIиллакхаш, майралла, доьналла хестийна шешан произведенешкахь Пушкина, Лермонтовс, Толстойс. Советски Iедал доккхуш а, чIагIдина дIахIоттош а жигара дакъалецира нохчаший, гIалгIаший. Деникинцашна доьхьал бечу тIамехь хьуьнар, доьналла, стогалла, майралла гайтира Граждански тIеман гIараваьлла волчу турпалхочо Шерипов Асланбека. Со тешна ву церан сийлахьчу даржехь кхиъначу шун, яхь йолчу кIентий, вайн къоман сий, мехкан ирс лардеш Даймехкан тIамехь турпалаллин хьуьнарш гойтург хиларх».

Цуьнан къамел чекхдаьллачул тIаьхьа призывной комиссехь цара а бевлла, эскаран могIаршка хIитта новкъабовлан билгалбинчу хенаца повестканаш кисна а йоьхкина, некъана кечам бан цIа [illegible] баьхкира Герзель-Эвлара Дачиев Хансолта, Михайлов Саид-Ахьмад, Мачигов Хьабиб, Дакаев Мохьмад, Байрашов Аслан, [illegible] Мохьмад, Тасуев Наса, кхин а церан накъостий.

Юьртара кегий нах шешан лаамехь эскаре боьлхуш хилар юьртахь чекхделира. «Кхана уьш эскаре баха новкъабовлуш бу» аьлча, цу буьйсанна царна синкъерам бан тохаелира, Мухаржат. И синкъерам бан мегар дарий техьа ша аьлла, шен марвешигара пурба деха яхара иза.

Мухаржат марвежаршна хьоме хеташ нус яра. ГIиллакх долуш, оьзда зуда иза хиларна сий деш а, хама беш а, лоруш а яра иза марнана.

— Деллахь кIант ахьа пурба делчи синкъерам бийра бара-кх

аса кхана, эскаре баха новкъабовлачу кегийчу нахана, — элира марвеше, МасIуде.

— Маржа Мухаржат яI, массарна а там бан гIерташ ю-кх хьо ХIун дан йоллу хьо и хатташ чукхехьийтина? — элира вела а къо жаш марвашас.

— Деллахь кIант, суна-м къа ма хета царех. ТIехьийзаш, мех карий ма бу церан. Шайна безачу мехкарийн дагара а хаале уьш дIабахчи, хьанна хаьа, делан кхел хилла, тIамехь вийначун дагахь баллам хуьлий а...

— Бехьа хIета кегийчу нахана синкъерам Мухаржат. Со а дIа вогIур ву мехкаршка бIаьрг а тоха, кегийчу нехан хелхаран бо ларе а хьажа, — аьлла, жоп делира марвашас, МасIуда.

Шен йоI Зубайдат, юххе а яьккхина, эскаре баха кечбеллачу кегийчу нехан безам бахна мехкарий синкъераме схьагулбан ара елира Мухаржат.

«ХIара стенна беш бу синкъерам? Хьаша веъна меттиг-м яц? — шега аьлчи. — Кхана эскаре баха новкъабовлачу кегийчу нахана беш бу», — олура Мухаржата. — Чехкка схьа араялийтал шешан йоI! ТIом — тIом бу. Хьанна хаьа царех хIун хир ду. Дийна, мо гуш, маьрша юха цIехьа мила воьрзур ву хууш дац. Церан беза лаьттачу мехкарех бIаьрг ца тухуьйтуш уьш новкъа муха бов луьйтур бу?»

«Цара хIун леладо? Уьш стенна арабевлла?» — олий хоттура йоI йолчийн лулахоша.

«Мухаржат ю-кх шен йоI юххе а яьккхина, синкъерам бан мехкарий гулбеш».

«Иза стенна беш бу? Зуда ялийна меттиг ю? Я хьеший баьхки на?» — духе кхиа гIертара нах.

«Зуда ялийна меттиг а яц. Я хьеший а ца баьхкина. Вайн юьр тара кегий нах шешан лаамехь эскаре баха новкъабовлуш бу. Цар на беш бу синкъерам».

— «Дала сий дойла Мухаржата. ОйсангуровгIеран зудари хьаха бу яхь йолуш», — олура Мухаржата синкъерам барна реза хиллачу наха.

Мухаржат йолчу схьагулбелира мехкарий, кегий нах. ДIахIоьт тира юьртахойн синкъерам. Бакъду, хIумма а сакъералуш бацара я кегий нах а, я мехкарий а. Буьйлуш вовшашка забарш яхь а, къа а, кхоам а хетара эскаре боьлхучех. Оцу тешам боцчу тIеман за мано шеконаш кхоьллинера. ТIамехь байанчех хаамаш беш юьр тахь тезеташ хIуьттура. Ткъа хIинца, цу тIаме боьлхучех хиндерг хIун ду хууш дацара. Таро йолчо а таро йоцчо а, шайн-шайн аьт то ма-хиллара, вовшахтоьхнера мехкарша кечлуш тIебуьйхина гIирс. Наггахь йолчуьнан коьртахь кIайн шипон яра. Вукхеран коьрта техкина бекистан, дарин йовлакхаш дара. Коча туьтеш, дашон лаг-жайний, когара цIиэн кIархаш, туфлеш, басмийн а, дарин а кучамаш хаза товра цаьргахь. «Хозаллина йовлакх ца

[illegible] бохург санна, духар мухха а делахь а, басна, сибтана, догI-[illegible] хала мехкарий бара уьш. Шайн-шайн безам болчу [illegible] кхайлах бIаьрг кхобура кIенташа, вовшийн дагара [illegible] Мехкарийн могIара охьахиъначу Яхина тIехь бIаьрг [illegible] Хансолтин а. Цо ша тергалйойла а хууш, доьхьал хьажа [illegible] хеташ дуткъачу пIелгашца шен шифонан тIам а лаьцна Iара [illegible] Хансолта шега схьахьоьжуш санна хеташ цунах къехкабора [illegible] ши бIаьрг. Лармаза хьалайирзина Хансолта волчухьа дIа-[illegible] бIаьрга тIе бIаьрг хIоьттина, нур даьгчи санна цIийлуш [illegible] цуьнан бос. Цу кIанте кхобучу безамо хорам бина дак-[illegible] дохура цо. Эскаре баха кечбеллачу кIенташна шаьш [illegible] йиш лекхира мехкарша;

Сайн дадеха йолийла со,
Сайн мамеха йолийла со,
Сайн сил дукха везна волу
Хьо вицвина лелар елахь.

Ас Iуьйренаш ларйийр ма ю,
Ас суьйренаш ларйийр ма ю,
Малхбузехьа гIийла хьоьжуш,
Аса хьо вогIу ларор ма ву.

Ас хьо малхе воьхар ма ву,
Аса хьо батте воьхар ма ву,
Аса хьо деле воьхар ма ву
Дийна, маьрша вита бохуш...

[illegible] хелхаран бал баьккханчу хенахь, тхьамдас вист-[illegible] дош а луш, къамелаш доладелира чохь. Тхьамди-[illegible] дехна, хелхаяла юкъаяьлчи цхьа-ши го а баьккхина [illegible] Нурбикех бехк боккхуш вистхилира Хьабиб.

— Нурбика, хIара синкъерам кхана эскаре даха новкъадовлуш [illegible] биннера аьлла дац хьоьга со ала воллург. ХIара син-[illegible] хьанна а бинехь а, юьртан а юкъара бу. Синкъераме йоь-[illegible] йолу йоI ша стенга йоьда а, ша хIун лелон деза а хууш хила [illegible]. Шена езаш йолчу йоIе, иза реза хилахь, догдаха бакъо ю [illegible] а кIентан. Шена везачу кIанте, ша реза елахь, цуьнга [illegible] бакъо ю йоьIан. Амма цхьаннах ешаш, вукхунах ца ешаш [illegible] гIиллакхехь дац. И сурт вай кху чохь цхьаьнге а [illegible] дойтур дац. Хьайга дог дохуш волчу кIантаца, дIаяла а [illegible] хелхаелира хьо, Насица хелхаяла юкъаяьлчи ши го а [illegible] охьахиира. Наса цул оьшуш хеташ елира хьо дIа? На-[illegible] хьуна хIун гина? Я бIаьрг баьлла ву иза, я чолакх ву, [illegible] ву, я къора ву, я нахал оьшуш ву? Хьуо хелхаериг ца [illegible] хьалагIатта езаш ца хиллера. Хьуо хьалагIаьттича, йоI [illegible] ма-хиллара, хелхаяла езара.

— Насех ца ешаш ца елира со юккъера дIа. Суна бехке нах бара кху чохь.

— И бехкаш синкъерамехь лера оьшуш дац. Шех бехк ла... декхар долуш бухахь йоI хилчи и стаг синкъераме чу а воIу... вац. Цу тIе, Насица хелхайолуш хIунда лецира ахьа бехк, ... кхуьнца йолуш хIунда ца лецира?

ЙоI цунна доьхьал ала хIума доцуш йисира.

— Юха болехь Насица уггаре а хаза йоI хелхайоккхур ю ... Амма. Нурбика, хьо кху чохь тховса хелхаер яц, — аьлла дIахь... дира тхьамдас.

ШIа ма-аллара, рогIера бал болалуш, массарел а хаза ю аьлл... юьртахь а цIе йоккхуш йолчу йоIца хелхаваьккхира тхьамд... Наса.

Нурбика цу буьйсанна кхин хелха ца яьккхира.

ДIа ца бухуш бехха лаьттира синкъерам.

ХIинца а вовшашка дагара дийцанза, къайлах безам кхоб... болчу кIенташа, шен-шен безам болчу мехкаршка, тIе хабар ... дохьуьйтуш, дегнаш дохура. ХIинццалца везаш кIант хаьржи... ойла сецца яцахь а, реза хилла самукъа доккхура цара эскаре б... ха кечбеллачу кегийчу нехан . ТIом къиза а, буьрса а бийцар... «кхин гур буй техьа хIорш?» бохучу шеконо сагатдеш кийрахь де... наш доьлхура мехкарийн. Шешан юьртара кегий нах эскаре кхи... ла болийча мехкарша къайлах мукъам беш яьхна эшарш лоькх... ра. Сих, дагах кхеташ яьккхинчу эшаро, бIаьргех хиш Iийдалу... гIийла белхабора чугулбелла зударий. Амма шешан лаамехь эск... ре баха кечбелла ях йолу кIентий шек а бацара. «ХIара мехк... рий а, юьртахой а кхин юха гур буй техьа? Дайх, нанойх, йижаре... вежарех марзо эца динчу махка кхин юхадоьрзур дуй техьа?...» бохуш ойла еш, къайлах сингаттам кхийдара церан дегнаш чу... Чохь болчарна а, вовшашна а ях дIа ца луш, буьйлуш а, забар... еш а сакъоьрура цара. «Вай иштта ду, муьлхха а сингаттам, хал... кхерам кога кIел а боьллина хьошур болуш!» — аьлчи санна кал... хелха бовлура уьш, даьндарг санна хьийзаш бохь а бугIуш. «Iай... горлера Сайд-Ахьмад яI!», «Iайт горалера Байрашан Асвад яI...» «Iайт горлера Эдилхан Мохьмад яI!..» — бохуш синкъераме ба... кинчара маьхьарий а детташ.

Дукха хан йоццуш Финляндица хиллачу тIамо адамашна ди... на зенаш ца хууш бацара эскаре баха кечбелла кегийрхой ... хIинца оцу синкъерамехь Iеш болу юьртахой а. Соьлжа-ГIалин ... Гуьмсан а школаш, больницаш, иштта яккхийра гIишлош юьззин... охьабеххкинера оцу тIамехь чевнаш хилла дархой. Байанчийн ... чот йойла а дацара. Ткъа хIинца Малхбузе Европан пачхьалкх... тIамца эшийна, церан тIеман ницкъаш, эскарш шен кера дерзийн... уьш тIаьхьахIиттийна тIелеттачу немецки фашизмо цIий Iанор... хилар, даккхийра зенаш дийриг хилар хууш дара Iилманан хьес... пан кIорге йоццучу нахана а. Денна хаамаш бора радио чухула, ... зеташ тIехь тIеман хьелаш дуьйцуш Советски информацин бюро...

... дено-дено ирча кхаъ бахьара фашисташа дIа-... ерташ, Iаланаш ягаръеш.

... кьералахь а къералуш санна буьйлуш, забарш еш, каде ... болчу коьртахойх кхана эскарехь гIуллакхаш дан ... дIахIиттича хIун хир техьа? бохуш ойла йора син-... дIакхоьхьуш волчу тхьамдас.

... дийнина, дагара хууш бацахь а эскаре баха кечбеллачу ... къайлах безам кхобуш хиллачу мехкарша царна ... совгIаташ кечдинера: мерах хьокху йовлакхаш, томка чохь ... кисташ. Царна дала кечдина и совгIаташ кучан пхьуьшаш-... дIакъуьйлина, синкъераме богIуш схьадеънера цара. Юкъарло ... болчу хIусамненан йоIа тIеккхоьхьура мехкаршка хабарш. ... тIехьийзина воцчо а шен безам лаьттачу йоIе тIе-... хабар: «Соьга догдаха реза юй хьо, боху ала» — ... йоI реза хуьлура кхана эскаре ваха кечвеллачу кIентан дог ... ХIунда аьлчи, иагахь санна тIеман арахь мостагIчун ка-... вилар хилахь, елла дIаяллалц шена дагахьбаллам хир ... а, шешан лаамехь эскаре баха яхь йолуш уьш хиларна ... а царга безам бахна а. Шега дог дохуш волчу кIанта-... дIалора йоIа совгIат юкъарло лелош йолчуьнгахула. ... баха кечбеллачех, цу буьйсанна цхьаъ висинера дог дохуш ... и йоцуш, и совгIат а доцуш. Иза Тасуев Наса вара. Наса ... а синкъоьруш вац аьлла коьртахваькххира накъосташа, ... бен къамелаш долийра цара.

— Иа Наса, мIара дIалата меттиг боцуш Iа хьо? Хьо цхьаьнгге ... ма вац? — элира Асвада цуьнга.

— Кетар ерг суна а ца еза, гIабли ерг сох а ца еша.

— ГIабли ерг сох а ца еша, кетар ерг суна а ца еза — ала ... хьо?

— Цигга хир ду-кх иза.

— Ремпатана реза вац хьо? Наггахь иза хьахош ма вара хьо?

— ... дIавала! Цуьнга кхесйоьттуьйтуш-м Мохьмад ву. Аша ... а уггаре а хаз-хазниг дIа а яьккхина вити со-м.

— Ремпатана лаххьа Iеш йолу цIие косинка ерг муха хета хьу-... ? ... ц, хетарехь цхьаьнгге а дог дохуш.

— ... хIара синкъерам дIабохаре дог дохуш Iечух тера хе-... м иза.

— Тамаш а дера бац. Цхьаммо а ша тергал ца йичи йоьхь ... хIоьттина Iеш хир яй иза-м, — оллаелла. Дог а дахий са-... ахьа.

— БисмиллахIирахьманиррохим. Зубайдат схьайоьл хIоккха-... ! — аьлла, хIусамненан йоI тIейийхира Насас.

— Наса хьуна хIун лаьа?

— И дIага Iеш йолу Зайран сайга ягIахь тховса дIайига ... кх. Дукха оллаелла гIийла а ца Iеш, аса сайга схьахьажа ... алахьа цуьнга.

— Дера эра ду. ХIинццалца хIун деш Iара хьо ва Наса?
— Хоьржуш Iара. Хоьржуш.
— Массарел а хаза и хийти хьуна?
— Массарел хаза и хийти суна. Массарел дукха а и йи суна. Хьада гIой дIаала. Буьйса Iахар йоьдаш льаьтта, ледара хила боха ала ас. Хан, хIинццалца, эрна дIаяхийтарна догда луьста хила дезийла хаийта.

Зубайдата тIе хабар даьхьна йоI Насига сакъера реза хили
— Хьай мубарик яI хIара дуьне! — баха волавелира хIинц ца тап-аьлла тийна Iеш хилла Наса. Кест-кеста къайллах Нас схьахьожура Зайран ела а къежаш.

Наса гIалатваьлла ца хиллера йоI хоржуш. Цо Яхигахула Н сина деллачу йовлакх тIехь чилланан теца тир йоккхуш язй шиннен а цIераш яра: «Наса», «Зайран» аьлла. Хьалххе дуьйн Насига безам кхобуш хиллера иза.

Синкъерамехь юьртан бежIу Абу-Хьасан вара. Цхьа а синкъ рам иза воцуш дIа ца боьдура. Суьйлин махкара лурвоьлла нера иза.Ца хууш топ яьлла стаг а вийна. Шера бийца ца хаа а нохчийн мотт Iеминера цунна. БежаIу ву аьлла хIумма а н юха ца теттинера иза. Цуьнан сий а дора, иза шайн могIара а рура. Сакъера вовшахкхеттачохь къаьркъа мелла ваха а ве цкъа дов делира Абу-Хьасанан цу юьртарчу кегий нахаца. Н арахьара тIевеъна а, цхьаъ ша а хиларна ца тухуш, ца лазош тира цара, дегабааме а ца доккхуш, хаза аьлла кхета а вина. Юь тахь «Абу-Хьасан» цIе йолуш кхин шиъ стаг вара. Цундела бе Iуьнах «бежIу Абу-Хьасан» алар, тIех тохар санна хеташ «Хой веъна Абу-Хьасан» олура цунах наха. Иштта дахдинна ца ал «Хойравеънарг» олура дукхахьолахь. Ткъа, хIинца синкъерам йоIе безам бахна волчу Абу-Хьасана вистхила пурба дийхир тхьамдига.

— ГIази-Махьма цхьа ши дош алур дара аса, пурба дали Со дукха ловра вац хьуна и цхьа бериш санна.
— Бакъахьа ду. Вистхила пурба ду хьуна. ЛадогIал массар Абу-Хьасан вистхила волла! — аьлла, лохха вовшашка къамел деш чохь яьлла гIовгIа дIатейира тхьамдас.
— Алини, дацина хIун ду хьуна. Сайн даккху тайпа а далу вежарий, йижарай а болуш, наханиг санна цIа а кав-керт а далу стаг вара со. Датовца кхалина мулханца, нураца кечбина тIе хау дин бара сан. Iуьйранна хьажчи малх схьакхетта моттуш, суьйра ца хьажчи малх цIий баллий моттуш, басунна хьажчи бетта нур д моттуш, басна хазъелла, духарца кечъелла тIехьийзаш йоI яра са ПатIамат бохуш. Хахкачи говр хьалха ялира, сан. НийсалгIа кхо сачи топ нийса кхатира сан. Вадчи хьалха валура со.
— Кхеравелла ведчи бахий ахьа? — элира чохь болч цхьаммо.
— ЛадогIа дечу къамеле! — аьлла, тхьамдас сацийра иза. Ц

... дийначу Абу-Хьасана дегабаам барна кхоьруш.
... цу дали вазлор. Хьалхаваларех ведчи баху-кх. Сол ... стаг вацара цу Хойрахь. ТIулг гани кхоссура ... муьлхха а стаг охьатахура аса.
... Мовли тухур вари ахьа Абу-Хьасан? — элира юха а ...
... цу дала вазлор.
... шуьшиъ охьатухурех латийта веза кхана. ... шиммо.
... Мовлина хIун лаьим ца хаву сона Янарси ... со Мовлех летар-м ву.
... Абу-Хьасанан безам бахна йоI яра. Тховса оцу синкъера- ... но шен цIе йохуш изхьхетта цIий а елла Iеш. Ча- ... тоьлла стаг вара, юьртахь хьаьнцца а ницкъа- ... волуш.
... кхана охьатухарех лотуьйтур ву шуьшиъ. Къа- ... хьан Абу-Хьасан? — элира тхьамдас.
... Ца дали, цу дали вазлора. Со ала гIерташ верг ... хIакху кагийчу наха. Со кIазиг хети мегар дац. ... шун хьаша ву. Цхьа дали кхел хилла шун юьр- ... Ас ма-баххура ладира хьал дацара согахь тхан ... ханахь. Цхьа дали кхел хилла юртах вала дазира ... тIелаьцина со. Барче воккхий охьахааво. Шайца ... Сайга еъчи ялор а йолуш, сайна рази хилчи рази ... захало дара сона лууш.
... дац Абу-Хьасан. Хьайн дагара а дийца, безам ... захлу дIа а хьахаде. Реза хили хьуна реза хир ю, ца ... хьуна кхин лохар ю — элира тхьамдас.
... хуьлда хьуна ГIази-Махьма. Хьо иштта озди ца ... синкъерама тхьамда хур вацара. Чака ю со реза волуш.
... ледара ма виталахь хIара кIант! — элира, ГIеза- ... Абу-Хьасанан захлу нахала даьлчи.
... тIехъяьлчи тхьамдас хIусамдайшна баркалла а ... синкъерам.
... дIабоьхначул тIаьхьа мехкарий шайн-шайн цIа- ... хIиттира кегийра нах мехкарийн верасаш. Ткъа шен- ... болчу йоIе вистхила аьтту лохуш юххебевлира эскаре ... кегий нах а.
... Асмаъ цIа йига юххе яьллачу Яхега къамел дора ... Яха юха цIехьа йогIуш ша ца йита юххе яьллера ... зуда Зекидат а.
... иштта шешан синкъерамаш а беш дIаIийра ду-кх шу. ... вовшахкхеттачу хенахь тхо дага лацалаш.
... Хансолта, ма сакъералур дац-кх тхан шу тхаьшца ...
... дуй техьа иза?

— Бакъ ду. Со йиц-м йийра яц ахьа?

— Хьо йиц йийра яц аса.

— Кехат язделахь соьга кест-кеста. Хьайгара хьал дуьйцуш

— Кехат яздийра ду. Амма тIамехь лаьттачу стеган хьолах мила воккха вер ву-м хаац суна.

— Хьо сайна вехчи хIун дара техьа аса оцу комиссаре?

— Вехий хьажахьа, со реза хир ву хьуна.

— ХазайоI, хIорш-м шаьш эскаре бахийта аьлла заявленеш яздина боьлхуш бу. Хьо шена оццалла езаш хилчи хьо байлахь йитна хIара хIунда воьда эскаре?

— Хийла нана цхьаъ бен воцу воI воцуш юьтар хьаха ю хIи кху тIамо, Зекидат.

— Хансолта, хьан нанас ма сагатдийра ду хьуна. ТIамехь байанчех хаамаш беш тезеташ ма хIуьтту вайн юьртахь. Хьайн нанах къа ца хета хьуна? Хьайн лаамехь мукъана хIунда воьду хьо дIакхайккхалц цIахь ца Iаш? Иштта воьдуш хилчи нана къинтIера яккха дезаш вац хьо?

— Бакълоь хьо Яха. Сайн нана къинтIера яьккхина аса. Цуьнга гара пурба а даьккхина воьду со. Герзель-Эвлара, Гуьмсехара, Нохчичуьра дIабахна кегий нах дай, наной цIахь буьтуш бахна. Уьш кхаж баьлла бахна бац. Даймохк ларо бахана бу. Цера долу дакъа ду сан а со санна болчийн а. Уьш тIамехь а лаьтташ ненан куча юх лаьцна цIахь муха сецар ву яхь йолу кIант? Суна ма иэхь хета чуьра воI эскаре вахначу дех, ненах юьрта юккъе валла а, царна суо гайта а. Кхетий хьо аса бохачух?

— Дера кхета. Дала дийний, маьрший цIа дерзадойла шу.

— Дела реза хуьлда шуна а. Iодика йолда шун, марша Iойла шу. Тхо диц ма делаш. Баркалла шуна тховса тхан самукъа дакх кхарна, — аьлла дIакъаьстира Хансолта.

Тахбикас кIант новкъаваккха кечам бинера. Лахьана бийнарчу аьттан дакъийна жижиг диллира цо тIоьрмиг чу ах кхехкиний, ах кхехкозий ялх-ворхI кийла. КIалд а тухуш, шурица хьакхийна сискал. Токх бу аьлла бакъийна дума, тIоьрмиг чохь цу, тIергIа на саташ, каранаш. Шиъ-кхоъ мерах хьокху йовлакх, чухула духу коч-хечий, хи молу куршка, Iайг иштта кхин а цхьацца некъана оьшур ю аьлла хеташ йолу хIума.

Iуьйранна ша новкъаволуш нене вистхилира Хансолта.

— Мама, цу тIерачу дала яздинарг бен хир дац суна, са ма гатделахь. Вайн кху юьртара, хьуна дагадогIуш мел белла нах тIамо ца байана. Шешан кIеддачу меттахь белла. Цу дела вазлора тIамехь латтарх хан ца кхаьччи со а-м лийра вац. Варе, варе са ма гатделахь. Аса кест-кеста кехат яздийр ду хьоьга. Суна тIаьхьа яьлла хьо лелар товш хир дац. Вуьшта хIара Iабдалли, Реби, ГIази, Аюли военкомате кхаччалц бахка гIерташ бу. Сайн аьллар хилчи аса хIаккхаьрга а и къа хьоьгуьйтар дацара. Делахь а хIакхарна чIогIа лаарна дIабохкуьйту аса.

[illegible] кIуппа ца бохкуьйтура. Дала маьрша цIа валавой- [illegible] хилалахь сан кIант. Къонах аренца вевза. Ний- [illegible] ма лолахь. Хьайн накъостийн терго еш хила- [illegible] кIантана мара а иккхина шозза-кхузза белаш тIе [illegible] Амма шен бIаьргех хи даьлла ца гайтира цо [illegible] кIантана. «Нана-Даймохк кхойкху хьоьга!» — бо- [illegible] даггочу лаьттан узаршца. И орца хаалора не- [illegible] Даймахкана кхерам тIехIоьттинчу хIоран- [illegible] бала боьссинчу халачу муьрехь шен кIента яхь [illegible] юьпалла гучудаьккхича цунах йоккхаера Тахби- [illegible] осалалла езаш а, я ледарчу къонахех ешаш [illegible] жима волуш дуьйна а, бIобулуш яра Тахбика. [illegible] юккъехь ловзуш тергалвора цо шен кIант. Цуьнан [illegible] а билгалдуьйлура. Хечий голош дохийна, кучан [illegible] агIор яьккхина иза чувеъчи цкъа а дов ца дора [illegible] леташ, ведчи хьалхаволурех къуьйсуш, [illegible] вуьйлуш цо мел лелош дерг товра нанна. Цхьана [illegible] коч ятIийна гай а гуш Хансолта чувеъчи: «КIант [illegible] хIун дан гIиртина хьо?» — аьлла, хьаьттира на- [illegible] тIе ваьлла со», — жоп делира кIанта. «И бо- [illegible] хьо тийсавалаза», — аьлла, гIадъяххана елаелира [illegible] дарах, дарц хьийзарах шек а воцуш божа доьхьал, [illegible] воьдура ненан тIахъаьлла кIант. Хатт, ткъарш болуш [illegible] мерах седа а кхозуш оллалой ца хуьлура иза [illegible] Стелахаьштиг санна волчу шен кIантах эска- [illegible] бIобулуш яра иза. КIантах къаьстачу Iуьйранна цунна [illegible] деган йовхо яра. Муьлхха а хало лан, кхерам [illegible] долчу хьуьнаран, стогаллин дегайовхо. Шен [illegible] дан йиш йолуш ша хирг хиларх тешна, и дега- [illegible] нанна собар делларг.

[illegible] бехира Герзель-Эвлара кегий нах йижарша, ве- [illegible] нaха.

[illegible] маьрша цIа дерзадойла шу!

[illegible] къаххетам бойла шух!.. — бохуш, юьртахоша тIаьхьа [illegible] юьртахбевлира уьш.

[illegible] КЪАЬСТТИНА ЙОЛУ НОХЧ-ГIАЛГIАЙН [illegible] ДИВИЗИ

[illegible] къаьсттина йолу Нохч-гIалгIайн дошлойн дивизи кхоьл- [illegible] 1942 шо доладуш. Суран куйнаш техкина, башлакхаш [illegible] бустмаш долу чоэш дуьйхина, Iаьржа вертанаш белаш [illegible] гIодаюккъе шаьлтанаш йихкина, коча тарраш оьхкина [illegible] нохч-гIалгIайн дошлойн дивизи. Дивизин командир [illegible] интернациональни бригадан тIарававьлла волу турпалхо

хIири Мамсуров Хьаджи-Iумар вара. Шегахь йоккха тIеман и… залла йолуш стаг вара иза.

Дивизин комиссар вара Нохч-ГIалгIайн обкоман секр… Гайрбеков Муслим. Дивизехь тIахъаьлла а, яхь йолуш а поли… ботникаш бара Денилов Хьамид а, Муталибов Зайнди а, Кор… Джабраил а, Хакишев Шалауддин а, Сапаев Билал а, Насух… ШахIид а, иштта кхин берш а.

Шешан лаамехь дуккха а нохчийн, гIалгIайн интеллигент… партийни, советски аппаратан белхалой а, гIуллакххой а, ком… мольцаш а бахара оцу дивизи юкъа.

Суьйра-Къоьртахь а, регIаца а Iамош яра дивизи. Салта… чохь Iен казармаш, говраш дIаIалашъян божлаш кечдинера. … хIан-Юьртана лахха тогIешкахь, Суьйр-Къоьртехь, уштобни-ба… наш долчу агIор регIан басошца Iамабора дошлой.

— Шашки вон! Вперед в атаку марш! [1] — регIаца де… командиран аз. «Урра-а-а!» бохуш маьхьарий детташ регIан … сошца хоххура дой. Церан бергаша хьаладеттачу лайн дох… хIоттош.

МаьI-маьIнехь, дIахIиттайора полкаш, эскадронаш, батальона… роташ, взводаш.

«Смирна-а-а! Равнение направо!.. [2]» — МогIара сецадора а… ха дой. МогIанна юьстах йиснарг голош таIайой, могIара нисъ… хьалха яьлларг урх узий юхайоккхуш.

Цхьаберш тIемалой шотканашца, ахкаршца, горгамашца г… раш цIанъеш бара. Наггахь верг говран йоьхь лоций, иза дI… схьай лелош вара. Iемаш хихкина, хIинцца паргIатъяьхна, говр… хьацаро яшийна, тIера Iаьнарш гIуьттуш, мерах шакарш а етт… лай тIехь керчара. ТIера нуьйраш схьаэцца паргIатъяьхнера у… МаьI-маьIнехь цIераш летийна, эткаш чуьра схьа а йохуш п… тянкаш якъайора тIемалоша. Шелделла ког-куьг цIерга а хьийзо… дохдора, забарш а еш. Вовшийн хьийзош, буьйлура тIемалой. До… хьалонаш цоьстуш, говраш урах тIеххкуьссуш, дIадоьгIначу с… рашна тарраш детташ Iамочу хенахь, говр гора яхна, Iункар … кхеттарг а, говро охьатоьхна лазийнарг а, коган пха озийнарг … хуьлура. Уьш къаьсттина чIогIа хьийзабора накъосташа.

— Сайд-Ахьмад, маса фашист вожийра ахьа? — бохуш хоьтту… ра Хансолтас тарраш детташ серий иэгийнчех цхьанге.

— Багарбеш вацара со. Тур детташ уьш цоьстуш вара.

— Тамарийн гали санна, говрара воьжначунна хIун олу ахьа?

— ХIун эр ду аса. Ша дала кхоьллачхьана говра хиьна вац … ма бахара цо. Цунах накъосташа тамашбичи шен ден амал йи… цира кIанта. Говра а хиъна йорт эцийтича етт луш хиллера лул…

---

[1] Тарраш баттара даха! Хьалха таIа. атаке гIо!

[2] Нисло! Аьтту агIор, хьовсуш!

[illegible] «Охьа а кхетта сан гІогІ дор ду. Етт хьуна буь- [illegible] хиллера цо.

[illegible] гІаш-салт ваккха веза и.

[illegible] Іовшна вогІу ша боху цо.

[illegible] буьйлабелла хІорш Іеш сов лерина кечлуш [illegible] буьйхина, суран куй бІаьштиг тІе а оьзна схьахьаьд- [illegible] Бекмарза. ДегІана лоха хиларна кочатесна [illegible] текхаш дара цуьнан. Иза хастош:

[illegible] Бекмарза яІ, ма тур текхаш кІант ву хьо хІо- [illegible] — элира Межидов Зеламхас Бекмарзина.

[illegible] а хилла тур текхаш, — жоп делира Бек- [illegible]

[illegible] оьллина тур лаьтта кхочуш хьо санна лоха хилла [illegible]

[illegible] бу, — велавелира Бекмарза шеца ечу забарех [illegible]

[illegible], дай, наний доцуш цхьа стаг вара Бекмарза. Ненан [illegible] эскадронан командир Шахгиреев Ахьмад. Иза [illegible] гІалахь Малхбалехьарчу къинхьегамхойн коммуни- [illegible] университет чекхъяьккханчул тІаьхьа Урус-Мартановски [illegible] хьалхара секретарь, Ачхой-Мартановски рай- [illegible] секретарь, партин обкомехь белхаш бина и бел- [illegible] хьуьнарца, стогаллийца, доьналлийца дика дІа- [illegible] дерриш, сий деш стаг. «ДегІана лоха велахь а вуьззи- [illegible] ву Ахьмад» — олура цунна наха. 1937-чу шарахь хал- [illegible] аьлла чувоьллина, кхаа шарахь следстви еш, чохь [illegible] иза. Амма «даре де» бохуш, харц бехкевеш, ницкъаш [illegible] цуьнан къонахчалла Сталинан, Берин хьадал- [illegible] 1940-чу шарахь паргІатвелира Ахьмад. Нохч-ГІалгІайн [illegible] консультант болх бан волавелла дукха хан а ялале, [illegible] бен эшаделла гІора, эшаделла дегІ метта а дале, [illegible] нохч-гІалгІайн дошлойн дивизе вахара Ахьмад.

[illegible] бен вацара ШаІми-Юьртара Касаев ШегІ- [illegible] зуда ялоза хаза жима стаг вара иза. Юьртахь гІа- [illegible] яра иза тІехьийзаш хилла Хьамзин Умиша. Хаза [illegible] ШегІди. Юьртарчу наха «ШегІдий, Умиший хелха [illegible], ловзаргахь цхьаьна хелха доккхура и шиъ. Ненан [illegible] оцу дивизехь волу Іаднанан воІ Шагаев Мовла, [illegible] Дохтаев Сайд-Іали. Иштта хийла ненан, ден цхьаъ [illegible] вара дивизехь. Шешан синош, догІмаш ца кхоош, [illegible] Даймохк ларо дІахІиттанера уьш.

[illegible] дошлой Іамош, тІахъаьлла хьийзара Имадаев Мохь- [illegible] вара Москва гІалахь университет чекхъяьккханчул тІаь- [illegible] юьртбахаман техникумехь хьоьхуш Іийна а, цул [illegible] «Ленинан некъ» газетан коьрта редактор Іийна а, зуда [illegible] долуш жима стаг. Хьаьрса бара цуьнан корта. Хьаьрса

3196

дара цуьнан цIоцкъамаш, бIаьрган негIарш. ЦIиэн богуш
цуьнан бос, жимма тIедаьлла дара цуьнан мера-дукъ. ЙоьIан
на хаза дара балдаш. Шурула кIайн цергаш гучуйохуш ха
цуьнан велакъажар. Доьлуш дара йоьIан санна хаза цуьнан
бIаьргаш.

Иштта тIахъаьлла хьийзара взводан командиран гIоьнча
ши сержант, Лаха Неврера, Чалаев Iийса, пулеметчик Ми
Сайд-Ахьмад, пулеметни расчетан командир Сирж-Эвлара Дж
ров Хас-Мохьмад, цуьнан юьртахо Межидов Зелмах,
командир лейтенант Хасанов Iабдул-Решид, Энгель-Юьртара
хадов Iумар, Висаитов Сакка, лейтенант Льянов Мухтар, мл
лейтенант Эдельханов Ширвани, капитан Тангиев Зелимха,
бан начальник капитан Алханов Бейбулат. Иштта тIахъа
хьийзара тIамана кечлуш массо а дошлой. Цхьаъ воьдура
ядийна, шен говрана нуьйр тилла сихвелла. Цхьаъ воллура ки
ра кисет хьалаяьккхина шен накъостана махорка луш.

Полковой школехь пулеметни взводехь шен накъостащца I
вара Хансолта. Дешаран программа тарлучух яцйина,
Iаьвдина, чIагIйина дIахьош яра, тIамна кечамбар ма-хуьллу
дина хиларна. Эскарийн тайпанаш, герзаш, тIеман тактикаш,
эчу эскаран устав Iамайора царна.

1930-гIа шо кхаччалц хьалха йолчу хенахь хIораннен шен
долахь тIехууш а, ворданна, фургонна южуш а говраш яра.
кертахь шайн долахь йолчу говраца марзо йолуш Iемара бо
бер. Кхогадахна, мотт Iемина догIу боьрша бер говре безам бо
цуьнца шовкъ йолуш, хьалакхуьура. «Но еза! Но еза!» бохуш
рехьа куьйгаш а кхийдош доьлхура боьрша бер ша цунна
диггалц. Ша говрана герга дигчи цуьнан бетах куьйгаш Iуьтту
кхес я лерг схьалоцура кIанта ден я воккхах волчу вешин
ша воллушехь. Жимма ондадаьлла бер говра тIе хоура. Гов
мало а, яжо а юьгура. Марха достучу дийнахь говрашна нуьй
а тохкий, баккхийчийн марха къобалдан говраш тIехь юь
юкъа довлура бераш. Вовшашца йохье а дуьйлуш говраш ло
ра цара, урх юхаийзош тIаьхьарчу когаш тIе ирахIиттайора. Б
ста яьлла, хьуьно гIа даьккхина аренаш бацо сенйина, дуьне
деллачу хенахь, шерачу майданахь хьалхайовларех къуьйсуш
раш хоьхкура. Зуда ялош замошца боьлхура. Нускална, замо
болчу мехкаршна шешан хьуьнарш гойтуш говраш хьовзайо
кирхьа дададора. Нуьйран хIоъ лоций, корта нуьйран гIа
тIехь а болуш, дегI нисдой, когаш ирах а бохийтий говр хохку
Луьйтанах ког тосуш охьа а кхевдий, лаьтта тесна йовлакх хь
оьцура. Хаьхкина воьддушехь говрана чукIелхула волуш го а б
кхий, нуьйра чохь нислора. Говран гоъ тIе ши ког а боккхий
лаьттара. Говран вортанах кхозалуш, вортанна кIелахула а во
нуьйра тIе хоура. Иштта кера ерзийна говзаллаш баккхийчаьр
йиснера. Колхозаш йоккуш юкъарчу бахаме дIаелла говраш,

...ачуьра, хьалха йовларех къуьйсуш хоьхкачуьра юкъах-... сецначуьра цхьаьнакхетта тIаьхьа тIом болабаллалц йолчу 10—12 шарахь хераделира кегийрхойн говрашца долу ... баракан шо кхаьчначу хенахь шаьш говрашца Iамий-... ... дошлойн дивизехь болчу кегийрхойн. Цу хе-... букара къовлар 10—12 шо кхаьчначу шен дегIан до-... дара. Ткъа хIинца мелла а, дегI доккхуш, дуьзне-... ... юьртало волчу Лазин говрана тIе хууш ... тIевазвелчи, нуьйр хьаьвзина, говранна гай ... Юккъера дошлой бийлабелира.

... бухкарш къовла Лази — элира царех цхьаммо, ... гуш хиллехь йоьхьIаьржачу хIуттур вара хьо. ... йоIна гергахь хIун хир дара-м ца хаьа суна, ... хенахь тоьпан даьндарг а кхетале ву-...

... чIогIа паргIатъера ю шена тIера хIара мохь охьа-... элира Ахьмада.

... котоьхна ког а лаьцна охьавоккхур ву хьо, Лази, ... бухкарш мела дитахь — бохуш буьйлура вуьш.

... гергал а ца деш шина а куьйга схьа а лаьцна ... бухка къевлира Лазес.

... бухка а къовла.

... ву со м. Со сийсара вина ву-м ца моьтта шуна? ... вина м ца моьтта, сийсара вича санна-м ву. И дегI ... говрана нуьйр тиллаза ву хьо?

... шо хьалха тхоьга веъначу уполномоченнин ... нуьйр тиллира аса. Бакъду, аса динчуьнга а хьаьжна цо ... нуьйран бухкарш. Сайн дегIан дозалла хууш ва-... борчуш борщеша дегI даздинчух тера ду. «ХIа-ъ» гов-... къевлира Лазес нуьйран кхозлагIа бухка.

... Лази, говран гай, букъа сурт меттахь а дуьтуш ... хьан нуьйр хIинца-м. Дукха чIогIа къевланий техьа ... бухкарш.

... даций. ТIевазвелчи кхин цкъа харцо хилахь ... мел волчуьнга дIакхайкхор веца.

... вара Лази. Массаьрца а тIекаре йолуш, велавелла, ... иза. Мухха а забарш йичи дегабаам ца бора цо. ... курс чIогIа томка деънера цунна тIаьхьа богIучара ... кхерзана хьаьжкIаш а елла эцна. Даима ... а иза ялтех хуьйцуш а бара уьш. И ткъа курс ... массарна а дIа а декъна, ша цхьа цигаьрка ялла хIу-... иза.

... цхьа цигаьрка яйтийша соьга, — элира цо ша ... ваьлчи.

... бийлабелира.

— Ой, хьайна буха ца дитира, ахьа томка?

— Ца дитара дера-кх. И дӀаделчи-м дика витира аша со ... шах ца воккхуш.

Лазига цигаьрка яйтира накъосташа.

Лоьдга чу стоммо томка а дуьллуш еха цигаьрка йинера М... лас. Бехха узуш баьккхина «гапп» аьлла кӀур чутуьйхира ... «Къахь-кхахь-кахь-кахь» бохуш йовхарш етташ, ши бӀаьрг ... белла кедара бала санна тӀебеънера цуьнан. Аьтту куьйга... пӀелг газанан цӀога санна ирах а саттийна Лазина хьалха ... кховдийра цо, томканан чӀагӀонна реза хилла.

— Мовла, са карара ма далийталахь, буьзанчу патарми... тон санна суй болуш хӀума ю хӀара — элира Бекмарзас.

— Томка чӀогӀа хуьлуш ду тхан ойлара Сулиман бера..., элира Лазис. Бакъду, СоӀдин-кӀотарара хьошалгӀа веънач... мо эшийнера Сулиман берийн чӀогӀа томка.

— Муха?

— Зуда ялийнчохь синкъерам хиллера. И синкъерам ... баьллачу хенахь «Ассалам Ӏаликум!» — аьлла, чоьхьаваьлл... дин-кӀотарара веъна хьаша. Букар а хьаьвзина ваьлла баха... неӀарех чоьхьа дукха локхалла. Еха чечакх а йолуш, Ӏаь... кхакханан месала куй а тиллина, голошка кхаччалц ехачу ... на тӀехула гӀалакх санна йоккха шаьлта а йихкина. Шаьлт... бахара суйнан меттина йоккха тум а йоьллина.

— Цхьа борз хилла хьуна иза, — элира Мовлас. — Ди... Бекмарза, хӀун стаг хилла техьа иза?

— Лергел тӀех а дуьйлуш, бӀоржамаш санна, дакккхий ... а долуш, тӀай тӀе довлуш, гӀортийнчу бугӀин санна тӀехиъна ... кха ши бӀаьрг а болуш и хьаша чоьхьа ваьлчи, лапп аьлла, ... хьалаюьзчи санна хетта бухахь Ӏечу юьртахошна. Баьрчче ... кхина, хьаьвзанчу гӀанта, тхьамдина юххе, охьахаийна хьаш... гуш-маршалла хаьттинчул тӀаьхьа жимма ша паргӀат... гӀеххьа болу тӀоьрмиг санна ал хутан йоккха кисет киснара ... а яьккхина, кӀайчу хьаьжкӀан еха луьйдиг дӀай-схьай ... шар а йина, гӀин дилланчу дехачу пӀелгашца томка дӀа а, ... нисдина ге хиллал еха цигаьрка хьарчийра бахара. Цигаьрк... а йоьллина, кисна кхевдина кевнан ах а, тхьоз санна боккх... кхаз а, деса бохча санна кӀеда кӀожам а хьала а баьккхин..., ... гаьрка лато кечвелира бахара. КӀожмах йист а яьккхина, из... кхазца дӀа а нисйина, «жгӀашт» аьлла, кевнан ах тоьхна цо ... кхарстийра бахара мехкарий Ӏечу могӀара кхаччалц суйнаш ... тухуш, цхьана шина йоьӀан шипонах суйнаш кхетта Ӏуьргаш ... хуш. Аьтту ког гоьл тӀе а баьккхина охьахиъначу цуьнан ... мачин боьхьиг мехкаршна коьртехь Ӏечу Байсарин чӀениг ... хьалакхача гергга бу бахара.

— Цуннах томка ду-кх хӀара а схьахетарехь — элира Мо... халла са а даьккхина.

...шега догдаха реза йолуш йоI карийний хьешана?
...хьо дуьйна. Коьртехь Iечу Байсарига догдохуш са а
...лаавнера хьаша.
...шуна Iамикум! КIур беш дуй шу, кIентий? — аьлла, тIе-
...нарна Iаьржачу аматахь хаза йоьхь-сибат долу жима

...Iамикум салам. КIур беш ду. Хьо декъа вагIахь хьоьга
...Баккол, хIокху чIогIачу томкан кIур ахьа чутохахь,
...ву я аьттахь ву хуур дац хьуна.
...делахь цо хIун до, — аьлла чIогIачу томкан ци-
...Хансолтас.
...юьртара ду шу?
...ШаIан Юьртара а, ВаларгтIера а, ТIехьа-МартантIера
...юьртара ву?
...Эвлара ву.
...юь? Суна юьйцуш хезна-м ма яц иза.
...районехь. Хасу-Юьрта дIакхачале ю иза.
...ю хьан?
...
...кIур чу ларлуш тохалахь са мере далор долуш ю
...чIагIу. ХIара Мовла гой хьуна хIинца а метта-

...дуьйцу делахь хIара томка узуш болчу кIентех
...баьхьар бац.
...баьхьар бу, бац хаац суна, хIокху томканан кIур чуту-
...кхерийна юха-м воккхур вац.
...там болуш томка ду — элира Хансолтас, вела

...хIумма а оьшуш-м вацара? — хьаьттира цуьнга

...юьртахой а, сайна бойзучех а стаг гойла
...со-м.
...дерг. Хьан гIуллакх делахь и кхочушдан тхо
...кхачо хуьлий хьуна? Тхоьгахь цу а бу, да-
...ду.
...гIоза доийла — аьлла, дIавахара Хансолта.
...кIенташа хIуъу а дуьйций а самукъадоккхуш.
...а якъош, чIогIа томка а узуш хIорш хевша-
...кхеххкийна неIаран мачаш йийцахьа Сайд-
...ШегIдес.
...юх-юха дуьйцуш хаза дац хIума.
...хезна иза. Суна юх-юха дийцарх иза кIордор
...ахьа.
...Сайд-Iали. Суна ца хезна иза.
...хезна, — элира накъосташа.
...шин гIаз яйна. Сарралц Мартан тогIи чохь а, Iаь-

сан тогIи чохь а, Нуьштах йистехь а ши гIаз а лехна, гIай...
хийчи санна цхьана таьIначу меттехь гIезан месаш карийчи...
гало я барзо йиъна хир ю аьлла, царех дог а диллина...
ЯсаIан зуда, Дадун Решид волчу хьаша веъна, синкъерам бу...
ла хезна, цига вахна ЯсаI. Хьешах бIаьрг ма-кхийтти шекк...
ЯсаI. «КъорIанор дац хьешан хелхаран болар кхехко...
гIезашна гIадвахаза-м. ХIара а, хIара тIаьхьаваьккхина...
Мовсар а ши гIаз кхе а яхийтина веъна-кх синкъерамех...
хьакхлуш араваьлла Мовсар вехачу хIусаме вахна ЯсаI. ДI...
чуоьзна гIийла йогуш хилла, корах чу хьаьжначу цунна...
Iуьллуш хIусамнана а, тамарш санна маьI-маьIнехь дIахи...
набарш кхетта Iохкуш бераш а гина. Меллаша чоьхьа...
ЯсаIа, пеша тIехь кхехкаш лаьттачу ен негIар хьалаэцна...
туьйсуш тIекIел юьйлуш хилла гIезан меженаш. Пеша ю...
Iуьллуш хилла къуьно гIезаш чуйоьхкина беъна гатанан тIоь...

Пешана тIехула пенах кхозачу чоьлпийца хьалаэцна гI...
жижиг тIоьрмаг чу диллина ЯсаIа. ДIа а, схьа а хьаьжна чо...
волачу сонехь Iохку хIусамден, хIусамненан, берийн неIара ма...
е чу а тесна, тIе негIар а тоьхна цIавеъна ЯсаI.

— Синкъерамера чувеъначу хьещаний, хIусамдений ма...
хилла хир ю, — бохуш буьйлура уьш.

Хан йоцчу хенахь лампа хьалаоьзна серлаяккха ца лууш...
зан меженах» церг тухуш хилла тIаьхьа самаяьллачу хIуса...
нас. «Ва нах кхунах хIун хилла. Ма къехьа бу кхеран чам...
олуш хилла цо ша шега. ХIусамда шен хьаша а валош, буьйса...
къе яххалц синкъерамехь а Iийна чувеъчи «пхьор» хьалха...
дезна хIусамненан. Арахьара чухьаьжначунна шаьш ца гайта...
ре хIума а тоьхна, лампа хьалаоьзна, чоь серлаяьккхина цо...

Е чу чоьлпа а дахийтина неIаран мача хьалаэцна Мов...
«Iаббаз!» — аьлла Мовсара — ахьа еънарш неIаран мачаш...
гIезан жижиг дара?

«ГIезан жижиг дара. Ши гIаз айса схьа а лаьцна, урс а хьа...
на, ен а йийна, тила а йина, меженаш вовшах а яьхна, Нуьтта...
чохь йила а йилана, гатанан тIоьрмиг чу а ехкина, хIокху Б...
дIаелла. Мичахь бу и гатанан тIоьрмиг? Схьабал иза».

Гатанан тIоьрмиг ца карийчи шекваьлла Мовсар. ДIахьа...
шен зудчун, берийн неIара-мачаш а ца карийна цунна. «Iабба...
аьлла Мовсара, — гIезаш йолчу дас доIа динчух тера ду. «ХI...
везан дела, хIай воккхан дела, тхан лачкъийначу шина гIезан ж...
жиг кхехкаш болчу е чуьра кхуьнан тIоьрмаг чу а дерзаде ахь...
къу тIелаьцначу хIусамненан берийн неIара мачаш оцу е чу яхий...
ахьа, сан гIезан жижиг оцу тIоьрмиг чохь сан цIа а кхачи...
ахьа» — аьлла. И доIа цуьнан кхочушхилла. Дела нийсо...
ма ву.

Шен муьстаберам, сискал а йиъна, дIавахана Мовсар волч...
веана хьаша.

[illegible] хилла хьешана.
[illegible] олуш ду «Кхайкхаза веъна хьаша, ЯсаIа [illegible] мачаш а елла вахийта веза.»

* * *

[illegible] дагара ца хаийтахь а вовшашна яхь дIа ца луш [illegible] хIусамех, доьзалех, безачех къастаран [illegible]

[illegible] дагахь йоллура. Дуккхазза цо олуш хезне- [illegible] сан кIант. Зуда а ялийна цхьа боьрша бер [illegible] кх, тIаьхье йоцуш ца вита. ХIу ца хадий- [illegible] хир ду цо со тIамехь верна кхоьруш»... [illegible] юьстахваьлла ша висначу хенахь тергалвичи [illegible] бос. Иштта ойланашкаваьлла, йоьхь [illegible] Хьабиб. ТIера да а велла, шаьш байлахь дис- [illegible] ерстина, дохнан кертахь сеца ца луш, [illegible] гIогI тIедиллина дIадаьхьнера юьрта [illegible] уполномочено. И жижиган гIогI ша воьссанчу [illegible] цIа даьхьнера цо. ХIора буса бо- [illegible] бойтуш, къаьркъа муьйлуш са а [illegible] йоху» бохуш, нехан чуьра кузаш, къорза [illegible] иза, ша гIуданна яьхначу хIуманашна [illegible] ца луш, хIоттийна «акт» буха а ца дуьтуш. [illegible] яьхьнера эшарш язйинчу экъанашца. И [illegible] цIа яьхьна бохуш дуьйцура наха. Хьаби- [illegible] гIогI даьхьна доллу декхар схьадеха ях- [illegible] кхин сан кетIа ма йоьллахь! Аса къо- [illegible] чуьоллур. Ахьа хIун жижиг дуьйцу?! Жижиг [illegible] Аса колхозан божле дIа а йигна, кхеллеш [illegible] далла хастам белахь. Со мила ву хаьий хьу- [illegible] елхош цIаяхийтинера цо иза. [illegible] а мостагI ву-кх. Дала кхел йойла хьан!» — [illegible] Хьабибан нана.
[illegible] а гичи, даре дайтинера Хьабиба [illegible] декхар схьадаккха говрахь церан кетIа ваха- [illegible] Декхар доллург чохь ца карийнера цунна. Цуь- [illegible] хатта а хаьттина, пхи де хан а тоьхна, и пхи де [illegible] иза дIа ца вагIахь ша вуьйра ву аьллера. [illegible] верасаш хилла гIовттур делахь, шен декхар [illegible], юхавеънера Хьабиб. Амма и пхи де далале [illegible] дийзира Хьабибан. ХIинца Суьйра-Коьртара [illegible] цхьана-шина денна увольнени а ехна ваха дезаш [illegible]
[illegible] шина денна увольнени а.
[illegible] верта а долуш, бустмаш долу сийначу исхарийн

чоа а дуьйхина, суран куй а тиллина, детийца кхелина
йихкина, кечвелла бере юьртах чу воьлчхьана, цуьнга
сецара чуьра арабевлла нах, зударий, мехкарий. Шен
лучу стеган кетIахь иза сецчи: «ХIокхо хIун леладо техьа?
ма башха стаг ву!» — бохуш ладугIуш севцира лулахой.
хьешо кех шеда-кхаж тоьхчи схьа аравелира хIусамда.
вевзира иза. Амма цунна Хьабиб ца вевзира.

— Ассалам Iаликум! — салам делира Хьабиба.

— Ва Iаликум салам. Марша вогIийла хьо. Восса
рара.

— Маршалла хуьйла. Со говрара вуссур вац. Ахьа сайн
тIедиллина даьхьначу гомашан гIогIах долу декхар дIадахьа
на, итт минот хан ю хьуна. Хьоьца къамел дахдан веъна
Дивизехь ву со. Увольнительни а даьккхина, оцу декхарна
Я и декхар дIахьур долуш, я хьан корта божор болуш...

Шен декхар схьа а даьккхина нене иза дIа а делла,
чохь буьйса а яьккхина, шен йиш-вешех бIаьрг а тоьхна
юхавеара Хьабиб.

Хьабибана цунах мелла а синтем хиллехь а, дукха бара,
хаьржина а, къобалбина, тIеэцна а боцуш, лакха коьртехь
нахана коьшкала ховшийначу хьаькмаша, юьртдайша лелон
лонаш, харцонаш Iеткъаш цу дийне бевлларш. Харц
йохуш хьийзийнарш, хIуьттаренна, гамонна хьийзийнарш,
боггIушехь кулакаш бина хьийзийнарш, меттанаш детташ
зийнарш. Оцу хьийзийначу дай-нанойн бераш дара тахана
юкъ йихкина, Даймохк ларо эскаре бевлларш.

ДIога цхьаъ Iара, шен киснара хьаладаьккхина мерах
йовлакхе хьоьжуш, мере луьйцуш, цунах чам бохуш «Мохьмад
«ХIийжан» цIераш яра цу тIехь, чилланан тайца тир йоккхуш,
кина. Мохьмад хIара ша вара, ХIийжан хIара тIехьийза йоI
Мохьмад новкъаволуш делла совгIат дара иза. Цуьнца
кIайчу тIергIан пасаташ, карнаш деллера ХIийжана цунна
тIаме хIоьттича майра летарг хилар хаьара цунна. Доьхьал
тура бIарлагIанаш — тIеман сурт: фашисташна, юккъе чу
шина а агIор тур лестош, коьртара касканаш цоьстуш, кортош
къуш, тухий белаш охьайоккхуш, гIодаюккъехула ши ах еш.
на цхьа полк хIаллакйина церан декъашна тIехула лелаш.
кха сурт хIуттура майралла, доьналла гайтарна накха
орденаш а йолуш, тIом дIа а баьлла, ша юьрта чу вогIуш. «Мохь-
мад цIа вогIу!», «Мохьмад цIа вогIу..,» — бохуш, кхаьънаш
хуш. ТIаккха шена дина ловзар. Оцу ловзаргахь шифонан
доьхьал а луьйцуш, шега схьахьоьжу ХIийжан...

Сайд-Мохьмадна «лекъаш дина кIорни» олура лулахоша.
ВорхI йоI йинчул тIаьхьа, дай-наний доккха хилчи вина вара
Йижарий маре ихнера цуьнан. «Дагочу дечигана, докъарна
дийр ду техьа цара?» — бохуш, уьш дагахь бохкура. Сайд-Мохь

[illegible] нара ихна хIусамаш а, кхуьнан дений, нанний [illegible] доцуш, есса яра. ХIоккхул а хьалха эскаре баханера [illegible] цевхдуьйлуш болу шешан цIийнан тхов тобан [illegible] Мохьмад. Амма, раз а яьлла лаьтта серийн керт [illegible] кхин керт яц деъна серий, керт ян ца кхуьуш ди[illegible] кертара хьаьжкIа чуерзош а, гIад хьоккхуш а, гIод[illegible] дош а, хьаьжкIаш чуерзо серийн до беш а, кенан [illegible] йохуш а, Iаьнна ахьар деш а, цу тIехула тIе, [illegible] доцуш, колхозе балха оьхуш а дукха гIуллакхаш [illegible] Мохьмадина тIехь дисна. Гуьйре шелъеллачул тIаьхьа, [illegible] цхьаьжимма арарчу балхах паргIатваьлла керт [illegible] Мохьмад, дас юкъахваьккхира: «КIант хIокху ше[illegible] хIоьттича серий кеглур ду. БIаьста яллалц собар [illegible] бохучи сара атта а сетта, куьйгаш а шеллур дац, [illegible] бац», — аьлла.

[illegible] юкъахйитира Сайд-Мохьмада и керт. Ткъа [illegible] хан ялале эскаре ваха дийзира цуьнан. И серий [illegible] Iохкуш дара. БIаьсте яьлчи керт яр Сайд[illegible] дена тIехь дисира.

[illegible] ойлаеш:

[illegible] тIехь дисна-кх цIийнан дукъ хIинца. Далла хас[illegible] дац иза мукъна волуш. Тахбикина гIо дан [illegible] яра цохь: уьйтIахь нуй хьакха а, хи дан а, хIу[illegible] кечбан а. Iабдаллина тIехь диснарг ондо гIул[illegible] еза, дечиг Iалашдан деза. Масане ду боьрша[illegible] гIуллакхаш. Делахь а, Iабдаллех тешна, цунна шенна, [illegible] цхьадолу гIуллакхаш. Уьш-м хьаха бу дечу [illegible] боралур болуш. Мангал а хьакхалур бу, кесарара [illegible] ю, кханчанаш далур ду. Йол цIа яхьаш, ворда [illegible] Iабдаллина гIо далур ду. Бежнаш Iалашдан [illegible] бу. Бакъду, Тахбикас суна сагатдийра дац аьлчи и [illegible] ца яла, суна гуш бIаьргех хи ца далийтира цо. [illegible] сина дара собар.

[illegible] ма хилалахь!» — къонахчо санна элира. Делахь [illegible] — [illegible] дог ду. Даго-м шен болх бийра бу. Са а гат[illegible] дуур ду. «Цунна синтем беш кест-кеста кехат яздийр [illegible] мукъалахь». — ...«КIант ледара ма хилалахь». «Мел [illegible] ду нанас суна тIедиллинарг. Хира вац ахьа дечу ла[illegible] хIумма а ледара. Шек а ма яла хьо, Тахбика, кIант [illegible] йоьхьIаьржа хIоттарна кхерам бац хьуна. Фаши[illegible] ю, хIара йовсарш! Со кхеро, со иэшо ницкъ мичара хир [illegible] Церан да валла хьакхийца. Дела мостагIий!.. Хуур [illegible] доьхьалхIоьттича. ДеггIа-м жижиган ду, тоьхча герз [illegible] волуш. Амма майралла, доьналла сан сица ю. Садолуш бен [illegible] яц. Хам бац шун фашисташ!..» — бахара цо [illegible]

Масане хуьлу ойланаш. Ойла чехка ма ю. БІаьрган ...
хале ворхІе а стигала кхочу иза.

Хьийзина, кхирстина Хансолтин ойла Яхина тІехь сону...
Яха! Мискачу стагна сагІийна лун шай санна ахьа ...
бІаьца йина, ела къежна, гайтина церган. Хьо а хьаха ...
баьллачу Къоштина юьсар. АстагІа а ву, бІаьрг баьлла ...
ла, арми ца вуьгуш висначу цуьнга, тІаргІа къажбечу ...
дог а дохуш дІа Іер-кх хьо, Яха. Аса хІара рагІ мел ю, ...
тІаманна кечлуш, алаша а хоьхкуш, ахьа бІаьрг баьллачу ...
тига дог а дохуш дІалелар ду-кх вай. Къошта Яхе бе...
вуйла хиъначу Хансолтина иза а вогІура дага. «Дала ...
бойла шун! БІаьрг баьлла а хилчи, астагІа а хилчи, дала ...
тана иза воккхавеван Яха лур яц техьа цунна?» — аьлла, ...
Хансолтина, мелла а цунах къахеташ ша хиларна цунна ...
лууш. Бакъду, Яхица шен йоза хир ду бохург даго аьтт...
дуьтура цунна. Хиндерг, даго хьоьхаш хуьлуш а ца хуьлуш...
деллера Хансолтийна. Мацца а цкъа Яхех шен нускал хир ...
ла хеташ вацара иза.

Иштта ойланаш а еш, Хансолта шен говр цІанъеш вол...
нахь омра хилира:

— Рота-а, строй! Оседлай коней!

Шерипов Асламбекан шичо Салмана, Гайрбеков Мусл...
дилларца ГІебартойн махка а вахана, ГІебартойн, балкар...
къан комиссариатехь дийца а дийцина чергазийн хІух ...
говр ялийнера Нохч-ГІалгІайн къаьсттина йолу дошлойн ...
кхуллуш. Шешан гІараваьлла волу граждански тІеман ту...
Калмыков Бетал санна Шерипов Асламбек шайна вуьйца ...
шаьш иза вевзаш, сий деш хиларна а оцу халкъан турпалхо...
ша шаьш долчу веъчи йоьхь кІайян лиира гІебартойн хьал...
на. Цу тІе нохчий-гІалгІай шайн долчу гІуллакхца, оьзда...
ца дика къонахий, шешан вежарий хеташ болчу цара, 400 ...
ха йолчех 3 шарний — 5 шарний юккъера хенаш йолу говраш...
Оцу 400 говрах говр яцара Хансолтига кхаьчнарг. Аьлти кІо...
чу Хеммарзин говр яра, тІаьхьара аьтту ког кІайн а болуш, ...
юккъехь сет а долуш. Военкомато яийтинчу комиссино эскар...
говраш хоржучу хенахь магийна яра иза. «Экстерьер... сухо...
ституции, на лбу звездочка, сухая голова, шея тонкая...» — ...
комиссехь болчара дуьйцачух ца кхеташ лаьттачу Хеммар...
лаш тІе куьг а тоьхна, — «Конь пойдет, хозяин»[1] — элира ...
матера веъначо.

«ХІун боху цо?» — аьлла, хаьттира Хеммарзас цигга ...
лаьттачу юьртдега.

— Хьан говр эскаре йига мегаш ю.

— ХІинцца дІайига бохку уьш?

[1] Говр мегаш ю: хьаьж юккъехь цІет, юткъа гІорта.

[illegible] боху.

[illegible] а гойтуш со говр хьовзо воллу. Алал
[illegible] хьовсуш хила» — аьлла, говраш
[illegible] говр [illegible]ра Хеммарзас.
[illegible] нехан дов даьлчи, уьш къасто юкъаиккхи-
[illegible] Хеммарзин. Вехначу стага ша са-
[illegible] цунна, гIодаюккъехула чекх а
[illegible] шо даьллачу хенахь молланаш, къаной,
[illegible] стаг витийта гIоьртира цуьнан верасаш.
[illegible] волуш бина-кх цо и болх. Юккъехь моста-
[illegible] чIирний дина дац. Вехна ца хиллехь
[illegible] — аьлла, шега дийца долийча: «И къаьр-
[illegible] мелла цо. Зуламана мелла, нехан стаг
[illegible] маларна со вац бехке. Я цо вийна сан ваша
[illegible] а ца Iуттуш ша шена Iотта езаш хил-
[illegible] а коьрта чохь, даг чохь дIовш доцуш ца
[illegible] кхин суна тIе ма дуьйла», — аьлла,
[illegible] шена тIебаьхкина нах.
[illegible] Iен йиш а ца хилла, шен са да-
[illegible] бехке доцурш паргIатбитинера Хеммар-
[illegible] вийна мостагI лаха тIаьхьавелира иза вуз-
[illegible] вижчи наб ца кхеташ. Шен мостагI кхаьчна
[illegible] а. МостагI кхаьчначу эвла йистера
[illegible] лаьтташ. Оцу хьуьнах чу булучу некъа
[illegible] мостагI ларо охьахиира Хеммарза гIан-кон-
[illegible] а луьйцуш. Ворда йоьттина дечиг дахьаш,
[illegible] вогIу мостагI вийра цо, цIеххьана тIе-
[illegible] ХIетахь дуьйна, цуьнан керах велла
[illegible] а виц ца луш, цхьана а хIуманах са ца
[illegible] Хеммарза. Шен кхело йинчу бокъах жим-
[illegible] волавеллера Хеммарза. Бекъа хьоьстуш
[illegible] хохкуш а Iамийра цо. Схьаехчи схьа а йогIура
[illegible] аьлчи, тIа а тухура. «Ког схьало» аьлчи,
[illegible] «охьайижа» аьлчи, охьа а юьжура. Ткъа
[illegible] кхаар бекъа дIаялан дийзира цуьнан.
[illegible] гуш говр а хьовзийна, царна юххехь
[illegible]

[illegible] дIаалалахь, хIара дин хIоккхунна тIехаа хьакъ-
[illegible] ма ло боху дин болчу дас. ДIаалал Бетар-
[illegible] иитта. Суна оьрсин маттахь ала хуур дац.»
[illegible] а вацара мегарг оьрсийн мотт хууш. «Что он
[illegible] векало аьлчи: «Он говорит, лошад хоро-
[illegible] жигит надо отдайт» [2].

[illegible]
[illegible] беречуьнга ло ала боху.

Веъначу векало вела а къежна: «Понял. Будет ...
элира.

Хеммарзас кхиийна расха дин бара хIинца Хансолтин...
«Хьаьжа юккъехь сет а долуш, тIаьхьара аьтту ког кIай ...
болу расха дин, болчу дас дика Iамийна бу. Дикачу ...
ло» бохург Гайрбеков Муслиме кхечира. Цо командир...
диллина массарел а тIахъаьлла волчу Хансолтига ...
дин.

Строй[2] дIа а хIиттина рогIера занятеш йинчул тIаьхьа ...
са а даIийтина, йол луш а, хIоъ белла а, иза юза а йина, ...
хи а малийна ша ваьлчи командире говр хьовзо пурба ...
Хансолтас.

— Хансолта, говр хьовзо пурба ло аса. Амма тIаме дIа ...
тале говран гIорта кагъян я хьайн ност кагъян пурба ца ло.

— Со ладугIуш ву, накъост командир! — аьлла, сирчу ...
пIелгаш дIа а хьаккхалуш, чест луш куьг хьалалецира Хансолтас.

Нуьйр тIе а тиллина,бухкарш а къевлина, дуьрстанаш ...
говрана бага а йоьхкина, гIортанах дай куьг туьйхира цо:

«Хьо мухачу беречуьнга кхаьчна хаа дезаш ду хьан ...
дара ма хилалахь, Стелахаьштиг!» — элира цо шен дин ...
стуш.

— БисмиллахIирохьманиррохьим! — аьлла, Суьйра ...
лахарчу шерачу майданехьа дин дIахийцира цо, ...
хьаьвзана го а боккхуш, дехьий, сехьий охьа а лелхаш ...
даьккхина тур гIода юккъера цергашца схьа а лаьцна ...
ирахIоьттира иза. ТIаккха и тур аьтту куьйга мукъ а лаьцна ...
ваэхь кхарстийра. Тур каде батта чу а доьллина, ша ...
кхоссавелла гоъ тIе ирахIоьттира иза. Ша говраца пелхьуна ...
лийна ваьлчи, хаьхкина йоггIушехь луьйтанаш чуьра шин ...
ла а баьккхина, шина а куьйга схьалаьцна нуьйран хIоъ тIе ...
луш, гIайби тIера дегI а айдина говран гоъ тIе хиира Хан...
ТIаккха говран гоъ тIе ши куьг а тухуш кхоссавелла лаьтта ...
сира.

— КIант, муьш тIехь пелхьо валалур варий хьо? — элира ...
саитов Саккас.

— Валалур вара, накъост капитан! — элира Хансолтас.

— Оцу говраца дан кхин хIума дисирий хьан Хансолта? —
аьлла, хаьттира, говр хьовзочу хенахь хьожуш, цунах воккха...
хиллачу Бекмарзас.

— Хаьхкина воьддушехь бергех ленаш тоха ца хьаьжна ...
Бекмарза, — аьлла жоп делира Хансолтас. — ХIара говр ...
хиллачу дега, со муха бере ву дIахоуьйтур ду-кх аша.

---

[1] Со кхийтира. Изза дийр ду.

[2] МогIара.

[illegible] ЛААМЕХЬ ЭСКАРЕ
[illegible] ДОШЛОЙН ПОЛК

[illegible] болчу дошлойн дивизехь нохчий, гIалгIай [illegible] цу дивизехь бара эрмалой, жуьгтий, оьрсий, суь-[illegible], Гебартой, балкараш, адыгейцаш.

[illegible] партийни организацис а, Совнаркомо а динчу [illegible] командованис фронташкара нохч-гIалгIайн дош-[illegible] нохчийн, гIалгIайн къоман болу ко-[illegible] политработникаш а. Уьш бара тIом болабеллачу [illegible] дуьйна тIамехь латтина а, тIом бан Iемина [illegible] старши политрук Кортоев Джабраил, капитан [illegible], майор Абадиев Японец, капитан чинехь болу Ах-[illegible] Мациев Маташ, Висаитов Сакка, Висаитов Мовлид, [illegible].

[illegible] 1941-чу шеран 22-чу июнехь, тIом болалуш, [illegible] Украинехь лозапан йистерчу, инарла Малеев коьр-[illegible] дивизехь эскадронан командир вара. Майра [illegible] хаза куц-кеп долуш а стаг вара иза. Бак-[illegible], массо а тайпа герзашца цIе, даш тIе-[illegible] болу фашисташ юхабетташ буьрсачу тIамехь [illegible] вара Мовлид. Фашисташ цецбохуш майра а, [illegible] Мовлид коьртехь волу дошлойн эскадрон. Хьера-[illegible] немцойн атакаш дуккхазза юхайоху-[illegible]. ТIом болабелчихьана дуьйна набъяр, садо-[illegible] латтара уьш. Бакъду, тIом болабеллачу хьал-[illegible] дина договор а дохош, тешнабехкаца [illegible] тIелатар бахьана долуш, церан баккхийчу тIе-[illegible] аьтту боцуш гIаланаш, ярташ [illegible] Советски Союзан Эскарш. Белшах чов хилла [illegible] госпиталехь а Iиллира Мовлид. Белшах чов а [illegible] баьккхинчу толамна ЦIиэчу Байракхан орден [illegible] яьлчи, инарла Бок коьртехь а волуш, [illegible] долчу немецки эскаршна доьхьал тIа-[illegible] полковникан Горковн 206-чу стрелковой дивизи [illegible] Мовлид.

[illegible] Мовлид вевзина волчу Горшковс, тIамца развед-[illegible] батальонан командир хIоттийра иза. Дукха чолхе хье-[illegible] Висаитовн тIеман дахарехь. МостагIчо го лаьцна [illegible] киртигаш Iитталора цунах. Амма каде а, [illegible] хиларца, шен батальонаца муьлхха а доь-[illegible] эшош, мостагIчун гуо хадош чекхволура иза. [illegible] хIурдан йистошца, тIемаш беш Къилба-[illegible] фашисташ.

[illegible] хIурдан бердашкахь бечу тIамехь шозлагIа а чов хил-[illegible]. Куьг а дахьийнера цуьнан, Ростов гIалина гер-

тахь, аренан госпитале охьавиллира иза. Куьг юххьа а ... тигорске госпитале схьавалийра Мовлид. Цигахь иза ... нахь Лаха-Неврехь ехаш йолу нана тIаьхьаяхара ... эскаре новкъавоккхуш шен бIаьргех хи далийтина яцара ... гахь ях хиларна а, кIентан дог шех ца лазийта а собар ... нар хилира цуьнан.

Пятигорск госпиталехь дIайирзира Мовлидан чов, ... дахьийна куьг а. Цигара араваьлчи, шен дагна хьомечу, ... къаьсттина йолчу Нохч-ГIалгIайн дошлойн дивизи ... саитов Мовлид.

Немецки фашисташна доьхьал тIаме хIоттале ... ГIалгIайн дошлойн дивизи расформировать[1] йира. Цуна ... ра шешан лаамехь эскаре баьхкинчу дошлойн полк а, ...

255-чу добровольчески[2] дошлойн полкан штабан ... хIоттийра хIетта Пятигорск гIалин госпиталера, чевнаш ... на, араваьлла Висаитов Мовлид. Полкан комиссар хIоттийна ... даев Мохьмад. Полкан командир хIоттийра кадровой ... диев Японец.

1942-чу шарахь март бутт чекхболуш малх хьаьжна ... нера де. Дошлойн полк могIара нисбеш дIахIоттийнера ... лийца полкана караелира ЦIиэн байракх. Полко дуй ... тина а, советски халкъана а, Даймахкана а муьтIахь а, ... хила.

Полкана байракх караеллачул тIаьхьа кхо де даьлла ... Советски Союзан Маршал волчу Семен Михайлович ... омар а дина, 17-чу гIалагIазакхин дошлойн корпуса чу ... диев Японец коьртехь волу Нохч-ГIалгIайн дошлойн ... дошлой корпусан командир вара инарла Малеев.

Полк эшалонаш тIейоттале шен ненан Iодикаян Лаха ... вахара Мовлид. Цхьа де-буьйса даккхан бен кхин хан ... нан. Са ма-тесси Терке бIаьрг тоха Терка йисте вахара ... «Кхин гур я ца гур а ца хаьа...» бохург дара цуьнан дагахь ... ра а санна бухара гIум сийсош, маьI-маьIнехь бурош ... тулгIенаш керчош, тийна охьадогIура къена Терк. Шен ... Терка йистошца уьдуш, шен ловзар дагалуьйцуш, вехха ... Мовлид.

Теркал дехьа лаьтта луьста хьун: даккхийра мехнаш, ... гаш, берда йистошкара куьйса эрз — и ерриг тийналла ... Мовлида ойла йора «Ма тийна ду кхузахь!.. Ткъа, хIара ... тийна догIучу кхечу хин Танаисан, Донан берда йистошкахь ... са тIом кхехка. Фашистех леташ бу салтий. ХIара тийналла ... хош, паргIато дIайоккхуш, дохо гIерта-кх уьш адамийн ... дахар, ирс. Цигахь лелхаш ю буьрса яккхий тоьпаш, лелха ...

---

[1] ДIа-схьа йийкъира...
[2] Шайн ламехь эскаре баьхкинчийн.

[illegible] хьоьшуш, огуш, цоьсту лаьттан букъ. [illegible] дегадо латта, хIаваъ. Дошан дар- [illegible] деташ бу салтий.

[illegible] араволуш, адамийн мотт цунна хууш санна, [illegible] Моллид:

[illegible] бос сийна къена Терк! Нана-Даймохк [illegible] вондy. Марша Iойла хьо!

[illegible] «Шек ма яла хьо сан нана и йовсарш [illegible] бьккхина, со кестта цIавоьрзур ву, дала [illegible] шен ненан Iодика а йина, шен полке схьа-

[illegible] араволуш: Дага, ледара ма хилалахь. [illegible] хьо, — элира Нанас. Амма шен бIаьр- [illegible] цо тIамтIе воьдучу кIантана.

[illegible] [1] бIахаллин а, политически а кечамаш [illegible] Iиттаеллера штабах. ХIунда аьлчи мо- [illegible] состав а тIамна кечйина яцара.

[illegible] йоккхачу жигараллийца кхочушдан де- [illegible] хIитторан гIиллакхаш Iамор, кар-кара [illegible] гайна герз, тIеман говзалла Iамор. Раз- [illegible] хьелаш, иштта дуккха а тIамаца дозуш [illegible] дара Iамо дезаш.

[illegible] бIахаллин а, политически а кечамашна дош- [illegible] шарна лерина яра. Ткъа хIинца не- [illegible] болу буьрса тIом Ростов гIала а, Керчен- [illegible] лаьтташ дошлой Iамош хьем бойла [illegible] тIемалой оьшура. Полк тIаманна сихонца

[illegible] тIом бан хаар а, латар а, хьуьнар а, [illegible] дукха хан ца йиснера.

[illegible] дика Iеминера молханан герзашца, [illegible] бечу тIеман Iалашонаш, тактика.

[illegible] кечамашна хьалхарчу меттехь яра кадро- [illegible] лейтенант, хIири, Дзабиев Мохьмад командир [illegible] Цуьнца йохье яьлла цул ца оьшуш; дика ке- [illegible] лейтенант Гагиев Бемболат командир волу [illegible] Цапанов 1-ра эскадрон а, ШаIми- [illegible] Ахьмада куьйгалла деш йолу эскад-

[illegible] дийнахь полк герз кхосса Iемаш [illegible] эпсар. Цо, майор волчу Абадиевга а, [illegible] командир волчу инарлин Малеевн омар [illegible] кхиа аьлла.

[1] [illegible]

— Ткъей кхоъ шо-бохий ахьа?

— Бо-о-ха! — «пох-х-х», — аьлла, багара цу дIахийти мада. Гондхьарнаш бийлабелира. Уьш бийлабелчи баийта барт бинийла хиъна:

— Шун да валла хьаккхийца! Соьга цу баийта-м шу! — элира Хьамида, вела а луш.

Иштта цхьацца забарш йора пулеметни взводехь солтин накъосташа а. Хаза забарш йолуш вара Хансолтин къост Масхадов Iумар а, Хасанов Iабдулрешид а.

Хансолта хьовзо дагадеъначу Iумара:

— Нойцалла ма атта лелор дара ахьа, Хансолта, —

— ХIунда бах ахьа?

— Ши бIаьрг иэхь доцуш бу хьан. Нойцалла лелош мухнале а лаьттар вацара хьо. Баьрчче хьала а ваьлла, тIехула пхьарс а баьккхина Iен волчух тера ву.

— Моцах цхьаъ говрахь стунда волчу вахана боха, догIа а, долуш. Нойцалла лелош хоттала охьавосса даьлла, говро накха тIетаIийна кетIара зIар дIа а харш нуц. Де дика а дина нуц чоьхьаваьлчи:

«Ца хаьа суна кхин дерг. Вайн нойцан шиког бекъ аьлла стундас шен зудчуьнга.

«Тамаш а бац, рагIу кIелахь воьссира со говрара охьа ла нойцо.

— Ма хIокхо ца ден дерг дацара иза, — аьлла вела дурешид.

— Ахьа-м рагIу кIелахь воссар дуьйцу. Со реза волл нислахь стунден уьйтIахь говр-м хьовзор ю неIар сагIех йоьттуьйтуш.

— Далийнчу нускална реза а ца хилла дохковалахь ду ахьа?

— Сайна тIиехьа говран гоъ тIе а хаийна, стунден а йигна охьаккхуссур ю-кх, — аьлла, велавелира Хансолт

— Зуда гIониг нислахь нойцалгIа ца воьдуш гар ду.

— Мегар дац, дера, ненахошций, стунцхошций гIилл лош верг къонах ца лерина.

— Нойцалла Жаьнтмара санна лело деза?

— Цо муха лелийна?

— Кхечу эвлара зуда ялийна Жаьнтмара. ХIинций-хI хуш нойцалгIа ца воьдуш шо а даьлла, итт шо а даьлл а даьлла.

«ХIара йоI-м йогIура наггахь ден цIа. И нуц хIун хьа? Велла техьа, висан техьа?..» аьлла, бугIни вордан волчу догIуш хилла стундай, стунннаний. НойцалгIа вахл маран йоI кхиъна, кIант а кхиъна, чоь юьззина бераш ЙоIе, кIанте шалгошца йол хьала а кхийдайойтуш, керт

[illegible] Жьытмар, бIегIига куйнан бохь чекх а [illegible] делла.

[illegible] Вайга кIотарара Воккха дадий, Йоккха ма[illegible]. Жьытмаре кхаъ баьккхина бераша, бугI[illegible] кетIа кхаьччи.

[illegible] белха! Деллахь ма хьаштдоцуш богIу уьш [illegible] шайн цIахь ца Iеш!» — аьлла, шал[illegible] йогIна, букъ а хоххуш, шанкъ аьлла, хоь[illegible] Жьытмар.

[illegible] хилла. Нойцарий хесточохь иза-м цхьаммо [illegible] нуц вац цхьаннин а. ХIокху ткъа шарахь [illegible] Гучу хенахь со цаьрга дIавахна а гина.

[illegible] нуц хилла-кх иза а.

[illegible] гергарло-м лело деза.

[illegible] Дахтах санна.

[illegible] лелор дара. Зуда дика ю цуьнан. — Де[illegible] кхоьруш леладо.

[illegible] охьадуьллий бен шена даго дечиг [illegible] доккъар латтадо. Оьций жижиг хьо.

[illegible] схьакххоьхьуш хуьлу. Вон зуда ден цIа [illegible] хуьлу.

[illegible] Ден цIа йоьдуш тIоьрмиг буьззина дIа[illegible] тIоьрмиг буьззина цIаяхьаш а тов. [illegible] гIиллакх дай.

[illegible] бахам буйла хиъна суна. Воиг вон бахам

[illegible] ду. Вон зуда велла дIаваллалц бок[illegible]

[illegible] дерг Айдмарна шечунах-м бала хилла. [illegible] евзича шен хеннахь кочара яьккхи[illegible] Хансолтас.

[illegible] Цхьаъ, шиъ бер хиллалц зудчо шен амал [illegible], ца йоккху.

[illegible] санна ма-дуьйцу ахьа иза.

[illegible] гина. Секиматан ши бер дуьненчу даллалц [illegible] Секимат, Къахим. И ши бер хилчихьана дуьйна [illegible] санна тIом латта. Хийла уьш къасто чу, [illegible] со.

[illegible] доьхьал?

[illegible] ластийна чуьйнан экъа коьртах кхеттехь [illegible]

[illegible] хилчи зуда коъшкала хоу. Зуда духарца [illegible] цIийнда ша тIехь тиша а, беркъа а ве[illegible] воцийла хаалахь.

[illegible] делийтар муха ду ткъа?

[illegible], — элира Хансолтас. «Хьенехка зуда ю и дIа-

гарниг» аьлла дIагайта хаза а, духарца кечъелла
Амма ша цулла эшна хила ца веза.

— Тойсама шена аьчкан цергаш тохийтинера.
цергаш тохийтинера. Цаьрца хьагI йолуш волчу
на тIехтоьхнера. «Ледара къонах ву хьо. Хьо ледара
хьайна аьчкан цергаш а тохийтина, зудчунна дашо
тур яцара ахьа» аьлла. «Ма хIумма а ца хаьа
дашо цергаш сайн доьхьа тохийтина аса» — аьллера
Иза елаелчи цуьнан багара дашо цергаш суна го
велавелчи а, оьгIазвахна вистхилчи а сан багара
цунна го, суна ца го.

— И бакъ-м хьаха лийна.

Иштта зударий бийца буьйлабелла, забарш тIера
мелаш дора цара.

— Бага дашо цергаш ца тухуьйтуш когах ленаш
ра аса-м, — элира Iумара.

— ХIунда?

— Яцо. Яца а ца еш мукъа йитна зуда, ши
боьллина, корах ара а хьоьжуш боьрша нахе бIаьр
суна.

— Тхан ден вашас олуш дара иза-м. ЦIентIехь
деш мукъа лелаш ерг бен зуда ийгIина гIура яц.

— Битал и зударий. Зударийн кхел ечохь дац

Тоьпан цхьамза а, баттара тур а ирдан деза. ТIом
ла, ца леш цIехьа дерзахь, зударий хержа а, бало
вай.

ХIинца тIамана кечлуш болчу церан дахар тIеман
хьаьшна дацара.

Шайн дайша олуш хезнера царна: «Сингаттаме
тар стеган эшар ду. Стаг ша декхарийлахь ву сингатт
иза эшо а. Лазар хилла ца Iа стеган мостагI. Стеган
кIадо ю.

«Хьо стенга доьда? — аьлла, хаьттина некъахочо
БогIдаде доьда пхи эзар адам ден», — жоп делла цо.
хан яьлчи юха а доьхьалкхетта некъахо цунна. «Ахьа
БогIдада пхи эзар са эца доьду, ахьа шовзткъей итт
эцца», — некъахочо шега аьлчи: «Аса айса дуьйр ду
эзар адам дийра, цул сов долу адамаш «Ун догIу» аьлла
кхераделла делла», — жоп делла уьно.

Немецки фашизман ун кхерам туьйсуш делахь а,
пехь, кхечу фронташкахь а, шайн майралла, доьналла,
гойтура вайн Даймехкан яхь йолчу кIенташа. Римляни
шен майрчунна Пета Тразеяна ирахъолла суд йичи, цуьнан
даг чуьра дIабаккха, цунна гуш: «Хьажал со лаза ца йо»,
ла, ша шена шаьлта Iоьттина боха. Дошлой тIехьийзаш
мехкарша шаьшна тIехьийзачу кIентийн кхерам дIабаккха

[illegible] бIобулуш аьлла тIаьххьара деш-

[illegible] дацара. «Толам баккхий дерзалаш [illegible]. ЦIа ладоьгIийла йолуш цхьа кIеззиг [illegible] гучубаккхар осалалла хеташ, [illegible] дас чу ца битархьама йора кIенташа

[illegible] Суьйра-Коьртара меттахъяьккхира [illegible] юххехь тIеман позицеш схьалецира

[illegible] командир Висаитов а, комиссар Имадаев а [illegible] Советски Союзан маршала С. М. Бу-

[illegible] С. М. Буденный. Хетарехь гIелвинера иза [illegible] лаьттачу тIеман хьелаша. Аьтту [illegible] гIиллакхехь эсала вистхилира иза. Ви-[illegible].

[illegible] хадабо ахьа Нохч-ГIалгIайн полкан?
[illegible] маршал. Дуьззина жоп луш аса дIа-[illegible] мостагIчух лата кийчча хилар а, фронте [illegible] аьлла жоп делира Висаитовс.
[illegible] хета?
[illegible] маршал — элира Имадаевс.
[illegible] дийнахь шу долчохь хир ву со, полке [illegible] къамел а дийр ду. Цкъачунна болх бе цаьр-[illegible] ДIадийца царна граждански тIом болчу [illegible] церан дайша тIемаш муха бина. [illegible] гуриалхочун лам чуьра схьаваьллачу нохчо-

[illegible] — жоп делира Имадаевс.
[illegible] дукха дийцина суна Орджоникидзес. [illegible] кхетош кхио беза шешан къоман [illegible] Полке дIагIо, партийни а, политически [illegible], бIаьхошца болх байта дIахIиттина тIе-[illegible] декхарш царна довзуьйтуш. МостагIа [illegible] ца Iеш вохо веза вай — элира Буденнес. [illegible] гIараваьлла волчу Буденница къамел а ди-[illegible] доккха садаьккхира Висаитовс, Имадаевс. [illegible] хир ву моьттуш хиллачу С.-М. Буденнис хаза [illegible] кхеттера цу шинне. Цуьнан гIиллакхо [illegible] шаьшшинне тIедиллина гIуллакх кхо-

[illegible] хIора, дошлочунна шен-шенна иза во-[illegible] кечвала лиира. Туьйранахь санна, хал-[illegible], киношкахь, яздархойн произведенеш-[illegible] хезнера царна Буденнех лаьцна дийцарш.

Цунна даьхна иллеш, эшарш. Ткъа, цуьнан мекхаш
ненна девзаш дара. Граждански тIом болчу хенахь Буд
гуш а хилла больнице охьавижчи Михаил Иванович
хана хиллера цуьнга хьажа. «ХIун хьал ду хьоьгахь
хьуна?» — аьлла, Калинина шега хьаттича: «Корта
туьлуш лаьтта. Хетарехь урс хьаькххина дIадаша
лера Буденнес. «Корта дIабаша аса бакъо ло хьуна
кхаш дIадаша бакъо ца ло. И мекхаш дуьненна а
аьлла, и мекхаш ца дашийтина Калинина цуьнга.

Висаитов, Имадаев Буденный волчу штабера схьа
лагIчу дийнахь полке веара Къилбаседа Кавказан фронт
начальник инарла-майор Воробьев.

— Полк хIун деш ю шун хIинца? — аьлла хаьттира
саитовга.

— Накъост инарла-майор, полкан лични состав
замах лаьцна комиссаро йоьшучу лекцига ладугIуш ю

— Мичхьагахь?

— Полк лаьттачу меттехь, хIоккхуза, гена
инарла-майор.

— Цхьана сохьтехь маршал Буденный ву кхуза
луш шун полке хьажа.

— Полк дIахIотто кхуьар ду тхо, накъост инарла
жоп делира Висаитовс. ТIаккха омар дира полкан
тревога ло, аьлла.

— Дежурничо полк гулъеш зурма леккхира «Ту-ту
ту-ту!» аьлла.

Висаитов а, штабан начальник Алханов а инарла-майор
строй дIахIотточу вахара. Шен сахьта тIе хьаьжира

Нисса вуьрхIитта минот яьлчи буьззина шешан
сашца сборный пункте дIахIоьттира старший лейтенант
евн 4-гIа дошлойн эскадрон. Кхин хьиэ ца луш дIахIиттин
а. Динна дошлойн полк могIара дIахIоьттира 25 минот

Инарле пурба а дехна, шен сирчу дина хиира
ронаш могIара а нисйина, инарла Воробьевга полк могIар
хIоьттина строевой смотрана[1] кийчча хилар хоуьйтуш
лира цо.

Сихонца полк дIахIотторна реза хиллачу Воробьев
элира Висаитовна а, штабан начальникна Алхановна а

Полкехь нисса ах дошлой бара оьрсийн мотт ца хууш
хьаьттинчунна гIалатбовла тарлора уьш. Бакъду, кхин
ледара а, осала а бацара дошлой. Шайна тIедиллинарг
кхочушдора цара.

Хьажа вогIуш верг Буденный хилар массарна а
бара. Иза вуьйцу хазар бен цкъа а гина вацара Висаитов

---

[1] Инспекторски талламна хьовса могIара дIахIиттор.

[illegible] луущ а, иза шайна реза хирг хи-
[illegible]
[illegible] сахьт, ах сахьт даьллачу хенахь полкан
[illegible] Штабан начальникаи гӀоьнчас Емелья-
[illegible] хилар а, эскадронаш могӀара дӀахӀит-
[illegible] Штабера, полк дӀахӀоттийначу метте гӀаш
[illegible] юххе бевлла эпсарш а, фронтан шта-
[illegible] говрашкахь булабелла нисса мо-
[illegible] Шайна тӀевогӀуш верг мила ву хууш сан-
[illegible]
[illegible] дистанци маршал кхаьччи, батта-
[illegible] лира Висаитовс.
[illegible] Равнение на середину! Товарищи, коман-

[illegible] — нуьйрани тӀехь догӀмаш дулуш.
[illegible] хьалха а тесна, туьрца салют а
[illegible] Висаитовс.
[illegible] Советского Союза, 255-й отдельный Чече-
[illegible] полк на строевой смотр построен.
[illegible] Висаитов [2].
[illegible] дӀахӀиттинчу дошлошна хьалха дӀа а ва-
[illegible]
[illegible] маршалла дӀаоьцуш жоп делира цунна.
[illegible] жимма забар еш санна мохь тоьхха-
[illegible] Висаитовс.
[illegible] К торжественному маршу, во взводной колон-
[illegible] дистанциях, равнение на пра-а-во!.. [3].
[illegible] хилла:

[illegible] йолаелира.
[illegible] Висаитов тӀехь Іечу сирчу динан гӀор-
[illegible]
[illegible] капитан.
[illegible] бу хӀара... Дика хуьлу ахалтекински хӀух
[illegible] Буденнес.
[illegible] цуьнан вистхилар. ТӀеман чолхечу хье-
[illegible] Іеминера цунна. Цхьа ирс, аьтту синпар-
[illegible] Іазапан дукъ кочара даккха гӀер-
[illegible] къуьйсуш леттачу салтийн эгар, ша
[illegible] бижарника, вежаршка са туьйсуш, даьндарго
[illegible] арахь биснарш дагахь боххуш ойла юткъа-

[1] [illegible] могӀара нисло! Накъостий командираш!
[2] [illegible] маршал, 255-гӀа къаьсттина йолу Нохч-ГӀал-
[illegible] дӀахӀоттийна, полкан командир капитан Висаитов.
[3] [illegible] колонне нисъеш шина могӀара яккъаш юьтуш, нис-
[illegible], полк меттахъяккха кечъе!

еллера гIараваьлла волчу дошлой-эскарийн маршалан ... хайлович Буденнин. Ткъа хIинца Советийн махка тIе... кхерстош, гIаланаш, ярташ ягош чухьаьдда вогIучу ... чу а мостагIчо — немецки фашизмо деш лаьтта зен... Нохч-ГIалгIайн дошлойн полке ша хьаьжчи доглаз... а, кхоам а хеташ. «Екхаелла яххьаш, кура а, майра а ... цехь догIмаш, догу беснаш... Хийла кIант вужар ... тIеман арахь... Ма кхоам бу-кх шун... ма къа ду-кх ... гIаш, шу маьрша цIакхачаре сатуьйсуш цIахь бисна... нойн...» бохуш ойланаш йора цо. Оцу ойланийн кIо... цуьнан эсала, гIиллакхехь вистхилар. Цунна дагаве... вуьйцуш волу Александр Македонский. ТIом чекхба... мехь байанчех къа а, кхоам а хеташ «ахIи» олий во... иза. «Хьо хIунда воьлха, хIай сийлахь полководец?» — ... га хьаттича, ша хIунда воьлху дIадуьйцуш хилла цо. «... учу салтех къа а, кхоам а хьайна хетташехь эскарш хIу... ахьа?» — аьлла, хьаттина цуьнга. «Аса эскарш лет... къизчу паччахьаша шайн дола доккхучу деших, дет... Iебаш, цара лоллехь, Iазапехь дахкочу, мацаллий, ... лаьттачу адамех къахеташ, уьш оцу къизачу Iазап... баха. ЦIий-хьацарца лоллехь бацарал, сий дайна Iаз... рал, маьршачу паргIатонехьа къуьйсуш цIийлахь бала... тоьлуш», — аьлла цо. Ткъа хIинца хьозанан бен бохо... ручу кху дуьненчохь адамийн хIусамаш йохош, хала ... хамаш бохош, ярташ, гIаланаш ягош, адамийн цIий Iе... болу фашисташ тIамца бен эшалург цахилар, тIамо бен ... цахилар хууш вара Советски Союзан Маршал Буден... цунна фашистийн Германи ницкъ болуш хилар а, цун... лам боккхуш дуккху а цIий Iано дезаш хилар а. Амма А... Македонски санна «ахIи» бохуш ца воьлхура иза. Къ... деш кийрара дог доьлхура цуьнан.

Шена тIаьхьа хIиттинчу инарлашний, эпсаршний ... вирзина вистхилира С. Б. Буденный:

— Слушайте, товарищи генералы. Это хороший пол... тельно смотрел на сияющие лица бойцов, на их бравый ... они храбро бить фашистов! [1]

Чубузуш лаьттара малх. Тийна яра бIаьстенан суьйр... мохк-бегош санна генара схьахезара тIеман къора аьзна... доьхь-доьхьал хIиттинчу меттехь, фронтан могIаршк... дакъошкахь, позицешкахь еттачу якkхийчу тоьпийн, ... охьаеттачу бомбанийн татанаш, лаьттой, хIаваой, хиший ... ший дIахудаш кхачийна, даьржина лахделла къора аь... уьш лере халла схьакхочуш.

---

[1] ЛадогIал, накъостий инарлаш. Дика полк ю иза. Со лерана ... бIаьхойн екхаеллачу яххьашка, гуш вара церан куц, кеп. Уьш майра ... фашистех!

[illegible] Кубань хи тIе а вирзина:
[illegible] Эх, Кубань, Кубань! Сколько добрых каза-[illegible] ты родила и вспоила! [1] — элира Бу-[illegible]
[illegible] тIе а вирзина:
[illegible] кавполк мы передислоцируем. Подчиним [illegible] кавалерийского корпуса генералу Погребо-[illegible]
[illegible] командировать полк! — жоп делира Висаи-[illegible]
[illegible] штабе чу а бахана къамелаш дира тIеман хьакь-[illegible]
[illegible] бира къоначу командирашна: тIом бечу [illegible] тIехь куьйгалла муха дан деза а, метти-[illegible] тIеман хьесапаш муха дан деза а, [illegible] бовза беза а, цуьнан Iалашо, тIелата [illegible] муха яха еза а. «МостагIчунна тIела-[illegible] иза эшо, цунна тIехь толам баккха ни-[illegible] — элира цо шен къамел чекхдолуш.
[illegible]
[illegible] — элира цо Воробьевгахьа а вирзана, — [illegible] полкана аьхкенан обмундировани [3] ло, [illegible] капитан Висаитовна тIаьхьалонна кхин йиъ [illegible] Товар юй хьуна капитан?
[illegible] маршал, — жоп делира Висаитовс.
[illegible] долу вайн къамел. ЦIерпошта некъан ур-[illegible] вагонаш йоьхуш заявка ло. Полк меттахъ-[illegible] долу чоэш, шаьлтанаш — къоман духаран [illegible] и гIирс лар а бе. МостагIашна тIехь то-[illegible] парадехь тIебуха оьшур бу и гIирс, — [illegible]
[illegible] лоцуш Iодика а йина, Краснодарехь [illegible] штабе дIавахара маршал Буденный.
[illegible] дика бевзаш хилла оцу къонахчунна. Шен [illegible] хьахабора цо уьш, «граждански тIом болчу [illegible] майра летта шун дай» олий.
[illegible] хастош аьллачу дешнаша вайн дошлойн [illegible] хьалхахIиттийна бIахаллин декхарш сий-[illegible] — элира лейтенанта Шахгиреев Ахьмада.
[illegible] фашистех кескаш туьйсуш, — элира гIал-[illegible] Оздоев ИбрахIима.

[1] [illegible] Эх! Кубань, Кубань! Мел дика гIалагIазкхийн кIентий, [illegible] хьайн хих Iабийна, ахьа.
[illegible] полк дIасахуьйцур ю вай. Къаьсттина йолчу [illegible] Погребови куьйгаллина кIел луш.
[illegible]

Иштта къамелаш дора, Буденный дIаваханчул тIаьхьа йолчу дошлоша вовшашлахь.

— Лаа лелош дац оцу къонахчо и мекхаш, — элира тас. — Буденнин и мекхаш хиларна, къонахчо бен уьш а дацара.

— Хансолта — ахьа а леладехьа мекхаш, къона велахь — элира накъостех цхьаммо.

— Мекхаш ца лелорах хинволчух къонах хир ву, ра Хансолтас.

Цул тIаьхьа тылера эпсарш а баьхкина, полкан разделенешка а хьаьвсина тIебуха аьхкенан гIирс белира на: аьхкенан костюмаш а, пилоткаш а, эткаш а.

Июнь баттахь Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк йоьттина, цIерпоштан составаца, инарла-майор Погребов тина йолчу дошлойн корпусах дIатуьйхира.

Къаьсттина йолчу дошлойн корпусна чу йогIура 115-гIа тойн-Балкарийн, 110-гIа гIалмакхойн дошлойн дивизеш.

Оцу корпусан командир инарла Борис Андреевич Первой конной армии 6-чу дошлойн дивизехь, 2-чу бригадан начальник хилла вара. ДегIана лекха а, шовзткъа хир йолуш куц долуш стаг вара иза.

Дошлойн корпус хьуьнан юьккъчу каппашкахь дIа ра шен-шен подразделенещца. Командирашна хууш мостагIчух шаьш тасадала дезаш хилар.

ДОЬХХЬАРА ТАСАДАЛАР

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк цIерпоштан составаца метте дIакхечира. Вагонаш тIера полк охьаяьккхинчул кхаа дийнахь некъ беш Жутов второй, Самохин кхечира. Цигахь цхьана дийнахь садаьIира бехачу чу дошлоша а, хоьхкуш ялийначу говраша а.

Цу суьйранна, иза дара 18-чу июлехь Висаитовгий шинге а штабе дIа а кхайкхина омар дира, дошлойн меттахъяккхий 158-чу стрелковой дивизин командиран Людниковн куьйгалли кIел Похлебин а, Верхне-Курмоя ницаш Iохкучу метте дIайига, аьлла.

Полк Верхне-Курмоярски а, Похлебни а станицаш техь дIа а тарйина Висаитов Мовлид, Имадаев Мохьмад никан Людниковн командни пункте вахара.

Полках шена хаа оьшуш дерш хиттина ша ваьлча, мандирна а, комиссарна а шен дивизи йолчохь дIахIиттина хьелаш а дийцина, карти тIехь меттигаш схьа а гойтуш, ка элира:

— Тхан дивизино дийнахь дукхазза юхайоккху мостагIчун

...Іоттийна декхар ду Цимлянскехула мостагІчун ... аьрру агІор плацдарм ... Донан аьрру агІор Іохку Верхне-Курмо- ... станицаш йолчохь тІеман доьхьалонна ... дивизин флангаш мостагІчух ларош. ... мостагІий Донах сехьа ца бовлуьйтуш совцо беза. ... тІеламаш латто беза...

... Майорски, Похлебин, Верхни-Курмо- ... меттигашка дІа-схьа а екъна, подразделе- ... аьтто болу меттигаш билгал а йо- ... дІа-схьа нисъялар муха ду толлуш ... Имадаев. ХІора эскадронна тІедеххира ца- ...

... эскадронаша шешан позицеш схьа а лаьцна, ... кечамаш бира. Ларгойту цІиэн, можан, ... даьндарган тІехула кхерсташ, яккхийчу ... лелхаш, даьндаргаша шакарш етташ и ... окопаш чохь Іара дошлой. Курчалойн ... Юсапа окопа хьалха тракторан чІург а, шена ... схьаккхеттачу даьндарган татане наб ... Наб ма-оззий гІан гира Юсапана ... туда-бер?!» бохуш, Іаса тоха шен ден да ... Цигахь самаваьллачу Юсапа мийра бетташ ... аьчкаш.

... Юсап? Охьалачкъа окопа чу, даьндарг ... Хансолтас.

... вац даьндаргах. ГІенах сайн дедас ... хІунда лечкъина?..» — аьлла: Шена гина ... Юсапа.

... озийнчу Хансолтина а гинера гІан. ГІанна ... декхало олу дела, Хансолтас Юсапна ... гІан.

... новкъаволуш цуьнан нанас Тахбикас аьл- ... кхин тІаьхьа ца йогІу. Со хьуна тІаьхьа а ... я кхераман киртиг тІехІоьттича вайн ... цуьнан сурт ойланан бІаьрлагІехь хьай- ... Цуьнга хьайна гІо дехалахь, иза орцах во- ... ду хьуна». ХІинцца наб озийнчу Хансолтина ... хьалхаваьлла Ами а волуш, цунна тІаьхьа- ... ваша Бойсхар а волуш Хансолтина тІе- ... «Хансолта, хьо кхера ма лолахь, шек дІа а ма ... гІур долуш ду» — элира цуьнга. Цу шиннен сий ... Хансолта. Хьала ца гІаттавелира. Ша ... шиннех иэхь хетта хьацаран кІур хиллера

... даьхни.

Хансолтех. Юсапа аьчкех мийра бетташ дохучу т
ваьккхира иза. Шена гина гIан Юсупна ца дуьйцуш
ликаший диканиг дойла, хьан корта даьндаргех
элира Хансолтас, вела а луш.

ТIаккха Iумарца забарш ян волавелира иза.

— Iумар муха хета хьуна лата кечдалар? Немцойн
тIейирзича са кIажийн пхенашка-м гIур дац хьан? —
солтас.

— ГIура дац Хансолта, немцойн пхьераша вон
каш бен юй уьш. Гранаташ кIел кхиссича «хушт-пушт
совцур ю.

— И жIалеш герга кхаьчначух тера ду. Стигала
белла цу агIор, — элира Хансолтас, Малхбузехьа агIор
жуш.

Немцойн кеманаша мосуьйттаза бомбанаш йиттира
ру агIор Верхне-Курмоярски, Верхне-Яблочни, Цимлянск
лаьттачу метте.

Йисар деш каравалийнчу шина немцочо даре дира
низированни а, танканийн а дакъошна хьалха хIоттийна
Цимлянск йолчухула сехьадевлла Донан аьрру агIор
меттигаш кара а ерзийна, Котельниково цIерпошта
схьалаца езаш хилар.

ЦIиэчу эскаран артиллеристаша а, минометчикаша а,
чикаша а сийна даш тIеIанош дуккха а фашисташ хIаллак
Даккхийра зенаш хилира немцойн масех дивизина
йолчу 158-чу дивизина. Цу деношкахь Котельниково
эшелон салтий кхечира. 158-чу дивизера байина а,
а тIемалой къестар бахьана долуш и керла балийнарш
визе белира.

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк шешан позицешкара
ялаза яра.

МостагIчун атакаш юхайохуш 158-чу дивизин
лаьттарг гуш дара царна.

— Вай кху саьнгарш чу а хевшина Iерах гIуллакх
хьа? — Лата ма-деззара лата мегар дац вай оцу фашисташ
элира Iумара Хансолтига.

— Сих ма ло хьо, Iумар. Цхьаъ ца хууш вац хьуна
дир. Лата Iемина борз ю иза. И немцой охьаата хьайна
кхачарна кхоьру хьо?

— РагI ца кхачарна ца кхоьра. Моцах зуда яло
цхьанна хIун хилла хаьий хьуна?

— ХIун хилла?

— ЙоIа хан йиллина, шена тIехьийзаш волчу кIанте
Шешан доттагIчунна зуда яло бахана кегий нах — нойнаш
стий. Ша йиллинчу хенахь йоI арайолу ларош, йоI йолчу
тахь лечкъина хилла уьш. Цхьаъ хьаьжкIаш чохь йолчу

... хилли, важа шиъ уьйтIарчу элан холи тIехьа ... папин на тосалуш араяла аьтту боцуш жимма ... ц ... аьтту ма-белли, йоI схьа араяьлла. Элан ... шимма катоьхна пхьарс а лаьцна нускал ... хилла. Важа кхозлагIниг а шайца ву ... шабевлла уьш. Накъост схьа ца кхетчи: ... вара» — аьлла, нускал а далош цIа- ... йоI арайолу ларош дай кIел бертал вижна ... Дела са хилла. Шен ламазана араваьл- ... дай кIел Iуьллуш стаг гина. Юххе дIа тIе а ва- ... ара шеа йоI йига баьхкинчех иза вуйла а, наб ... Хусамдена. «Хуур-р-р — тIур-р-р» деш ... накъост. ХIусамдас ког а Iоьттина сама-

... Хьан накъостий сан йоI а эцца сийссарехь ... Хьо мича вахана ца хууш сагатдийр ду

... дIай-схьай а хьаьжна, шен коьртара ... цIавахана. Иштта вай окопаш чохь ... фашисташ вайна тIехула чекх а бевлла

... Хансолта? — аьлла, схьавистхилира юххерчу ...

... кхетта фашисташ тIех а бевлла дIабахарна ... Хансолтас.

... пойтучух тера хетий хьуна Iумар, и дуьйла ... бердан йистошца дIа-схьа кхерста танканийн

... хIумма а шек вац со-м. Вайх цхьацца нний ... шиъ уьш. Цхьацца танк а ца йохаелчи вайх ... Iумира.

... вайх схьакхеттачу Вадуда муха дуьйцу ...?

... шабоху?

... ша боху Ростов гIала йоккхучохь. Шай, ... дийна ца вуьсуш динна полк хIаллакьхили- ... полк а йохийна ша юхаваьлчи ворхI немцо ... паьрга герз охьатасийтира ша боху. «ХаьнтIа ... йоийуш мат!» — аьлла.

... хилла а там бу. КIарула Iаьржа, буйдолаг санна ... а йина хIара доьхьалнисвелчи «ХIокхо ... хIара бен кхин салтий кхузахь бацахь, герз ... — аьлла, паргIатбевлла, охьатесна хьуна цара

... хIун дийцира хаьий хьуна?
... дийцира хIокхо?

— Шена тӀейогӀуш яра боха немцойн танк. Чета ... йоьхкина доьхьал хьаьдда ша оцу танкана кӀела ... тӀекӀел яьккхира ша боха и сийна цӀе а латош.

— Анаьссиз яӀ, мел чӀогӀачу болатах вина хилла ... йохку гранаташ лилхичи а, танк тӀекӀел яьккхича ... хӀумма а ца хилла-кх — бохуш воьлура Ӏумар.

— Кхин а дийца хӀуманаш хилла хир ма ду цуьнан ... Хансолта. Цул тӀаьхьа кхин йохиний цо танк?

— Цул тӀаьхьа, чухахкаелла йогӀу танк гранаташ ... тӀаьхьаваьлла эккхийра ша бохура. «ДӀа иза а ... со а велира...» бохуш дуьйцура цо.

— Делахь хӀета, хӀинца тасаделчи цо немцошна хӀун ... са деза вай. Кхузахь вуй иза?

— Ву дера-кх. Цо яьккхина окоп хьайна гича хуур ...

— КӀорга яьккхина хӀокхо?

— КӀорга яьккхина. «ХӀара иштта кӀорга хӀун ... ахьа?» — аьлла, аса хаьттича: «Танк тӀехула йолуш ... вайта» яьккхина ша бахара.

Эскарш Донал сехьадаха гӀерташ, мостагӀчо герзаш ... 158-чу дивизина юх-юха а тӀелоьхкура полкаш. Дон ... бовлучарна еш йолу доьхьалонаш йохо Ӏалашо йолуш, ... зицешна хаддаза бомбанаш еттара немцойн кеманаш. ... лой шек а бацара цара ечу кхиссаршна. Вайн эскарийн ... яккхий-тоьпаш, пулеметаш, минометаш етташ даккхий ... царна. ХӀетте а кхин къар ца луш, шешан тӀеман ... хиларна, Донал сехьа бевлира мостагӀий. Вайн эскарийн ... кахула чекх а бевлла, Котельниково цӀерпоштанцехьа ... лаца дӀахьаьлхира уьш.

2-чу августехь Ӏуьйранна эскарийн командующи ... ла — лейтенанта Чуйковс ша волчу штабе Верхне-Яблочно ... юьрта дӀавийхира капитан Висаитов, полковник Людников ... дӀагулбина дивизийн а, къаьсттина йолчу бригадийн ... командираш бара. ТӀехӀиттинарш тӀеман кхераме хьелаш ... а шек а вацара инарла-лейтенант Чуйков.

Сов дерш а ца дуьйцуш, доцца аьлла, массо а командира ... хӀоранна шен-шенна, билгало йоллуш, бӀахаллин декхарш ... тийра цо.

ТӀаьххьара а Мовладина тӀе а вирзина:

— ТӀаккха, хӀун декхарш хӀоттор ду вай гӀараяьлла ... дошлойн полкана хьалха? — элира Чуйковс. — Шашки ... ку на танки марш-марш! Так что ли? [1]

Чуйковс забарш ях ь а забарш ечохь дацара дӀахӀиттина ... къиза а, луьра а, чолхе а хьелаш.

— Хьо жима стаг ву полкан командир. Мича къоман ...

---

[1] Тарраш баттара даха, танкашна доьхьал марш-марш. Иштта вуй ...

... инарла.
... буй нохчий?
... нохчий а, гІалгІай а йоьзткъа процент бу.

... инарла, уьш массо а джигиташ бу.
... Людниковна тІе а вирзина:
... полу нохч-гІалгІайн дошлойн полк хьан
... а яьккхина сайн куьйгалли кІел ло...
... Чуйковс.
... йоьазлагІа кер-кера луш яра нохч-
...
... юкъна штабе телефон туьйхира. 158-чу
... телефон полковник Людников хьоттуш,
... трубка. Трубка буйнара охьа а ца юьл-
... ила, йоьхь тІера бос а хийцалуш.
... инарла. МостагІ сан дивизин чІагІонашкахула
... ву. Дивизийн тылашкара Майорски,
... гергахь лаьттачуьра эскаран дакъош
... агІор юхадовлуш ду.
... даржийна Іуьллучу карти тІе, хьаьвсира.
... инарла, оццу меттехь селхана сарралц
... мостагІчуьнца чІогІа тІом латтийна.
... тІе а кхуьйлуш тІелеташ, цкъа тІелет-
... тІе а лоьхкуш. Цундела вайн оборонан
... ца хІоьттина фронт.
... а ца еш Людниковна жоп делира:
... дакъошна тыле вала тарло. Хьайн
... тІамера юха а яхий, аьтту боллучу метте
... Курмоярски хина аьтту агІор бердаца,
... станицера Даргонов кІотарна тІе кхаччалц
... омар дира Чуйковс.
... инарла, — жоп делира Людниковс.
... ахьа хьайн карта, — аьлла, Висаитовга
... Мовлида шен планшета чуьра хьаладаьккхи-
... охьадиллира.
... аьлчи, буьйса йоьллачул тІаьхьа полкан
... меттахъяхий, сатасале Чиляково стани-
... балехьа даккхашка дІагулъе. Хьайн декхар

... инарла.
... фронтан цхьацца меттигашкахь оборо-
... 158-чу дивизин фланг ларош. Иштта дарий иза?

... бухайита, стрелковой цхьанакхетта дакъош

юхадевлла, уьш кхечу меттигашка дIанисдаллали, ... мостагIий совцош. Вуьш Чиликово дIахIиттаде.

— Кхочушдийр ду, накъост инарла.

Цигара араваьлчи Похлебин кIотарахь лаьттачу ... командни пункте вахара Висаитов.

Цу новкъахь дукха обозаш доьхьалкхийтира цунна ... ра Верхне-Курмоярскехьа йоьлхуш.

Аьхкенан бовхачу малхо дохдинчу лаьттах, хи... чу Iаьнарийн тов лаьттара. Наггахь бен морха йоцуш ... гал. Малхбузехьара схьа хезара екачу моторийн, ... тоьпийн, пулеметийн, лелхачу бомбанийн тата.

ТIом тIекхочуш, тIамо меттахдаьхна адамаш ... дIа а тесна, малхбалехьа схьаоьхура яккхийчу ... яьлла лаьттачу, ворданийн, некъашкахула. Кьена ... зударий, бераш сингаттаме, яххьаш кхоьлина бара ... наггахь бен яцара цаьргахь. Уьш карахь схьа ... йоьттинера. Ах деса, ах дуьзна галеш, тIоьрмигаш, ... тускарш, тIергIан одеялаш, метта тосу шаршош, ... наш, берийн аганаш, дагарш, белаш, ведарш ... халла когаш ловзуш, гIелделла догIмаш техкош, ... тIекхочуш лаьттачу немцошна шайн ма-хуьллу ...

Тыловой подразделенийн командирашна а ца ... ла, хIинца шаьш хIун дан деза. Баккхийра ницкъаш ... шисташа хаддаза бинчу тIамо кегорал совнаха, мост... чекх а девлла, Къилбаседа Малхбалехьа дIадахаро ... йохийнера церан.

Висаитов Майорски юрт йолчухьа дIавахара. ... герга кхаьччи шиъ грузовик а кхийтира цунна доьх...

Грузовика тIехь волчу шоферо хаам бира, мостагI... Похлебин кIотара чу а летта, мостагIа юхавоккхуш ... салтийн цхьа рота царех леташ ю аьлла.

Висаитовс машен сихонца Похлебин кIотара дIа...

Грузовика тIехь волчу шоферо ма-аллара мостагI... на хиллера Похлебин. Висаитовс омар дира Дзабиеви ... на латтош йолу 4-гIа эскадрон Похлебин кIотарна ... зехьа агIор тIамна кечъяй дIахIоттае аьлла.

Шен полке юхаккхаьччи Висаитовс штабера дIа ... фон туьйхира немцойн танканийн йоккха колонна ... станцехьа дIайоьдуш хилар а, фашисташа Майорский, ... кIотарш дIалацар а хоуьйтуш.

Инарлигара бакъо а яьккхина Висаитовс развед... тира, Котельниковехь долу хьал ма-дарра хаа лууш ... бан.

Автоматчикаш цига дIахьовсийнчул тIаьхьа Висаит... хара кхечу грузовика тIехь. Юьртана ах километр ... кхаьччи, машен элан рагIна юххехь саца а йина, ...

[illegible] цу юьртахь немцой бу ала къаьсташ хIума [illegible] герзаш а дацара, цIе летта догуш цIа а, [illegible] Цигахь а шеко йоцуш дара оцу юьрта чу нем- [illegible]

[illegible] юххехь а йитина, взвод шина декъе а екъна, [illegible] машенахь Котельниково юьрта чу хьажийра [illegible] тоба Цlерпоштанекъа юххехь лаьттачу бут- [illegible] боккхуш, тIиехьашхула а яьлла, нехан [illegible] юьрта юккъе чуяха езаш дIакъаьстира.

[illegible] турмалца хьожуш вара Висаитов юьр- [illegible] боьвлу я ца боьвлу.

[illegible] болчу машенна, цIерпочтанекъах дехьа во- [illegible] туьйхира, кIелонаш йина, къайлехь [illegible] Машенах цIе летира. Цу тIера [illegible] аьчканекъ айбеш бинчу валаца къай- [illegible] тобанах болу салтий, эвла йистерчу [illegible] юьртахь берталбиййшира, йоккха-топ яьлчи, [illegible] Оццу миноташкахь цIа чуьра араваьлла [illegible] кхачийтина:

[illegible] тIе автоматаш лаьцна, герз схьа а [illegible] каравалийра разведчикаша. Мовлад волчу [illegible]

[illegible] хаьттинчунна жоп ца луш, ца вашарха [illegible] немцочо. Мовладана немцойн мотт ца хаьа- [illegible] тIиппа цуьнца болчу тIемалойх цхьа а ва- [illegible] а ца хаьара я оьрсийн мотт а, я нохчийн

[illegible] оьрсийн маттахь а ша хьоьттуш долчунна [illegible] паваашаран кеп хIотто ваьлчи, оьгIазваханчу [illegible] яьхьна:

[illegible] шу зуьдан кIезий?! Ас къорIанор са дIа- [illegible] Отвечай суккин сын! Что у вас здесь [illegible] мохь туьйхира Висаитовс, ах нохчийн, ах [illegible]

[illegible] дира Котельниково станцехь долчунна. [illegible] а, пхиъ танк а хиллера цигахь.

[illegible] стиглахь. Схьа гучудевлира фашистийн [illegible] болчу немцоша ракета кхоьссира стигла [illegible] шаьш станцина юххехь Iуьллу и [illegible] хоуьйтуш.

[illegible] дара тIехула хьаьвзинарг. Шайчара юрт [illegible] бомбанаш ца тухуш цу юьртана тIехула го [illegible] дахара уьш. Котельниково юьртана герга,

[illegible]

[illegible] ХIун ду кху юьртахь?

цхьана майданна тӀехула а хьаьвзина юхадахара ...
цхьаъ, и меттиг зуьйш, охьахиира. ВисаитовгӀара ...
иза кхоъ-йиъ бӀе метар хиллал бен. Шиъ немцо ...
а витина, кема долчухьа дӀахьаьвдира уьш, иза гӀатта ...
чикаш йийсаре а балош кема схьалаца дагахь.

РогӀа тӀехьара схьа гучубевлла, тӀехьаьвдда ...
чехкка кабини чу а хиина, кема хьалагӀаттийра ...
накъосто ВисаитовгӀар болчу агӀор схьа пулемет туьйхира ...

Мовладан накъосташа автоматаш туьйхира кема ...
ма тӀаьхь-тӀаьхьа лакха долуш гӀаьттина дахара.

Йийсар дина шиъ немцо Верхне-Яблочни штабе дӀа...
Висаитовс.

ЧИЛЕКОВ ЦӀЕРПОШТНЕКЪАН СТАНЦЕШКАХЬ

ЦӀерпоштнекъана юххехь Ӏуьллучу Котельниково ...
дерг ма-дарра хаийта а, полкана хьалха хӀуьттуш ...
билгалдаха а Чуйков волчу Верхне-Яблочни вахара ...

ЦӀерпоштнекъан станци Котельниково а, Майорски ...
немцойн кераяхнийла хиъчи, синтем байна гӀаьттина ...
шозза дӀа-схьа волавелира инарла Чуйков. Иза эрна ...
да аьлчи, Котельниково станцера дӀа 180 километр ...
линград. Котельниково станцера тӀехбаьлла гӀалмакхойн ...
кахула Сталинграде боьдуш бара цӀерпоштнекъ. Сталинград...
яккха йолчу Ӏалашонца, тӀеман гӀирсаш тӀеоза ...
поштнекъ шешан караберзо баккхийра ницкъаш тӀетаӀийна ...
цойн командованис.

ЦӀерпочтнекъан станци, Котельниково, фашисташа ...
ра. Ткъа хӀинца цигара дӀа Сталинграде чу боьдучу цӀерпошт...
къаца йолу Курмоярски, Чилеков, Гнилбаксайскни, ...
Абганерово, Тингута, Тундутов станцеш дӀалийца Ӏалашо ...
чухахкабелла богӀура фашисташ. Инарла Чуйков ...
церан Ӏалашонах.

Йийсар дина каравалийнчу шина немцочуьнга ...
тарш а дина, карти тӀе хьаьжира Чуйков. «ЦӀерпоштнекъ...
линград. ХӀаа, лаа дац цара шешан ницкъаш кхуза тӀетаӀ...
элира цо шен дагахь. ТӀаккха Висаитовга омар дира: «...
лековo кхачо сихо е», — аьлла.

МостагӀчун ницкъаш тӀетаьӀна, халачу хьелашкахь ...
дийзира дошлойн. Полк, окопаш а йохуш, тӀамна кечаман ...
ра меттахъяьккхина, мостагӀчунна тоса ца йолуьйтуш, ...
цхьана а метте сецар доцуш, сихачу боларахь Чилеково ...
цӀерпоштнекъан станце кхача езаш хилира.

Старший лейтенант Стеценко коьртехь волчу эскадрон ...
вой пулеметашца а, танкашна доьхьал тухуш йолчу ...

[illegible] яц езаш яра эскаран дакъош
[illegible]
[illegible] лаьттачуьра дошлойн полк меттахъ-[illegible]чуьра говраш схьа а яьстина, си-[illegible] техкина, повкъабевлира дошлой, штабехь [illegible]. Дачиев Хансолтий, Михайлов [illegible] Герман шешан пулемет лелочу тачанкица [illegible] говраша ловзайора тачанка. Бецан тоьл-[illegible] болатан Iодмаш тIехь техкий тIекIел
[illegible]
[illegible] Германн яII Лахкалахь говраш! Луларчу юьр-[illegible] Iен доьлхуш хохкуш ма-хиллара
[illegible] кхоккха сом а луш — тIетодира Сайд-
[illegible]
[illegible] на долхахь а хIинца-м биргIи чуьра хи [illegible] дар ду моьтта суна. ЦIерпоштнекъаца [illegible] тера ду жIалеш. Дошлойн эскадро-[illegible] доьхьал юьгчух тера ду — элира Хан-
[illegible]
[illegible] хьаьжчи къаьсташ дара майралла цуьнан [illegible]чу пIаьна-кIорнин санна цIийбеллера
[illegible]
[illegible] командир капитан Цапанов а, шозлагI-[illegible], старший лейтенант Арчаков а, кхозлагIчу [illegible], старший лейтенант Гагиев а, йоьазлагIчу [illegible], старший лейтенант Дзабиев а, эскадронан [illegible] Шахгиреев Ахьмад а, яхьйолуш майра кIен-[illegible] дегнаш ир-кара хIиттош, майраллин, [illegible] тойтура цара. Ткъа, цхьа а тайпа стешхал-[illegible] на лора дошлоша.
[illegible] шакарш, бергийн тата, йиъ-йиъ говр [illegible]чуьргийн дур дара буьйсанан тийналла
[illegible]
[illegible], шешан командийраш коьртехь а болуш, [illegible] йоьлхура, штабехь билгалъяьккхинчу [illegible] яйна.
[illegible] стрелковой дакъош лаьттачу оборонан [illegible] а лилхина, Гремячая олучу цIерпошт-[illegible] уьш.
[illegible] Висаитов Мовлид а, комиссар Имадаев [illegible] колонна тIаьхьа хIоьттина воьдура. Немцойн [illegible] тIехула хьийзаш чIогIа ларбора цIер-[illegible] юккехула болу машенаш, ворданаш лела некъ [illegible] кхуьссуш и некъ серла а бохуш, бомбанаш [illegible] колонна тIе.
[illegible] цIога долу кема дийнахь тIехула хьаьвзи-

ча «Айкх дала деъна шуна иза! Хьай хьо диса хьайн ...
КъорIанор дош ма дацара хьо гIаж тоьхна ши пост ...
ца дайитича!» — олура Сайд-Ахьмада. Буьйсанна ...
хула хьийзаш, церан гIовгIанах муьлхарг къасталора ...
Юнкерс ду», «Иза Миссершмитт ду», «Иза Фокке ...
«Иза шолха цIога дерг ду» олура цо. Ткъа хIинца ...
гIовгIанаш, бомбанийн лелхар, пулеметийн екар ...
стигал а, латта а дегош буьрса тата лаьттара.

Ракета хоьций некъ серла а боккхий, догIа дан ...
гIевттича туху ткъес санна «та-та-та-та-та!.. немцойн ...
ша раз а дуьйлуш, пулеметаш кхерстайора дошлоша ...
тIе бомбанаш хоьцура. Бакъду, буьйсанна бечу оцу ...
зенаш дора вайн дошлошна. Эрна дойура немцоша ...
Охьахецна бомба тачанкина я хьалха, я тIехьа кхетара ...
пулеметан даьндаргаш цIерпоштнекъан валах етталора.

Стиглара седарчий гуш екхнера август беттан буьйса ...
лаьттина йовхонан тов дIа а яьлла, цхьа кIеззиг шелло ...
ваъ. Тоъал садаьIна а, юзийна а йолу говраш хецна ...

— Хьаха дара вай Сайд-Ахьмад, хIокху замоша ...
эцца доьлхуш делхьара бакъахь — элира Хансолтас.

— Иштта бомбанаш а, пулеметаш а етташ бахий ...

— ХIинца хIара бал вай баькххинчул тIаьхьа ...
чи-м, йигар а дацара иза...

Муьлхха а кхераман киртиг тIехIоттарх вовшашна ...
лора нохчийн, гIалгIайн кIенташа. «Цкъа ван а ...
а ву» — дара церан хьекъалан кхетамехь, дегнаш чохь ...
хIе а дехь дуьйна. Кхеравалар, вохар иэхь дуйла хууш ...
доьналла дара къонахийн дегнаш чохь кхиош. И майралла ...
налла цаьргара дIадаккха ницкъ бацара немецки фашисташ ...
лаьттачу тIеман.

Нохчийн, гIалгIайн кIентий майра а, доьналла долуш а ...
билгалдаьккхина дара Кавказа тIеман историкаша а, Граждански ...
тIеман турпалхоша, гIарабевлла болчу революционерша а ...
ски Союзан маршала Буденнис а. Динна эскар дIахIоттийна ...
къамел деш Буденнес аьлла а дара: «...Хьовсал шу нохчий, ...
гIай кIезиг къам ду хIурда чохь хин тIадам санна, даьлларг ...
хийнарг, я чов хилла воьжнарг-м муххале а ца вуьтура ...
шистийн танканашна кIел, вийначуьнан дакъа а ца дуьту ...
чо цхьаъ ша иттанен новкъа ларалур волуш ву майралла ...
наллийца дуьстича...».

Буьйсанна кхо сахьт даьллачу хенахь аьтту агIор, ...
флангашка а, тыле а бахийтинчу разведчикаша хаам бира ...
тельниково станцехьара цIерпоштан некъа юххехула ...
станцехьа немцойн танканийн шиъ колонна ю йоьдуш, ...
сантникаш а болуш», — аьлла.

Разъездан начальника, лейтенанта Льянов Мухтара, хаам ...

[illegible] декъе: тIекхача гергга йогIуш фаши- [illegible], Iоранне тIехь 8—10 салтий а, эпсар а

[illegible] волу йоьалгIа эскадрон цIерпошт- [illegible] говраш юьстахйигна къайлаяхийтира [illegible]

[illegible] Висаитовна дагадеара Чуйковс заба- [illegible] поставить перед прославленной кон- [illegible] в атаку на танки, марш-марш?» [1]
[illegible] хан. Малхбалехьа агIор анаюх серла- [illegible] маьлхан цIаста санна цIиэ зIенарш [illegible] морхан асанаш дешийца санна кхо-

[illegible] цу хазчу Iуьйранна , тембоцу буьйса [illegible] арахь, Iаламан и тийналла йохош [illegible] Туьйранахь а муха хир дара «куьйга [illegible] боцчу дошлойн, шайл бIозза сов ницкъ [illegible] немцойн гIараяьлла йолчу танковой болат- [illegible] дезаш хилар.
[illegible] дацара. Дошлойн эскадронна тIаьхьа [illegible] танканаш.
[illegible] тIейогIуш, гучуевллачу фашистийн тан- [illegible] хууш хIума дацара колоннан хьал-

[illegible] полкана тIехIоьттинарг тIеман йоккха [illegible] эскадрон «тап» аьлла, дIатийнера. [illegible], говрийн архаш кера а лаьцна, тачанкина [illegible] Герман. Пулемет тачанки чохь шен аьтту хин- [illegible], патармин лента тIе а диллина Iара [illegible] номер пулеметчик Михайлов Сайд-

[illegible] хьехар дора:
[illegible] етта сан аьтту хин болчу агIор лаллалахь [illegible] аьрру агIор болчу хенахь шовзткъей итт ме- [illegible] юххехула лоллур ю ахьа. Аьтту болчу агIор [illegible] аса пулемет еттар ю. Тачанка хар- [illegible] Ор и, очакх а долчохь, бецан туьйлиг йолчохь [illegible] Шоххьана цхьана агIор ца хьовзош, готосуьй- [illegible] говраш, Ма-хуьллу охьатаьIаш хьайн корта а ларбе.
[illegible] бу хIокхо иза? — элира Сайд-Ахьмада вела а

[illegible] когаш кIел охьабуьллур бу-кх, — элира [illegible] кхачошшехь шозлагIа лента тIедилла кийч-

[1] [illegible] хIотто деза гIараяьлла йолчу дошлойн полкана [illegible], танкашна тIе лата, марш-марш!

ча хилийталахь. Воха а ца вухуш нийса данийталаш
Лента тасалахь гӀуллакх ледара хир ду вайн.

Шовзткъей итт танканна доьхьал лата кечбелла
могӀаршкахула волавелира эскадронан командир Д
кан командир Висаитов а.

— КӀентий! Доха ма дохалаш! Буйна къовлала
наш, син пхенаш! — элира Висаитовс шен дошлоша

— Шеко яц Мовлид. Стешхалла гучуяьлла, тӀех
луьйтур дац! — элира дошлоша.

Танкаш схьа гучуевлира.

— Аса команда даллалц герз ма тохалаш, —
товс.

Оьрнашкахь, баьрзнашкахь тӀехь техка а техкаш
Iеш десантникаш а болуш чухьаьвдда йогӀура немцойн
ХьалхахӀиттина йогӀурш тӀех а йовлийтина:

— Огонь! — аьлла, команда дира Висаитовс.

Цхьабосса автоматаш, пулеметаш туьйхира вайн
Фашисташ танкаш тӀера охьалилхира, чевнаш хилла
Циггахь синош довла язделлачийн декъий оьгура.

Доьхьал пулеметаш, яккхий-тоьпаш етта буьйлабелира
сташ. Бертала текхаш танканашна доьхьал а оьхуш
на гранаташ кхуьссура вайн тӀемалоша немцойн танканаш.
ЦӀерпоштнекъан гу тӀе хьала яьл-яьллачунна изза дора
Кхин дан хӀума ца хилчи, оьгӀазъоьхуш болатчу танканаш
раш деттара цара.

Бакъду, 50 танк йохо а, сацо а ницкъ бацара цхьа
боцчу тӀемалойн. ДӀатухуш долу герз: пулемет, автомат
таш, топ бен дацара. Говраш юьстахъяьхначу метте
тӀемалой, дуккха а зенаш а хуьлуш. Танканаш юхайаха
гӀирс цахиларна кхин дан хӀума дацара. Чевнаш хилла
чехкка, обозца йолчу фургонаш тӀе а боьттина, хаьхкина
хьа дӀахьовсийра. 4-чу эскадронах дийна биснарш герга
чу немцойн эскаршна доьхьал тӀом бан кечбелира.

Оццу хенахь колонна йоьххье йоьдуш йолчу шина
тӀом беш хезира. Чилеково станцина къилба-малхбузехь
тӀаманна кечбелира уьш, Генарчу малхбалехьара ялийначу
полках хӀинцца цӀерпоштан вагонащ тӀера охьаяьккхина
тальон шайца а йолуш.

Фашистийн танканаш тӀейогӀучу цхьана дукъ тӀехь юха
белира буьрса тӀом.

Котельниково йолчухьара цӀерпочтнекъана тӀехула
бомбардировщикаш догӀура гондхьа хьийзаш истребительш
луш. Шовзткъа сов дара уьш. Колонна хьалха хӀоьттина
танки тӀера ракета хийцира немцоша летчикашна шешан
йовзийта. Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн полкана тӀеттайолийра
наш. «ЧӀив-в-в-в» бохуш, хӀаваъ этӀош охьайогӀура бомбаш

Йоьдучу Хансолтин тачанкина тIе хьажайой немцойн летчико.
иза шайна тIекхетийла хууш:
— говраш! — олир дира Хансолтас тачанкина йоьжна Германе.
говраш совцийра цо. Бомба хьалха кхетта на дIайоьдуш хиллехь, оцу бомбан-
Ткъа бомбанан тата хIаваъ этIош. Хетарехь иза а йоьжна охьахецнера.
— олир дира Хансолтас. ХIинца а бомба тIе ца тачанка. Тачанка кIелхьара дIаэккха хула говраш а хьийзош цIоькъа лоь- хьийтигаш санна каде лиэтара дошлой.
— боху, терсара говраш. «Чкъарх! ЧIирх! говраш лестадора танканаш тIера охьалилхинчу тIе, наран касканаш а эгош, белшаш охьа а цоь- автоматаш. Адамийн лер, бистхилар дан а автоматийн екар, пулеметийн кхерстар, моторийн гIовгIа, лечийн узарш... Къематан де IIаьттина чан, молханан кIур вовшахъийна Догучу саьнгало, молханан кIуьро тIема-
а танк, мотоциклет цIерпоштнекъ айбеш бин- юьтура майрачу дошлоша, гранаташ, пуле-
тIом беш лаьтташехь немцойн кхоъ мотоцикл
кIелхьара ма валийтахьа! — элира пулемет етташ волчу Хансолтига.
хьайга хIун дало! — аьлла, Iумаре дIа- пулемет.
пулемето ца лоцуш гена волуш лаьттара кхоъ
пулемет, уьш кIелхьара бовлуьйтуш воллу хьо! — пулемет схьа а эцна, пулемет тоьхна вожий- фашист.
кхоъ нийсий ду-кх хьан Хансолта, — элира лере а таьIна.
БIаьрг сирлий, куьг нийсий долуш хила веза — элира Хансолтас вела а луш.
кIезий! Та-та-та-та-та... — пулеметаца даш ХIокхо пулемет тIеерзийна мотоцикл хаьр- шена тIерачу «беречуьнца».
лента кхачийча керланиг тIедуьллура Сайд-Ахьма- 1200 патарма болу шийтта лента кхачадаллалц,

биргIи чуьра хи кхехккалц фашисташна пулем...
тас.

Танкашна тIера охьалелха десантникаш а, ...
хахкабелла богIурш а цхьаъ тIех ца тилийта ...
вайн тIемалоша массо а тайпа герз. Вайн дош...
латаро цецбаьхнера фашисташ. Бакъду, шов...
доьхьал тарращций, тоьпащций беш болу тIом ...
бацара. Цу тIе, вайчарна тIехула а хьийзаш, ...
мостагIчун истребительша. Дикка лах а лой, ...
ра цара пулеметаш. Юх-юха, тIехула а хьийзаш, ...
цуш еттара бомбанаш а.

ЦIе летта догура, тIом тIе а кхаьчна, чуэц...
ялташ. КIожам хилла Iохкура даьгна говрийн, ...
Доттучу, дагочу дилхан хьожа, догачу кIен, мек...
саьнгалан хьожа, бомбанаша, яккхийчу-тоьпийн ...
лаьттачу лаьттан кхагар хьожа, буькъа кхерстач...
зан хьожа вовшахъийна мера Iуьргаш ягош, ...
дуькъа тов лаьттара оцу тIеман арахь.

Оцу тIеман кIуьрлахь цIе а, сийна даш а кх...
кIур духар тIе тесна, кIурзаша буьзна, даьллач...
баккъаш тIе даьлла, багах дош ца олуш, гIелб...
бехьаш, леташ бара дошлой. ХIинцца забарш ...
хьийза йоI хьехош, цIийне сатуьйсуш хилларг мо...
дошан даьндарго лоций, я бомбанан гериг кхетий ...
къежаш санна, шен кIурзаша Iаржйинчу йоьхь тI...
гучу а йохуш.

— Бусалба стаг вуй кхузахь?! — мохь туьйхир...
тIемалочо.

— Ву, дала мукъалахь! — дIа тIехьаьдира ...
Юьртара Этиев Ахьмад. Чов хилла воьжнарг чIе...
ту гIогI дохийнера цуьнан, юххехь иккхинчу мин...

— Ай, Ахьмад, далла хастам бу хьо валаза ...
гахь санна, тIом дIа а баьлла, хьо дийна висахь ...
сох хилларг хаайталахь. Со хIокху тIеман арахь ...

— Ма ала иштта. Хьо лийра вац Албаст. Аса ...
кхур ву хьо. Санчасти кхачор ву.

— Сан дариг дIадаьлла. Ахьмад, хьо кIелхьар...
хIокху жоьжахатера.

Ахьмада шен ги туьйхира дархочун дегI. Аьтт...
тахьяьхчи лазийна «гIар-р-р-р» — бохуш, церга...
баста. Амма «ахь» аьлла, багах узар ца балийтира ...

Чевнаш хилла дархой бахьаш йогIучу грузовой ...
хьал велира Ахьмад. Машен ца сацош, тIех а яьлл...
Оцу тIеман цIергахь, стелан хаьштиг санна, хьийза...
тов кхечира цунна тIе. Расха дин юха а узуш:

— Товарищ Этиев! Полк хIаллакьеш лаьтта! ...

[illegible] вовккалахь иза! — аьлла ма-йоьдду гов-
[illegible]

[illegible] ара тIеман кIуьрлахь схьайогIуш. Гира
[illegible], цхьаьна йолу топ, юьйлина дуьхьал а
[illegible] Этиев. Хьалха Iаш волчу шоферо ирах а
[illegible] вуьг. «И охьаетта бомбанаш ца го хьу-
[illegible] Этиевс дархо дIагайтира: «ХIара чев-
[illegible] ца го хьуна?» — бохучу маьIнийца.

[illegible] Дархо тIевиллар бохург дан а дацара. Вукху
[illegible] тIехула тIекхоьссира иза Этиевс. Цхьана ми-
[illegible] Хаддаза охьаетташ яра бомбанаш.
[illegible] машен 10 метр гена ялале кемано бомба
[illegible] дIаьккхира тIера дархой а бойуш.
[illegible] хиллера чIебарлочун Албастан. И доьх-
[illegible] Ахьмадна гуш.

[illegible] вахна вара тIам тIе. Цул жимах во-
[illegible] волу Этиев Iалви 1939-чу шарахь,
[illegible] 1940-чу шарахь ЦIиэчу Эскаре ваха-
[illegible] Ленинградана го лаьцначу хенахь цигахь
[illegible] а волуш. Шен кхоъ танк тIамехь йохийнчул
[illegible] ремонт еш волчу хенахь цо цIа дайитина
[illegible]

[illegible] шарахь немцоша тIом болийчи шен лаа-
[illegible] Ахьмад.

[illegible] — элира цо Гуьмсерчу военни комиссаре
[illegible] волу ши ваша тIамехь ву. И шиъ тIамехь
[illegible] ца вуьту со, со тIаме вахийта.
[illegible] кьобалдира Ахьмадан дехар. Ахьмад Нохч-
[illegible] цIоькъа лом санна тийсалуш вара фа-
[illegible]

[illegible] фашистийн йиъ танк а, дуккха а мотоциклеташ
[illegible] а яйира. Амма, тIехула хьийзаш, Iуналла
[illegible] а долуш йогIу болатчу танканийн гIера сацо
[illegible] майрачу дошлойн.

[illegible] сихонца тIеманна кечлуш дIа-схьа нисъел-
[illegible] тIе бомбанаш етта дуьйладелира
[illegible] фашистийн бомбардировщикаш, шайна гондхьа
[illegible] а долуш. Оццу муьрехь немцоша танканаш
[illegible] полицеш лаьттачу. Кхехкаш бара тIом.

[illegible] пулеметни взводан командир ГIойтIара
[illegible] а, патармаш тIекхоьхьуш волу Масхадов Iу-
[illegible] йора Iабдулрешида. Iалашо луьйцуш
[illegible] еттара Хансолтас. Майралла а, лата хууш
[illegible]: пулеметни расчетан командир Сиржа-
[illegible] Хасмохьмад, пулеметан хьалхара наводчик Да-
[illegible] Iабдул-ВахIаб, эскадронан командир

старший лейтенант Цопанов Султан, пулеметчикаш Абу, Чалаев Іийса, Межидов Рамзан. Майра Сайд-Іали. Майра летара Бузуртанов Ахьмада куьйгалла метчикаш, Льянов Мухтара куьйгалла ден бол Мазаев Мирзакула куьйгалла ден ПТР-н расчет. мадан эскадрон, ишттта кхин берш а.

Цигахь а пулеметни тачанкина хьежа а цойн кеманаша бомбанаш. Фашисташна пулемет кІуьрлахь хаьхкина йогІучу ХансолтагІеран тачанкина нисвелира шен говрахь баттара тур а даьккхина Герзель-Эвлара Виситаев Юнас. Тачанкина йоьлла говр ког а тасабелла охьаюьйжира Юнас кагъеш. Йиъ говр йоьжна хаьхкина йогІу тачанка та, хаьрцина тІекІел елира, пулеметчикаш тІера къал, бертал а эгош. Цхьа делан къинхетам тачанкина йоьжначу говраша тІе бергаш а Говрана кІелахь йоллура цуьнан йойна ност. Юнас тІе когаш а тухуш, цхьаъ охьайоьжний важа азлагІниг ирахь йисний асанех, архех хьирчина йоьжна говраш. Пулеметчикашна жим-жимма хІумма а ца хиллера. Хансолтин куьйга тІера цІий Іийдалора. Юнасан ност говрана кІелхьара накъосташа.

— Юнас, хелха валалур варий хьо? — элира на шен накъост меттавало санна, забар еш.

— Хуар дара-кх цхьа дика пондарча схьахилча

— Ира а хІоттий цкъа бохь богІал.

— Настаро бохург ца до.

— ДІавала дІа, дош дац ахьа дуьйцург. Кхера елла хир ю хьан ност.

— Тхьосъялар дерг-м ца хаьа суна, кагга-м

— Шек а ма вала хьо, аса оцу фашистийн херцош, мотоциклеташ тІекІел а йохуш.

— Со лазийнарш-м фашисташ бац. Йиъ говр ю. Тачанка тІетоьхна со тІекІел а эккхийтана

— Хьан хІун гІуллакх дара тхуна когаш кІел немцойн танканна доьхьал иккхинехь.

— Цунна доьхьал хаьхкина вогІуш вара со-м.

— ХІумма а дац. Оха госпитале дІахьажор ву лолахь. ТІом дІабаьлчи Ишхой-Юьрта синкъерам вайшиннан — забарш йора Хансолтас юххехь хІоьънаш, минаш лелхаш, кхеххкаш лаьтташ тІом ман кІуьрлахь хиндерг хІун ду ца хууш, вовшех гІайгІа-бала шен накъостан даг чуьра эккхо Госпитале дІавига везаш волу Юнас шена кхин хаьара Хансолтийна. ХІинца хІокху буьрсачу тІамехь

[illegible] хIун хир ду, шена уьш кхин гур бу я бац ца [illegible] Цуьна гуш долчу къематан дено кIезиг йитине- [illegible] йовхо. Малх хьаьжначу екхначу дий- [illegible] Цкъа лаьттан букъ танканаша, говрийн [illegible] эккхийчу-тоьпийн хIоьънаша огуш [illegible] чан, кIур гIаьттина бода хIоьтта- [illegible] ткъес сапна герзаш лелхаш цIе кхерс- [illegible] цIийзара даьндаргаш, зевне де- [illegible] таррийн тата. Iожалло ка етташ, [illegible] далур дара дийна буьса болчийн?

[illegible] кхин гIатта ца луш йисира. Бе а [illegible] Цкъа корта хьала а айбина, кIайн [illegible] хьаьжира иза тIехIиттина лаьттачу [illegible] лаьтта охьабиллира цо шен корта...

[illegible] тIемалоша Юнасан говр. Тачанка [illegible] охьабоьжна тIеман гIирс, патармин [illegible] юха тIе а ехкина, тIом дIаболийра [illegible] а.

[illegible] тIемалошца цхьаьна Краснодаре военни гос- [illegible] Юнас.

[illegible] зе хилира оцу тIамехь. Дуккха а [illegible] чевнаш йира. Чевнаш йира Хасанов [illegible] а, Ахматхановна а. Нисса ах [illegible] сов говр йийра. Тешаме доттагI вийчи [illegible] шен говр йийчи. Цунах къахеташ дог [illegible] техьа шуьга мукъна?» — олий хета- [illegible] Муталибов Зайндин говр а. Шахгире- [illegible] Бекмарзин, Арсмирзоев Лазин, Валарг- [illegible] Iабдурахьманан говраш а яйира оцу тIамехь.

[illegible] дIахедира. Хьалхара а, шозлагIа [illegible] вовшашца зIей йоцуш, Чилеково стан- [illegible] хилларг хIун ду ца хууш, къистине- [illegible] Имадаев Мохьмадах хилларг а хууш да- [illegible] ду ца хаьара полкан командирана Ви- [illegible] начальникна Алхановна а. Полкан комиссар [illegible]

[illegible] Джамалдин воI, Московски университет [illegible] ялоза, хаза жима стаг вара. Цуьнан ваша [illegible] военни летчик вара. «Ахьмад ледара ма [illegible] ахь дIа ма лолахь...» — бохуш яздора цо [illegible]

[illegible] хилла, кхетамчуьра ваьлла а волуш, фаши- [illegible] хиллера иза. Кхано тIаьхьа ша мет- [illegible] лецначу нехан лагерехь ша вуйла. «Муьл- [illegible] Имадаев?» Иза аша билгал ца ваккхахь, [illegible], тоьпаш тухур ю оха шуна», — фашистийн

тIеман хьaькмаша аьлчи: «Со ву комиссар Имадаев», — аьлл
доьхьал хIоьттинера Мохьмад.

Куьйгаш тIехьа а дихкина, лагер чуьра араваьккхина, дIави
нера Имадаев Мохьмад кхаа автоматчико. Дукха хан ялале схь
хезнера автоматийн тата. Кхоъ автоматчик юхавеънера Имада
Мохьмад шайца воцуш.

Иштта чекхъяьллера нохч-гIалгIайн дошлой полкан комиссар
Имадаев Мохьмадан тIемалочун дахаран кхел.

НЕБЫКОВО КIОТАР

Доккха зе а деш, и тIом дIабаьллачул тIаьхьа Висаитовс схь
гулбира бухабисна 4-чу эскадронера дошлой. Цхьа бIей, ах бI
гергга бен бацара уьш.

Чилеково станцина къилбехьа Iуьллучу Небыково олучу кIот
ра юхабехира Мовлада шен дошлой.

Шен кертахь гIуллакх деш воллучу воккхачу стага: «Небык
кIотарахь немцой бу», — элира говрахь хьалхаваьлла воьда
Висаитовга.

— Дукха буй уьш? — аьлла, хьаьттира Мовлида.

— Ах бIе гергга хир ву аьлла хета суна, цIаро марцарш. Вор
танк а ю могIа бинна урамехь лаьтташ.

Говраш юьстахъяха тогIи чу дIа а йигийтина, царна гIаш т
латар сацийра Висаитовс.

И меттигаш зиэн бахийтинчара деънарг а изза дара: Небык
цIе йолчу кIотарахь, малхбалехьа йолчу агIор, некъан бохал
могIара лаьтташ фашистийн ворхI танк ю аьлла. Ткъа, дошло
шаьш дошлой белахь а мостагIий хоьржийла яцара. Дошлой ш
декъе а бекъабелла тIелетира оцу кIотарна фашисташ хIалла
бина танкаш схьаяха дагахь. Бакъду, танкаш схьаяьхчи а у
лело хуур долуш цхьа а танкист вацара дошлошна юккъехь.

КIотарна тIелеташ йолчу тобанна куьйгалла деш, Висаит
полкехь майралла гIараваьлла волу Льянов Мухтар вара. Тиэб
берталтекхаш нехан огородашна тIехула тIебахчи урамаш д
карийра царна. Танкаш, тIехь а, юххехь а стаг а воцуш, т
йитинера немцоша. Оццу хьолах цецбевллера Мухтаран тIема
Фашисташ, шайн дагахь, цхьа а кхерам боцуш, паргIатбевлла
хан хIусмаш чу бирзинера.

Висаитовн тIемалой нехан огородашкахь бертал а бийш
цIеношна герга тIе а текхна, немцой арабовлу ларош севцира.
кха хан ялале, бийла а буьйлуш, забарш а еш, шешан танка
тIеховша дагахь схьа арабийла болабелира буьзна а, бех
болу мостагIий. Льяновс омар а дина, цхьабосса герз туьй
фашисташна. Цхьайтта фашист эццахь вуьйжира. Царна юкк
немцойн цхьа эпсар а хиллера. Фашисташ чуьра арабевллачу

..., ... цIенна го а бина, чулилхинчу тIемалоша кхин пхиъ фашист йийсар дина араваьккхира.

Йийсар дина немцой тIе а ховшийна танкаш дIайига вуьйлира Висаитов. Амма оцу пхеа немцочух цхьаъ бен танкист ца хиллера. Йаьаннех ялх танкист, виъ десантник хиллера. Схьаяьхначу танкашна кхин дан хIума дацара йоха ца йича. Уьш яго Льяновн тIемалойх цхьа тоба буха а йитина, шешан говраш йолчу дIабахара Висаитовгlар. Байанчу немцойн дегIах хьовсуш, цаьргара герз а, кехаташ а схьаийцира Льяновн тIемалоша. МостагIашка пайда ца хилийта, бухаюьсуш йолу танкаш ягийра цара. Цхьа танк, йийсар йина фашисташ тIе а ховшийна, царех бухависна танкист нуьцкъаша хьалха а хаийна, шайца дIайигна Висаитовс.

Дошлой меца а, хьогах а бара. Дой а дара хи мало дезаш. Оцу юьртарчу цхьана вахархочуьнга, говраш яжо а, хи мало а аьтту болуш меттиг а йийцийтина, цигахьа дIабахара уьш.

Цхьана воккхачу стага, ша говра хиъна хьалха а ваьлла, говраш лаьцна луьста диттийн кондарш а йолуш, мала цIена а, дика а хи долчу метте дIабигира дошлой. Динна полк а къайлаяккха аьтту болуш меттиг яра иза.

Гондахьа гIарол дан нах а хIиттийна, гIуна чуьра хьаладохуш говраша хи а малийна, цхьа кIеззигчу ханна садоIуш севцира дошлой, танкаш яго а, байанчу немцойн дегIех хьовса а бухабиттина тIемалой схьакхетталц. Бакъду, говрашна техкина нуьйраш дохкийна хан яцара. Цхьа сахьт сов хан яьлчи схьакхечира Льяновн тIемалой. Байанчу немцойн догIмашца карийна цхьа пачка кехаташ Висаитовга дIаделира цара. Амма уьш деша хууш цхьа а вацара. Кехаташ немцойн маттахь яздина дара.

Фашистийн тылехь йиснера Висаитовн полк. ХIорш оццулла кIорге, майра доьхьал тийсалушшехь чекх а юьйлуш дIаихира немцойн танкийн колоннаш. Висаитовна а я цуьнан накъосташна а хуур дацара вайн эскарш муьлхачу агIонгахьа юхадевлла.

Юьйлачу яккхийчу-тоьпийн тата тIаьхь-тIаьхьа Малхбалехьара дIаоьхура. Цунах а хууш дара вайн эскарш юхадовлуш хилар.

Хил Iаьбна говраш, наг-наггахь мерах «хур-р-р-р» а деш, пардIа цхьана гулъелла, ежаш яра. Амма тIемалойн, цкъа кхаллал ... хIума яцара. Верхне-Курмоярски а, Похлебни а тIелеташ тIемайн бичхьана дуьйна царна бага рицкъа кхачаза дей-буьйсий дIадаьллера. Буьйсанна пхеа сохьтехь говраш лоьхкуш кхуэткъа километр некъ бинера цара. Танкашна доьхьал тIом баро а, говрашна гена некъ баро а гIелбинера уьш. Яжийта ,говрашна доьзнаш багара а яьхна, урх буйнахь а юьтуш, бертал а, аркъал а ... набарш йора дошлоша. Даа рицкъа а ца лехча дер доцуш хIоьттира тIемалошка. Кхин дIа хиндерг хууш дацара. Амма ... бан безаш хилар а, мостагIчунна букъ тIехьа дисначуьра ... яккхийра доьхьалонаш Iитталург хилар а хууш дара.

Мацалла кІелдисаро хІумма а йоьхькІам бийр боцийла хууш, да
рицкъа лахар сацийра тІемалоша, вовшех дага а бевлла. ХІин
царна уггаре а гергахьа ерг Небыков кІотар яра. ТІемалойн цх
тоба хьажийра Висаитовс цига яа хІума ян. Ши сахьт гергга х
яьлчи цхьа гали дуьззина бепиг а, масех ведар шура а, кхехкий
картолаш а, кхин а цхьацца хІума яхьаш юхабаьхкира цига б
хийтина тІемалой.

Ишта цигахь и де текхира дошлоша, буьйса йоллалц цига
меттахбовла йиш йоцуш. Оцу коьллашкара дийнахь схьа араб
лича немцойн разведчикашна гучубевр бара уьш. МостагІашна т
сабелчи цара хІаваан кеманаш тІехула а хьийзаш бомбан
йиттина хІаллакбийр бара. Говраш къайлаяха а, шаьш къайл
довла а аьтту болуш и меттиг хиларна буьйса йоллалц садоІуш
говраш юзош а севццера уьш.

ТІееара август беттан буьйса.

Небыков кІотарна къилба-малхбузехьа, некъана цхьа килом
юьстах, яра и меттиг. Оцу некъа тІехула дийнахь сарралц хадд
дІаихира немцойн эскаран дакъош, танкаш, обозаш. Висаит
полк мостагІчун эскаршна юккъехь йиснера. Оцу гонна чуьра а
бовла дийзира дошлойн. Бакъду, юккъе херонаш юьсуш дІахІо
тинера тІеман могІа. И бахьана долуш, оцу гонна юккъера до
аьтту бара дошлойн.

ЦІерпоштнекъаца хьала къилбаседа-малхбалехьа Сталин
дана тІелата, генна хьалха дІадаханера мостагІчун эскарш. Ну
рийн бухкарш къевлина, герзаш догІмашца нисдина, говрийн б
гаьллаш тесна буьйсанан боданан къайленехь новкъаяла кечъ
ра дошлойн отряд. Танках дан хІума дацара. Иза цІе а т
ягийра дошлоша.

Дошлойн отряд меттиг хуьйцуш новкъаяла кечъеллачу хе
мохь туххуш назма элира дошлоша. Хьалхара дІаолуш верг А
мат-Юьртара Этиев Ахьмад вара:

Дала ша вазвина и дела Элча
Цу Маккин ураме вуьйлачу хенахь,
Тайпанан вац бохуш, гІийла бо ду бохуш
Ма ницкъ беш лаьтта-кх хьан вешин кІантана.
ГІелъелла ма хьаьвзира Хьамзатан цІеннана
Шен пхьаьрчий схьаэцна иза ара ма велира,
Веъна цІа ма кхечира цуьнан цІийнда и Хьамзат
— Хьо хІунда гІелъелла сан хьомсар цІеннана.
— ГІелъелла хьуна со Элчанах къахеташ.
Тайпана вац бохуш, гІийла бо ду бохуш,
Ма ницкъ бан болийра цунна цу Абу-ЖахІара.
ТІаккха хьала ма иккхира сийдолу ва Хьамзат
Пха туху секха-Іад шен коча ва тесна.
Шен цІийнда и Хьамзат цІахь ца хиларна.
Дарделла лом санна ша оьгІаз ва вахана.
ДІайоха ма елира и Маккин пхьоьханаш
Хьамзат вогІу ва гичи, цунах шаьш кхерарна,

ДІавола ма велира и Абу ва ЖахІар.
Хьамзат вогІуш гичи, цунах кхеравелла.
— Цкъа собар делахь ахь, ва Абу-ЖахІар.
— ХІун боху ахь соьга къурайшин эла?
— Тайпана вац бохуш, гІийла бо ду бохуш,
Ахьа ницкъ бо ма боха сан вешин кІантана.
Тайпана ву хьуна сан вешин кІант Мохьмад,
Къурайшин эла ву хьуна сан вешин кІант Мохьаммад.
Со цуьнан ден ваша ву хьуна, ва Абу-ЖахІар,
Секха-Іад оьзна цо цунна пха туьйхира.
Пха тоьхна вожийра цо и Абу-ЖахІар.
ТІаккха хьала ма лилхира и Маккин ва элий.
— Цкъа собар делаш хІай, Маккин ва Элий.
Со вевзий шуна? Со Хьамзат ву шуна!
ТІаккха юха ма бирзира и Маккин ва элий,
Ша цІехьа ма вирзира сийдолу и Хьамзат,
ВогІуш тІе ма кхечира иза сий долчу Элчанна.
— Хьо паргІатхилалахь сан вешин кІант Мохьмад.
Аса тоьхна вожийна и Абу-ЖахІар.
Схьакховдадехьа, Мохьамад, сий долу хьайн ши куьг.
Вайн дела цхьаъ во ас, хьо элча бакъ во ас.
Иманехь ву хьуна со, сан вешин кІант Мохьаммад.
— Хьо дала декъалвойла сан ден ваша Хьамзат,
Ас кхоьруш кхайккхийна хІара бусалба дин,
Мохь бетташ кхайкхор ду кху Маккин элашна.

Ахьмадан назмига ладоьгІуш кийрахь дегнаш детталора дош-[illegible]. Цкъа гІайгІане ойла хьаьвзира церан кортошка. ТІаккха [illegible] тохалора кийрара дегнаш.

[illegible]Іуш севцинчу хенахь: «Ахьмад алахьа вайна назма», — [illegible], тІемалоша дехар а дой, олуьйтура цуьнга назма. Ткъа хІин-[illegible] бовла кечбеллера тІемалой, тІеман чаккхе йоцчу некъе.

[illegible] тийналла йохош, къорра декара говрийн бергийн [illegible] паггахь говро ден «хур-р-р», пулеметни тачанкин чкъур-[illegible] «дур р-р-р».

Пулеметан чІижаргІина йинчу баттана тІе аьтту куьг а дилли-[illegible] кІедачу миндар тІехь Іара Хансолта. Цунна юххехь [illegible] Іара пулеметан шозлагІчу номерехь волу Сайд-Ахьмад. Цу [illegible] букъ а берзийна, тачанкин хьалхарчу гІевли тІе хиъна, гов-[illegible] вара Дакуев Герман. Цунна юххехь схьа доьхьал-[illegible] Іара Энгель-Эвлара Масхадов Іумар.

[illegible] озар, маьхьарий детташ, чІогІа лер дихкина дара. [illegible], хІакхарна гена боццуш Іуьллачу новкъахула, мо-[illegible] подразделенеш яра чекхйовлуш. Царна хІорш [illegible] уьш тІелетарг хиларан шеко яцара. Эрна хІаллакьхи-[illegible], цу меттехь тІамца толам баккха аьтту бацара дошлойн. [illegible] коьрта Іалашо яра, шен полк юха вовшах а тоьхна, тІе-[illegible] лаца. Цундела вовшашка бистхилар, къамелаш дар, [illegible] доцчу агІор, лоха дара церан. Дур-р-р-р эцна йогІу-[illegible] чкъургийн тата а, говрийн бергийн тата а вовшашка [illegible] хаззал новкъа дацара оцу тачанки тІехь волчу веанна.

— Iайт горлера Дакуев яI! Човха е ахьа говраш. Ор чу моссаз-
за туха кхо сом ду хьуна а бохуш, хьуна ирахь Iан доьлхуш дел
хьара бакъахь дара вай! — элира Хансолтас.

— ИрахьIан дахарх дерг-м ца хаьара суна, хIинца мича дуьга
техьа вай Висаитовс? — элира Михайлов Сайд-Ахьмада.

— МостагIчун тIуьска йохо дуьга. Кхин стенга дуьга моьтту
хьуна. Фрицашна тухуш бен синтем бац Висаитовна.

— Динна эскарна цхьаъ ша доьхьалхIуттур вара иза, кхера
велла юха ца волуш.

— Цунах бIаьрг кхетчи, кхерам даг чуьра дIаболу муьлххачу
тIемалочун. Оццулла ша майра а ву, тIемалойн дог-ойла ира-кар
хIотто хууш а ву.

— Шен дошлой ларо а хаьа цунна. Эрна цIий Iанадойтур до
луш а вац иза.

— Мовлида Чуйковга хIун аьллера хаьий хьуна? — бохуш
дуьйцура Хансолтас. — Фашистийн танковой колонна Дон х
йисте кхаьччи, дошлойн полк Донал дехьа а яккхий, тIелата шег
аьлчи: «Я своих кавалеристов на мясорубку не дам!» [1] — аьллер

— ОьгIазло ца еш ма дика витна Чуйковс хIара.

— Чуйковна а евзина хир ю-кх хIокхуьнан амал. Цул тIаьх
изза омар дина хиллера Чуйковс ГIебартойн дошлойн дивизин
И динна дивизи Дон хих дехьа долуш кеманаша охьа чу бомбана
етташ, дехьара схьа яккхий-тоьпаш, пулеметаш етташ хIаллакй
нера. Иштта и дивизи хIаллакьхилчи: «Тебя за это надо бы
расстрелять!» [2] — аьлла бахара Мовлида Чуйковна тIе пIелг
ластийна.

— Висаитов бакъволу полководец ву-кх.

Иштта Хансолтий, Сайд-Ахьмад вовшашка къамелаш деш во
чу хенахь, наггахь говрийн урх а хьаеш, ойланашка ваьлла Iа
Герман.

— Накъост Дакуев! — аьлла, вистхилира цуьнга Хансолта.
Ахьа стенан ойланаш йо? Хьо вист а ма ца хуьлу.

— Букъ тIехьаша дечу къамелашка ладогIа лууш вац со.
тIе дIа ладоьгIчи цхьаммо а пайда оьцур болуш къамел а хир
аш шиммо дийриг; синкъерам, мехкарий, жерой...

— ТIаккха ткъа. Царел пайдехь дерг кхин хIун ду? Масс
йоI-стаг, жеро сайн доьхьа кхоьллича санна хеташ ву со-м. Д
хьаьжчи церан ойла еш вогIу хир вара хьо а и уккал а сатт
на, — бохуш, воьлура Хансолта. ТIаккха шаьшшинне схьа д
хьалвирзина Iаш волу Масхадов Iумар хьовзо дагадеара Хан
тина. Шена юххехь Iеш волчу Сайд-Ахьмаде вистхилира иза.

— Сайд-Ахьмад, алахьа хIара Iумар ма чIогIа сингаттамо
хIун килла техьа хIокхунна?

---

[1] Аса сайн дошлой жижигана Iохьуьйтур бац.
[2] Тоьпаш тоха езара хьуна.

— Деллахь хаац суна-м, Хансолта, шен цIахь йисна Майса дагахь йоллуш, цунна саготта хир ву-кх хIара.

— Шек а ма вала хьо, Iумар, хьан дола яьллачул тIаьхьа яха йиша бац хьуна цуьна-м. ХIинций, хIинций тIом дIа а баьлла Iумар цIакхочу, бохуш, чуй, арий а юьйлуш дIалела хир ю, хьуна йиш а лоькхуш.

Ас Iуьйренаш ларор ма ю,
Ас суьйренаш ларор ма ю.
Малхбузехьа гIийла хьоьжуш
Ас хьо вогIу ларор ма ву.

Ас хьо малхе воьхур ма ву,
Ас хьо батте воьхур ма ву,
Ас хьо деле воьхур ма ву
Дийний, маьрший вита бохуш...

— Хансолта, Яхас хьуна яьккхина йиш ма ю иза. Яха хир хьуна и йиш лоькхуш сагатдеш.

— Хила мега иза а. Зудабер-м атта Iехалора. Сох дог а диллина яхчахьа маре йоьдий а хаац, Бакъду. Майса хIокхуьнан йоьлла, дIаIийра ю хIара цIа варе хьоьжуш. Цунна сагатдеш хьунах къахета-кх.

— Сагатдичи а бехк а бац. ХIокхуьннаг санна хаза нускал дитина тIамехь латта атта дац.

— Хьа хIума ду. Шегахь йолчулла уьттазза сов яьлла хIокхуьнан майралла. Майсина гергахь турпала хила лууш ву хIара. гIехь: «Масхадов Iумар майра кIант ву», — бохуш, Майсин мел чIогIа йоьхькIайлур ю.

Майса дага а луьйцуш, цо дог-ойла ира-кара хIиттош лета шу фашистех кескаш туьйсуьйтуш. Iайт горлера, Масхадов ледара дац вайшиннен гIуллакх! — бахара Хансолтас.

— Ала ахьа! Ала ахьа, Хансолта. Фашисташна пулемет айхьа хенахь Яха дага луьйцуш хьо а хир ву, — элира Iумара.

Шайн забарш елахь а, бакъдерг дийцича, ялийна бутт а кхачале эскаре а ваьккхина, цIахь дисна нускал дагахь доллура. Дукха хенахь дуьйна вовшашка безам кхобуш хилла завара иза.

— Шайгахьа и Майса хьо дагавоьхна, тоха са доцуш, йоьлхуш — элира цхьана сарахь Майсин доттагIчо, Iумар шена «Майса иштта чIогIа со везаш елахь, шена сол а чIогIа, суна дIахаийта цуьнга. Вовшашна сагатдеш сахьийзочул, кхолла барт хир бу ала».

Иштта къамел хиллачул тIаьхьа хан а йиллийтина схьаялийра Майса. Iумаран цIернаш а бара и захалу лууш, Майсина хилла, цуьнан хазачу гIиллакхашна иза езаелла.

Йоьхалла а Майса дагахь йоллура Iумарна. ХIокху тешам декхарехь, делан кхел а хилла, валар хилахь, байкх Майса — олий хетара цунна.

Цуьнан дагара хууш санна, иза хьовзо забарш йора Хан, Сайд Ахьмадий.

Масхадов Іумар 1941-чу шеран декабрь баттан ...
юьртсоветан секретарь а, военно-учетан начальник ...
шен лаамехь тІам тІе ваханера. Чилеково, Садонов ...
Небыков, Самохин, Похлебни ярташ Іохкучохь а, ...
а Іомана тиллина тІай ларош а хиллачу буьрсачу ...
ралла, доьналла гайтарна, мостагІий хІаллакбеш ...
на Даймехкан тІеман 2-чу даржан орден а, медалан ...
на. Оццу тІемашкахь даиманна Дачиев Хансолтин, ...
Хасанов Іабдурешидан пулеметни взводехь вара иза ...

Висаитов Мовлида шена тІе дІа а кхайкхина, 17 ...
жийра шешан полк дІаяха езачу агІонгахьара ...
Цаьрца вара Масхадов Іумар а. Полк дІаяха ...
гІатбоккхуш фашистех тасабала а дийзира церан ...
а летта церан доьхьалонаш эшош чекхбевлира ...
доьхьалІоттабеллачу мостагІийн ницкъаш алсам ...
цхьана таьІначу меттехь къайла а ваьлла, командир ...
донесени язйира Масхадовс, гІо дан накъостий а ...
орцах кхечира пулеметчик Дачиев Хансолтий, ...
тачанки тІехь Максим пулемет а яхьаш, шайца ...
луш. Цхьа 100 метар хиллал генахь тачанка саца ...
тачанки тІера охьа а яьккхина тІаме хІиттира ...

МостагІийн доьхьалонаш эшийра цара. Цига ...
ГІалгІайн полк.

МостагІчун тылехь динна полк цхьана дІахІоттайо...
ТІеман чолхечу хьелашкахь дивизионаш, батальонаш, ...
роташ, взводаш мостагІийн чІагІонашка, церан ...
шонашка хьаьжжина дІай-схьай нисъян езаш яра. ...
кахь мостагІий эшо, толам баккха аьттунаш а ...
оьхуьйтора отрядаш. Цара йийсар дой балабора ...
цаьргахула хаьара мостагІийн тІеман Іалашонаш, ...
ницкъаш болу меттигаш.

НЕМЦОШНА КЪАХЬДИНА ПХЬОР

Бахийтинчеран тасадаларш хиллачул тІаьхьа полк ...
некъал дехьа елира. Цунна юххехула дІаІуьллура ...
шенийн некъ. Геннара схьахезара еттачу яккхийчу ...
тата.

Некъ зиэ хьалха бевлларш чехкка доьхьалбаьхкира ...
къана жимма аьтту агІорхьа мостагІий садоІа севцина ...
саитов, Льянов шена юххе а ваьккхина, отрядах къастина ...
дІавахара.

Лаьтташ машенаш а, варданаш а яра, хезаш дара ...
ден къамелаш а, кад-Іайг вовшахъетташ ден татанаш а ...
хІума яа кечлуш бара немцой.

[illegible] а таьIна, омар дира: «Взводаш гIар-[illegible], — аьлла.

[illegible] сьаднийцарехь фашистийн динна цхьа [illegible]. Ущ болчухьа агIор ракета кхоьссича тIеле-[illegible] дошлойн.

[illegible] бен кхин генахь бацара дошлошна фа-[illegible] хаалуш карзахъевлла говраш юха а ий-[illegible], могIара нисбелла лаьттара мостагIчун-[illegible] дошлой.

[illegible] дохку-кх вай, — элира Iумара.

[illegible] дац, цара вайн пхьор мел чIогIа къахь-[illegible] — элира Хансолтас.

[illegible], цIеран хаьштиго санна суйнаш а [illegible]. Дошлой чухахкабелира говраш ма-йоьлх-[illegible] фашисташна герга ма-кхеччи цхьабосса [illegible]. МостагIий хилларг хIун ду хаа кхиале [illegible] уьш цоьстуш, царна коьшкала хевшира [illegible]! ЗIов-зив , зIов-в-в!» — бохуш декара [illegible] коьртех детта тарраш, дуьйлура герзаш, [illegible] санна маьхьарий оьхура кхерабел-[illegible] дора чевнаш хиллачара. Говрийн тер-[illegible], хьоькху маьхьарий, дуьйлу герзаш вов-[illegible] хIоьттинера фашисташна.

[illegible] берш хIаллакбира мостагIий. Цхьа [illegible] бевддера. Цигара юха шаьш довлале [illegible] тесна ягийра дошлоша. Висаитовн отряда-[illegible] ца хилира. Цигара говрийн йортаца [illegible]. Цхьа-ши километр дошлой гена бевллачу [illegible] баьккхинчу, байаза дийна бисначу, немцоша [illegible]. Иза эрна дара.

[illegible] дакъош хир ду аьлла хетачу агIор [illegible] тIамо йитинарг чолхе лар яра: байина а, [illegible], яйина говраш, тIеман чолхечу хьелаш-[illegible] къистина, кегаделла эскаран дакъош... [illegible]. МаьI-маьIнехьара схьа гучубуьйлура, къора [illegible] санна, тIамо отуш бухабисна чевнаш [illegible]. Белшаш тIехула бухкарш а дохуш, ги [illegible]. Говраш яйича тIера схьаяьхнера ца-[illegible] кIайчу кучамех асанаш а йохуш, йих-[illegible], коьртах, дегIах хилла чевнаш. Цхьаннин [illegible] хьарчийна хIума лерга тIехула охьа-[illegible] цIий, йоьхь тIехула охьаихнера. Даьн-[illegible] духар. ЭттIа а, цистина а тIеман духар [illegible], чено къарздинера. ТIамо гIелбинчу [illegible], бIаьргийн хIазарш чукхеттера. Амма [illegible]. Я боьхна а бацара, я гIайгIане эгна а ба-

цара. Царех бIаьрг кхетчи къахетта ...
«...Мухха а дийцича а тIом бу-кх хьо. ТIамо ...
Кхоам яI кху тIеман арахь эгначу кIентийн ...
цунна. «ХIун дийр ду ткъа, Даймохк ларо ...
декхар хилчи? Ма къа ду-кх шун. Хууш ...
шун дахар мичахь хедар ду. Уггаре а дуьне ...
Езначух волуш, йижарех, вежарех къаьсташ ...
хIара дуьне ма дуьсийла шух!»

Царна дIа тIекхаьччи:

— Ассалам Iаликум, кIентий! Доха-м ца ...
хилира Мовлид.

— Ва Iаликум салам накъост полкан командир ...
дешначу къорIанор. Я духар а ма дац и ...
тIеелхарх.

— Шу муьлхачу эскадронера ду?

— КхозлагIчу эскадронера ду. Старший ...
Бембулат командир волчу.

— Мичахь ву шун командир?

— Цунах хилларг хууш дац тхо, накъост ...
Вовшийн сибат ца къаьсташ буькъа бара ...
кIур.

— И нуьйраш хIунда лелайо аша? Хала ма ...

— Говраш тхуна кароr ю, амма нуьйраш ...
говрахь товра бац дошлой.

— Бакълоь. ТIаккха, хала дуй танкашна ...

— Хала-м ма дацара, амма дIатоьхчи тур ...
топ а ца лета. Шен да велла йисарг чIогIачу ...
техьа царна доьхьал яха танканаш?

— Вайн танканаш ю. Амма тIом шуьйрачу ...
Массанхьа а доьхьалъяха танкаш ца тоьа, — элира ...

ТIамо бохийна, говраш яйина бисна дошлой ...
шийна, шайца дIабигира накъосташа. Новкъахь ...
тира царех чевнаш хилла дошлой. Говраш яйина ...
уьш а.

Сатоссуш Чапурники олучу кIотара дIакхечира ...
дийна бисначу дошлошца. 3-чу эскадронах ...
цига дIакхаьчнера. Массо а маьIIе дошлой дIа ...
на полкан подразделенеш Чапурнике схьагулйира ...
къахан хуьлуш схьагулделира полкан массо а ...
мандирашца. Амма нилхаевллера массо а подразделенешн ...
а, чевнаш хилла а дукха дIакъйстинера.

Инарла Чуйковс шен штабера эпсар ваийтира ...
Цо хаам барехь, селхханехь хиъна хиллера Чуйковн ...
танковой корпус муьлхачу агIор схьайогIу. Дошлойн ...
меттиг хуьйцуш омар дина ваийтина геланча Висаитов ...
кхачар бахьана долуш, тесна йита езачу Чилеково ...

[illegible] Нохч ГIалгIайн дошлойн полк. Танковой [illegible] дошлойн полкан. Полк, шен декхар [illegible] а, амма даккхий зенаш хилира.

[illegible] группана чудогIуш долу тIеман [illegible] немецки а эскарийн корпусашца [illegible] олучу юьртана а, Абганерово олучу [illegible] Мышкова олучу хина лакхахьа.

[illegible] Ивановка олучу юьртана малхбале- [illegible] а нисйина, штабан начальникца Алха- [illegible] пункте вахара Висаитов. Цо [illegible] полко оцу дийнахь, бусий бинчу тIа- [illegible] дошлой байина, чевнаш йина къестар а, [illegible] комиссар Имадаевх хилларг хIун ду ца [illegible] а.

Нохч ГIалгIайн дошлойн полк ша Чилеково [illegible] далале, оццу Iалашонехь тIеман [illegible] дийцира. Йийсар дина каравалийнчу [illegible] командованис шайн онде мотоме- [illegible] цхьанакхетта ницкъаш Аксай-Курмо- [illegible] станци а йолчухьа берзийна [illegible] шарлас. МостагIчун сацам хилла [illegible] дан. Цунах гуш ду иза Сталингра- [illegible]. «Ткъа, шун полк Котельниковра [illegible] станцехьа йогIучу оцу группировкин [illegible] дакъошна кIел нисъелла», — бохуш [illegible] полкана хиллачу зенна бехказа во-

[illegible] тIеман хьелаш сиха хийцалора. ТIеман [illegible] сацам, сахьт ши сахьт даьлчи ме- [illegible] талламаш бан безара мостагIчун [illegible] къорта ницкъаш зен а.

[illegible] тIеман цхьанакхеттачу ницкъийн флан- [illegible] фашист вало дошлой бахийта аьлла. [illegible] цхьацца взвод яхийтира Висаитовс.

[illegible] коьртехь волчу разъездо, буьйсанна бода [illegible] мостагIчун тыле а вахана, йийсар дина не- [illegible] Иза штабе дIа а вигира.

[illegible] станци йолчу агIор мостагIчун [illegible] дийнахь, шина бусий талламаш бира лей- [illegible]. Цуна билгалделира, Плодовитое олу- [illegible] олучу цIерпоштнекъан станцина а къил- [illegible] эскари тIеттIаоьзна хилар.

[illegible] разъезде йийсар дина валийна эпсар. Цу [illegible] корпусна гIо дан еъначу, немцойн 94-чу [illegible] эскаран корпусера вара иза. Йийсар динчу [illegible] Абганерово къилбаседехьа агIор, вайн эска-

рийн дакъоша контратака йичи, оцу корпусна даккхийра зен[illegible] динера.

Август беттан деношкахь Нохч-ГӀалгӀайн 255 дошлойн пол[illegible] фашистех леташ, вайн эскарийн тӀаманна аьтту беш, мостагӀчу[illegible] тӀеман ницкъаш зуьйш яра. Цуьнан цхьадолу дакъош, Ивановк[illegible] юьртана а, Абганерова цӀерпоштнекъан станцина а, Мышкова хи[illegible] берда йистошкахь а, 6-чу румынски эскаран корпусна доьхьал тӀ[illegible] таьӀӀина тӀом беш долчу вайн эскаран цхьанакхеттачу дакъо[illegible] флангаш ларош, леташ дара.

Вайн дошлойн эскадронаш мостагӀчун тылехь чу а лелхаш, ц[illegible] ран штабаш йохош, тӀеман кечамаш бохош, мостагӀий доьхьа[illegible] Ӏоттабеллачохь цаьрца тӀемаш беш, стелан хаьштигаш санна ка[illegible] а, тӀахъаьлла а хьийзара. Хаддаза беш лаьттачу тӀамо вуно чӀогӀ[illegible] гӀелбинера дошлой. Бакъду, лата а Ӏеманера, мостагӀчух май[illegible] а летара уьш. Царалахь лата хууш а, майра леташ а, тӀахъаьл[illegible] хиларца а билгалбевллера Тангиев Зелимха, Мамакаев Сал[illegible] Эделханов Ширвани, Нухаев Сулим, Муслимов Супьян, Уса[illegible] Сайд-Селим, Баркинхоев Ахьмад, Гагиев Бембулат, Исаев Нур[illegible] ди, Льянов Мухтар, Шахгиреев Ахьмад, Дачиев Хансолта, Масх[illegible] дов Ӏумар, Этиев Ахьмад, Дохтукаев Юсуп, Тасуев Султан, Б[illegible] булатов Бекмарза, Касаев ШегӀади, Костоев, иштта дуккха а кх[illegible] берш а.

ИНАРЛА МАЙОР ТРУФАНОВ

255-гӀа Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн полк командованина кар-ка[illegible] туьйсура, дӀахӀуьттуш долчу тӀеман хьелашка хьаьжжина.

Август бутт чекхболуш Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн полк 51-чу [illegible] каран командующи волчу генерал-майор Труфановн куьйгал[illegible] кӀел дӀалуш омар хилира.

Командующин командни пунктехь Висаитов Мовлид тӀеийци[illegible] эскаран штабан начальнико инарла-майор волчу Кузнецовс. [illegible] Висаитовга хаийтира дошлойн полк Хадготи олучу юьртех[illegible] йохуьйтуш хилар а, полковникан Макарчукан куьйгаллийца хи[illegible] хилар а.

Буьйсанна 22—21 августехь дошлойн полке 60 километр, сад[illegible] ца совцуш, некъ бира. Дукха чӀогӀа гӀелбеллера дошлой. Кхин [illegible] некъ балур боцуш гӀелъеллера говраш а.

21-чу августехь, сатоссуш, эскадронаш садоӀа паргӀатйовла[illegible] юкъарло лелош волчу эпсарехула, дошлойн полке омар де[illegible] кхин 80 километр некъ бе аьлла. И омар, мел чӀогӀа лууш хи[illegible] а, кхочушдан ницкъ бацара.

ДӀахӀиттинчу хьелийн хьесап а дина, эскаран штабе капи[illegible] Бруяка вахийтира Висаитовс. Цунна тӀедиллинера, 51-чу эска[illegible] штабан начальнике, инарла Кузнецовна, полкехь дӀахӀоьтт[illegible]

[illegible] довзийтар а, хIинцца 60 километр некъ бина йолу иза, кхин [illegible] а на доIуш, омарца билгалъяьккхинчу хенахь 80 километр некъ [illegible] ницкъ боцуш хиларх иза тешор а.

Инарла Кузнецов, тIеман говзаллаш хууш, кадровой дошло ша [illegible] терра, кхийтира эскаран штабан оперативни отдело и омар [illegible] далийтинчу гIалатах. И гIалат цо нисдира, омар юха а оьцуш. [illegible]у, кхочушдан аьтту боцу декхарш дукха хIиттадора Нохч-ГIалгIайн дошлойн полкана хьалха. И декхарш хIитто догIуш а [illegible]ра, ГIалмакхойн аренашкахь говраш къайлаяха аьтто цахи[illegible] хьесапе диллича.

Полковник Макарчук мотоотрядана тIехь куьйгалла деш вара. [illegible] а яцара и отряд. Донал дехьа, мостагIчо го лаьцначуьра [illegible]ра бевллачех вовшахтоьхнера цо иза. Дуккха а халонаш [illegible] а, тIамехь лелла доьналла долуш а, майра а гIеметта хIоьт[illegible] стаг вара иза.

Макарчука ша волчу дIа а кхайкхина, кхераме а, дийна юха[illegible]Iур ву бохучух дегайовхо йоцуш а долу декхар тIедиллира Да[illegible] Хансолтиний, Масхадов Iумарний, Михайлов Сайд-Ахьмад[illegible]

МостагIчун хIун тайпа эскар ду а, церан коьрта чIагIонаш [illegible] ю а, уьш мича хенахь меттахбовлу а, муьлхачу агIор боьл[illegible] а, дуьйцуш точни донесени [1] я. Ледара а ма хила, омар кхочуш [illegible], — аьлла, дIахьовсийра уьш Макарчука.

Автоматаш, карабин, тоьпаш, гранаташ яра кхаа беречуьнгахь. [illegible] Дербеты юьртана тIех а бевлла, картолин кхашна тIехула, [illegible] жимачу цIенна тIиэхьа велира Хансолтий, Iумаррий, шаьш[illegible] накъост цхьана таьIначу тогIи чохь говрашца а витина. [illegible]бузехьара схьа хезаш дара фашистийн танканийн тата. Оцу [illegible]чу цIа чуьра араяьллачу зудчо:

— Ребята, вы хотите немцам в плен сдаваться, или вы развед[illegible] [2] — элира.

— Мы чеченцы. Чеченцы в плен не сдаются, [3] — жоп делира Хансолтас.

Оьрсин зуда уьш разведчикаш буйла а хиъна: — «Ларлуш хи[illegible], кхузахьа схьагIерташ фашисташ дукха бу», — аьлла чу[illegible]ра.

Нехкхача герга яра немцойн танканаш.

— Со гранаташ тоха воллу царна, — элира Хансолтас.

— Ма тоха. Вай кхузахь дерг талла дахкийтина ду, толам ца [illegible]у тIом бан дахкийтина дац, — аьлла Iумара сацийра Хан[illegible].

Немцойн танкаш Хансолтиний, Iумарний гергга тIекхаьччи сев[illegible]. Хьалха схьахIоьттинарг жима танк яра. Важа шиъ яккхий-

[1] Бакъ ма-дарра дуьйцуш.
[2] Кентий, шу немцошна карадаха дохку! Я разведчикаш ду шу?
[3] Тхо нохчий ду. Нохчийн карабоьлхуш Iедал дац.

чех яра. Танкана тIе а бевлла, турмал чухула гондахьаша бIаь
кхарстош бара фашисташ. Қартолийн хуталашна юккъехь Iуьлл
чу Хансолтиний, Iумарний 20 метр хиллал гергахь бара уьш. Иш
та шайна гергахь берталвижна Iуьллуш шиъ Советски тIемало х
лар дагахь дацара немцошна. Юххехь Iохку шайн мостагIий а
гуш, тIехула гена дIахьуьйсура уьш. Қхоъ танк къилбехьа дIайи
зина дIаяхара.

Цигара меттахбевллачу немцоша ялташна цIе тесира. Хансо
тий, Iумар, Сайд-Ахьмад волчохь хьалха богуш берг борц бар
Догучу ялтийн цIаро, кIуьро са ца доккхуьйтора цаьрга. Оцу цI
рах, кIуьрах хала чекхбевлла юха а баьхкина Макарчуке дIайи
цира разведчикаша мостагIий болу меттигаш. Цигара немцо
складера лачкъийна берцан Iов еара Iумарий, Хансолтас.

Iумар говза пулеметчик вара. Пулемет вовшахъяккха а, ю
сиха вовшахтаса а хаьара цунна.

Цу кеппара уггаре а кхерамечу меттигашка хьийсош, немцо
коьртачу ницкъашна доьхьал лоттуьйтора Макарчука Нохч-ГIа
гIайн дошлойн полк, говраш а, дошлой а хIаллакьхирг хиларх б
дIа а ца хеташ. Висаитов Мовлида дола деш ца хиллехь Макарч
ка лата аьтту боцчу халачу хьелашка хIиттош хIаллакйий
йолуш яра Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк.

ТIеман чолхечу хьелашкахь хаа дезара кхочушдан таро ерг
йоцург а, кхочушдан тарлуш дерг а тарлуш доцург а. Хаа деза
тIеман дакъош, цхьанакхетта ницкъаш мичахь бу а, бечу тIем
хвесапаш дан а, церан Iалашонаш муха ю а. Оццу хьелашка
дуккха а гIуллакхаш зеделла волчу Мовлидана дика хаьара тI
ман низам. Шен керлачу хьаькамо тIедехкина декхарш шен х
нахь а, тIехдика а кхочушдеш вара иза. Шен полкана хьал
хIоттийна декхарш стогаллийца, доьналлийца кхочушдора
ХIора тIеман операци, хьалха ойла а йой, буьззина кечам а б
Iалашо а лоций, шен полкана зе ца хиндолчу агIор чеккхйоккху
цо. Бакъду, полковник Макарчук дошлойн полкана новкъарл
наш ян волавелира. Цхьа а бахьана а доцуш полкана Iиттар
йора цо.

Цкъа цхьана хенахь, иза дара август бутт чекхболуш, Харго
юьртан къилба-малхбузехьа оборонехь йолу стрелковой полк
подразделени хийца езаш яра. Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк ла
таш йолу оборонан участок оцу гIалмакхойн юьртана 5—6 кил
метр генахь яра. Оцу юьртахь а, юьртал арахьа а цхьа а дитт
я диттан кондар а яцара. Циггахь тIеман чIагIонна дIахIитта
гIийла дацара дошлошна говраш къайлаяха меттиг цахилар
Дошлойн полк тIеман чIагIонна дIахIоттош хилчи, говраш яжо
царна хи мало а, уьш къайлаяха а аьтту болуш меттиг харжа е
ра. Ткъа, цу хенахь полкехь 1500 говр яра. ХIора дийнахь моста
чун хIаваан кеманаш дара тIеман чIагIонаш зуьйш, толлуш тI
хула хьийзаш. Къайлаяккха аьтту боцчу меттехь царна говр

уш а хир яра, дошлойн полк льтта меттиг билгал а ер яра, хIа-
... кеманаша бомбанаш етташ эрна хIаллак а йийра яра. Амма
Висаитовн керлачу хьакмана иза ца хаьара, я хуъушехь, хIуьтта-
... дошлойн полк кхерамна кIел сецайора.

Говраш а, обозаш а кIезиг дакъош деш, гIалмакхойн аренца а,
гIалмакхойн ярташкахь шайн-шайн эскадронашца дIай-схьай а
... Макарчукана тIевахара Виситов, цунна и хьелаш довзийта.
Висаитовс дошлой полкан аьтту боцу хьелаш шега дIадийцича,
... кIоршаме жоп делира Макарчука.

— ТIеман чIагIонна оьшуш дерш адамаш ду, говраш яц. Хьан
..., обозаций гIуллакх дац сан — элира цо.

Мовлидана цо ишттa аьлчи моха еара: «Накъост полковник,
... эзар, ах эзар говр кисана йоьхкина къайлаяккхалур яц. Мича
... оха уьш? — цуьнца девне ца вала халла цунна са а дет-
таш

Полковника оьгIазе шен ши бIаьрг Висаитовна тIе а боьгIна:
— Лаьттах йохка, таIIаяй! — элира.

— Накъост полковник, со кхеташ вац ахьа бохучух. Забарш йо
... а боккъалла а боху?

Полковнико буьрса хьаьжаюкъ а саттош:
— ТIеман хьелашкахь забарш еш ца хуьлу, — элира.

— Цхьа эзар ах эзар говр къайлаяккха саьнгарш яха дукха
..., накъост полковник. И далур дац. ХIинца дIахIиттинчу
... хьелашкахь иза лелор Iовдала хIума ду...

Макарчук моха еъна чуьравелира:
— Ас омар до хьоьга, хьем боцуш тIеман порядкаш хIитто а,
... билгалъяьккхинчу меттехь тIамна чIагIонаш ян а! Айхьа
... соьга схьа а хаийта. Говраш, обозаш хьайн хьашт
... йига. Со говрашна тIехь куьйгалла деш вац, тIемана
... деш ву. ДIаваха мегар ду хьо!

... луьрачу хьелашкахь низам дохо бакъо цахиларна са-
... Висаитовс Макарчукана. Амма цунна моьттург хирдо-
... ра Мовлида дукха хан ялале.

... юхавеъчи, дукха хан йоццуш Имадаевн метта хIоттийна
... комиссар Адоньев чу а вехна, Макарчук начальник висахь
... ... полк говраш йоцуш а юьсар ю, дошлой гIашсалт а
... — элира Висаитовс.

Амма Висаитов ша а вацара, Макарчукан сонталла бахьана
... полкан говраш а, обозаш а хьалха гучудевллачу мостагI-
... ... хIаллакйойтур йолуш. Сихонца говраш, обозаш
... къна къайлаяхийтира цо, тIе йолчу ханна тIеман
... уьш ларо.

... Нохч-ГIалгIайн дошлойн полко даккхий зенаш дира
... юххехь а, Малые Дербеты, Садовое, Самохин, Жутов-
... ... а, 6-чу румынски эскарийн корпусан дакъош-
... ... ГIалмакхойн аренашкара Сталинградехьа дIагIер-

таш долчу мостагIчун эскарийн ницкъ ца кхечира шешан Iала не кхача.

ДIахIиттинчу тIеман хьелаша гойтура: ГIалмакхойн аре кахь мостагIчун ницкъаш совцийна латто а, еххачу ханна тIем чIагIонаш латто а кIоргера кечамаш бан безаш хилар. ТIем позицеш нийсачу Iалашоне хIитто езаш хилар а.

Висаитовс сихонца рапорт яздира 51-чу эскаран ТIеман кхе шоне. Цо рапортца билгалдаьккхира полковника Макарчука 2 гIа Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк хIаллакьхинйолчу хьоле хI тор. ТIеман кхеташоно 255-гIа Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк по ковникан Макарчукан куьйгалли кIелара схьа а яьккхина 91 стрелковой дивизин командир инарла-майор волчу Калинин куьйгалли кIел елира.

Цунах боккха кхаъ хилира полкехь болчу массо а дошлош «Хьай хьо ве дала хIаллак Макарчук, аьлчи, Хьапарчук», — олу иза дан воллург хиъначу дошлоша цунна.

ИНАРЛА КАЛИНИН

Инарла Калинин хьекъал долуш а, дика а командир ва 1942-чу шарахь, бIаьста, Къилбаседакавказан военни округан д лойн инспектор хилла вара иза. Иза хууш, ТIеман кхеташоно, саитовс яздинчу рапортан хьесап а дина, елира Нохч-ГIалгI дошлойн полк цуьнга.

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк шега луш омар хиллачул т хьа командни пункте сихонца дIавийхира цо штабан началь Алханов а, полкан комиссар Адоньев а, Висаитов а.

Полковника Макарчука дошлойн полкана лелийнарг дIади ча чIогIа цецваьллера инарла Калинин.

— И хIун ду?! Окопашкахь латтайо дошлойн полк. ТI арахь уггаре а сихонца хьийза езаш ма ю дошлойн полк!

Полк, сихонца цигара меттах а яьккхина, Харготехьа Плод тое олучу юьртана юххехьа, шозлагIчу тIеман чIагIонашка дI жийра инарлас.

Дошлойн шиъ эскадрон, иттех тоба а йина, хIора буьйс мостагIчун тылехь талламаш беш хуьлура, немцойн тIема къошна тIе а лиэташ, царна зенаш а деш. Лийцина йийсар немцой а балош, сатасале юха шешан метте богIура дошлой.

Керлачу командиро нийса куьйгалла даро аьтту боккхуш, д лой полкан штабехь массо а хенахь керла хаамаш хуьлур стагIчун эскарш долу меттигаш билгалйохуш.

Сталинградна къилбехьа агIор ГIалмакхойн арахь Iаь дара. Царалахь Сарпа, Цаца цIе йолчу Iаьмнаша малхбу агIор ГIалмакхойн аре дIакъовлура. Цаца Iам болчуьра дIа линграде кхача 80 километр гергга юкъ яра.

Ипарла Кузнецовс телефонан аппарате вийхира Висаитов.

— Капитан Висаитов, Цаца Іоман тІай ларо сихонца хьайн карахь боллу тІеман ницкъаш бахийта, — аьлла, омар дира Кузнецова.

Ипарлин озах а къаьсташ дара эскаран командованис и тІай ларор мел доккхачу маьІне лору.

Цу хенахь полках дукхах берш тІеман чІагІонашна окопаш лелош бара Харготы олучу меттигана къилба-малхбалехьа агІор.

Харготехь мел йолу машенаш полко белхаш бечу метте дІахьажийра Висаитовс подразделенийн дакъош Цаца Іомана герга дахчо.

Йохка дара август беттан де. Полк болх беш йолчу метте машенаш дІабоьлхучу хенахь мичара дели ца хууш тІехула хьаьвзира мостагІчун кема. Раз а даьлла машенна тІеерзийна пулемет туьйхира цо. Машен тІехь берш зе ца хуьлуш бисира. Немецки корректировщик дІадахара. Иза дІадахна ах сахьт а далале, цо хаам бина, мостагІчун хІаваан кеманаш даьхкира полкан подразделенин йолчу. Чу бомбанаш йиттира цара иттех говр а юьйш, масех автомашен а йохош.

Полко дІакхаьччи Висаитовс дІахаийтира хьалхахІиттийна тІеман декхарш: Эскадронийн командирашна тІедиллира цо, уггаре а чІогІа а, тІахъаьлла а тІемалой къастабе аьлла. Оцу операцехь декъа даца лууш массо а бара. Делахь а Висаитовс 150 тІемало а, командираш а къастийра Цаца Іоман тІай ларо. Цаьрца вара цхьа Эвлара Межидов Зелимха. Забаре а, илли ала хууш а, хаза эшар олуш а жима стаг вара иза.

Пхьалта билгалйинчу метте дІакхечира уьш. Хьалха лаьтташ дара. Цу тІе хьалабевлира Висаитовн тІемалой. Колонна хьалха ма-елли цІеххьана тІом болийра оцу дукъна тІехьа кегийчу кечбелла Іечу немцоша, луьстта яккхий - тоьпаш, пулеметаш, минометаш етташ. Бортовой машенаш тІехь кхин дІадоьлла ца дара. Машенаш тІера чехкка охьа а лилхина, дІай-схьай даьржийра тІемалой. Циггахь цхьа а ор а, балам а цахилар бахьана долуш, жимма а хьем бичи, массо а хІаллакьхир волуш хьелаш хІиттира. МостагІчунна, куьйган кераюккъехь санна, гуш бара уьйш дошлой оцу гІамаран арахь. Стелан хаьштиг санна каде бертал, сиха хила дезаш дара мостагчунна тІелатар.

— Бортал дийша! Цхьацца хьалаэккхаш тІедовда! — омар дира командиро.

Бортала Іохкурш а, хьалалелхаш тІеуьдурш а ларош, мостагІчуьнга герга тухура вайчара. ХьалаиккхинахьалхадІаведдарг гергарчу хьалле бертала вужура. Хаддаза тІедеттачу довхачу дашо гергарчу хьалле ца буьтура дошлой. МостагІчо тІе сихдинера герз. Луьста бетташ дара тоьпаш, пулеметаш, автоматаш.

Нохчийн Іомана тиллинчу тІайл дехьа окопаш чуьра схьа тІом беш йолу фашисташна гІо дан керланиш тІеоьхура. Гагиевн дошлойн

гIера цхьана куллан кондаршна герга кхаьчна, циггахь берталйн
жира, мостагIчунна герз тухуш, вукха накъостийн хьалхатаI
аьтту беш. Амма мостагIаша царна тIе а сихйира автоматаш.

ТIедеттачу дашна берталъэга дийзира фашистийн. Церан мо
гIаршкахь уьш хьалагIиттош дIай-схьай уьдура эпсарш. Схьа гу
чуевлира мостагIчун танканаш. Эпсарша меттахбохуш чулоьхк
фашисташ, тобанаш а еш, охьатеIаш букар а бирзина, машенаши
юккъехула чууьдура.

Дошлойн цхьа подразделени тIай долчу йоьххье, мостагIчу
окопаш тIе кхечира. Кхузахь мостагIчух тасабелира уьш. Кхехк
ра тIом, лелхара гранаташ, декара «ура!» бохуш дтта маьхьари
шакаршца хIаваъ цоьстуш, терсара тарраш. Хьалха йоьххьер
окопаш, мостагIий охьа а отуш, схьалецира вайчара.

Фашистийн танкаш тIай долчу герга кхечира, доьхьалъерзийн
йоккха-топ тоьхчи хIоъ тIекхочур болуш.

МостагIчуьнгара схьаяьхначу окопаш чуьра дIа, танкашна до
хьал герз туьйхира вайн тIемалоша.

Схьалецира мостагIчун саьнгарш. Цигга чохь тIемана чIагIо
лира вайн тIемалой.

Висаитовн командни пункт цхьана борза тIехь яра. Циггахь м
ра а хIоьттина тIом муха бо хьожуш вара Висаитов. ТIемалош
омар дан оьшуш дацара кхузахь. Майра леташ бара вайн тIем
лой. Даьндаргаш еттаелла цистинера Висаитовн хечин галфе

Цхьана муьрехь тIом лагIбелира. Бакъду дукха хан ялале I
ца Iомана тиллина тIай дIалаца юха а тIетаьIира фашисташ. Т
йогIура танкаш. Церан тата, чкъургийн цIийзар Iеткъара вайн т
малошна. Бакъду, танкашна доьхьал тIом бан Iеминера вайни
Вовшахйихкина гранаташ а, цIе латош долу шишанаш а доьхь
а кхуьссуш йохайора цара немцойн танкаш. Иштта тIом бан м
сарел а дика Iемина вара политрук Денилов Хьамид. Сих а
луш, ларвала а хууш, танк герга а кхочитий, иза тIех ца ериг т
хура цо гранаташ. Иштта говза гранаташ тухуш ах сахьт а дала
мостагIчун йиъ танк йохийра цо а, цуьнца болчу накъосташа
Танкашна доьхьал бойллачара царна тIаьхьахIиттина богIу ф
шистийн автоматчикаш а байира. Танк юххе тIе а кхочитий тух
вайн тIемалоша цунна герз. Денилов Хьамида забарш а еш, в
а къежаш, хIумма а шек а воцуш бора танкашна доьхьал тIом. Ц
дог-ойла ира-кара хIиттош, танкашца эвхьаза баьхнера вайн т
малой.

Пулеметни расчетан начальник волчу Чалаев Iийсас станко
пулемет мостагIчун фланге а хIоттийна и пулемет етташ ит
фашист вийра. Иза а вара Денилов Хьамид санна сих а ца л
аьтту а лохуш мостагIчух говза а, майра а леташ. ТIом кхехк
хенахь тIеман тидам беш болчех цхьаммо, аьтту агIор флан
цхьа рота хиллал немцой вайн чIагIонашна чу леташ а бу, у
тыле кхачарна кхерам а бу аьлла хаам бира Висаитовга.

Цара доьхьал тIом а бина уьш юхабаха бийзира. И декхар тIе[illegible]ира 3-чу эскадронан командирана Гагиев Бемболатна.

Шеххьана тоьхна цигара уьш юхабехира эскадронан шина [illegible] Суьйранна Висаитовс схьаехна кхин шиъ эскадрон схьа[illegible]ира. Буьйса чIогIа само еш яккха дийзира. ХIунда аьлча, [illegible]ий юха а тIелата тарлора тIай ларош болчарна. Бакъду, цу [illegible] тIе ца летира уьш, хIилла дан дагадеъна. Цхьа кIеззиг [illegible] вайчарна доьхьало ян а битина, Цаца Iомана аьтту [illegible], гобаьkkхина вайчийн тыле бахка гIоьртира мостагIий. [illegible] 91-чу стрелковой дивизин дакъоша тIамца йоккха доьхьало [illegible]ийра уьш. Цаца Iоман тIай къуьйсуш толам боккхург хи[illegible] а диллина, цхьацца шайна кхерам боцчу меттигашкахь [illegible], цкъачунна дIатийра фашисташ.

Цу тийналлехь сагатлора тIемалойн. Бес-бесара ойланаш [illegible] коьрте. Дагалуьйцура бераллa, дай-наной, йижарий, ве[illegible], цамехь къистина доттагIий. Цхьана окопа чуьра схьахези[illegible]мирал Зазех лаьцна илли. Илли олуш верг Сиржа-Эвлара [illegible] Зелимха вара.

[illegible]ембиев Мумад куьйгалхо волчу полкан тылера яахIума еара [illegible] чIагIонехь лаьттачарна.

Штабан начальникан гIоьнчо, капитана Емельяновс, телефон [illegible] Висайтовга эскаран штабан оперативни отделан начал[illegible] цамехь дIахIиттина хьелаш муха ду хаийта шена, боха аьл[illegible] Висаитовс цунна телефон чухула доцца жоп делира:

— Дахаийта эскаран штабе, Цаца Iомана тиллина тIай дIа[illegible] мостагIчо тIелихкина тIеман ницкъаш юха а баьхна, и [illegible] ларош чIагIделла Iаш хилар.

[illegible]ачу деношкахь бинчу тIамо гайтира вайн тIемалойн [illegible], доьналла, собар. Цигахь билгалделира тIемалойн, сте[illegible] санна, тIахъаьлла хилар, цIоькъалоьмаш санна [illegible], оьгIазе, майра латар. ТIеман ницкъаш а, тIеман гIир[illegible] Висаитовн тIемалойчул дуккха а сов боллушехь, мостагIчун [illegible] кхечира, тIеман хьелашкахь Iаламат мехала долу, Цаца [illegible] тиллина тIай дIалаца.

[illegible]уьйттаза шаьш йина атакаш юхаяьхначул тIаьхьа фаши[illegible] тIай дIалаца ца гIуртуш масех де делира. Хетарехь, вайн [illegible] тIе лата, кхин керла ницкъаш тIеузуш бара уьш. [illegible] тIом сецца бацара. Висаитовн салташна синтем ца би[illegible], хаддаза хуьйцуш схьадеттара герз. Цкъа цхьана муьр[illegible] тоьпаш еттара. Уьш еттачуьра совцийчи минометаш ет[illegible] Цkkха кеманаш тIехула хьийзош, бомбанаш еттара.

[illegible]ачул тIаьхьа, маьркIажхан хуьллуш Висаитовга а, шта[illegible] начальнике а, полкан комиссаре а командни пункте дIаkxай[illegible] дивизин командир инарла Калинин. Дуккха а буьйсанаш[illegible] шина ши бIаьрг хIоьттинера цуьнан.

[illegible]къостий, аса шу схьадехна хала а, жоьпала а, кхочуш ца

дичи ца даьндолу гIуллакхаш тIедахка. Гергга йолчу хенахь ва мостагIашна тIелата дезаш ду. МостагIчун массо а «огневой то ка» [1] мичахь ю хаа деза вайна. Талламаш бан бахийтинчу развед чикашна билгалйолуш наггахь ерг бен яц. Фашисташ цецбохуш массо а герз тоха деза царна тIе. И дечу хенахь билгалъяха ез тIемана меттахъяьхна церан и чIагIонаш.

— Накъост генерал, и операци тхан полке шегга яйта волл хьо? — аьлла, хьаьттира Висаитовс.

— Ца воллу. Вайн дивизин хIора стрелковой полкера, тIом бе йолчу разведкехь дакъа лоцуш хир ю цхьацца батальон. Шун по кера къастийна цхьа отряд хила еза, ши бIей стаг цхьанатоьхн ТIом беш талламаш бар дIадахьа деза кхаа агIонгахьа. Шун о ряд Харготера Тундутова йолчухьа дIаяха еза, кхана сатоссуш.

Цул тIаьхьа карта дIа-схьа а даржийна и тIеман Iалашон гайтира инарлас, хьалха хIиттош долчу декхарех, ша чу бехна дIа а кхетош.

ВисаитовгIара, шаьш полке юхабаьхкича 200 стаг билгалва кхира оцу халачу а, кхерамехьчу а декхаршна. Оцу отрядан ком дир хIоттийра старший лейтенант хIири Дзабиев Мохьмад, цуьн политрук хIоттийра Сапаев Билал.

Сахилале, сахила герга дахначу хенахь, тIелатаран хаам б ракеташ хийцира. Вайчийн артиллерис мостагIий болчу метте кхий-тоьпаш, минометчикаша минометаш етташ тIом болийра. К тош тIехула дIадетташ яккхийчу-тоьпийн хIоьънаш а, мина йолуш тIамца тIелата гIевттира вайчийн подразделенеш.

Цхьанатоьхначу отрядан командир Дзабиев Мохьмад угга хьалха хьалаиккхира окопа чуьра буйнахь яьккхина тапча а луш, дегI нисдеш ира а хIоьттина.

— За нашу Родину! Вперед! [2] — аьлла, мохь а тухуш. Ц тIаьххье цхьабосса хьалалилхира цуьнан отрядехь мел болу малой.

Юха а тIеман аьзнашца, гIовгIанца терсарца, татанийн д ца денъелира ГIалмакхойн аре. Оццу хьелашца доьхьал тIом лийра мостагIаша. Луьста етта йолийра цара танкаш тIера якк тоьпаш.

Флангашкара гIевттира стрелковой батальонаш. Вайн м метчикаша дIасовцайора мостагIчун огневой точканаш.

ТIом кхехкабаьллачу хенахь, вайчийн талламхоша мост огневой точканаш гучу а йохуш, карти тIехь вуно сиха билгал йора.

ТIамехь чевнаш хиллачу командираша а, тIемалоша а тыле юхабахале схьаюьйцура мостагIчун огневой точканаш меттигаш. Вайчийн подразделенеш чухьаьвдда мостагIчунн

[1] МостагIий тIеман гIирсашца чукъовлабелла чIагIонан бен.
[2] Вайн Даймахкехьа! ХьалхатаIа!

[illegible]чи, хаддаза схьадеттачу дешан дорцах ларлуш, бертал ийгира.

Боццачу цхьана муьрехь тIом дIатийра. Оцу буьрсачу тIамехь [illegible] а яхьйолу кIентий ийгира. Полкана боккха лазам беш вий[illegible] [illegible]ирийн яхьйолу майра кIант Дзабиев Мохьмад. Цуьнгара [illegible]нда схьаийцира политрука Сапаев Билалас. Отрядана цIех[illegible] хьалхха дIа а хIоьттина нохчийн маттахь мохь туьйхира цо:

— Кавказан яхь йолу кIентий! Вайн халкъан ирсехьа! Маьр[illegible] паргIатонехьа! Хьалха таIа! КIентий цхьабосса хьала а лил[illegible], тIаьхьахIиттира цунна. Амма гена валале мостагIчун йовхачу [illegible]арго сацийра политрук Сапаев. Ах го боккхуш, когаш тIехь [illegible]ина, дегIах са къаьсташ, вуьйжира иза цу тIеман арахь.

САДОВОЕ ЮРТ ЙОККХУШ

1942-чу шеран август бутт чекхболуш Малые Дербеты, Тунду[illegible] [illegible]алмаккхойн ярташна тIамца тIетеIаш бара мостагIий. Цаца [illegible]ан къилбехьа йолу Садовое дIалаьцнера мостагIаша. Стрел[illegible] дакъоша мостагIчуьнца чIогIа тIемаш бира и ярташ ларош [illegible] цIе йолчу Iомана тиллина тIай ларош а.

[illegible]говга омар динера командованис Садовое юрт немцошка[illegible]икхха аьлла. Кхузахь а полкера 200 стаг — яхьйолу кIен[illegible] [illegible]тийна отряд вовшахтуьйхира. Оцу отрядан командир [illegible]ира штабан начальник волу капитан Алханов.

[illegible] лата кечлучу метте дIакхечира делкъахан хуьллуш. [illegible] гIашлой-салтан подразделенеш юьрта чуьра ара а яьх[illegible] юьртана малхбалехьа агIор йистехь тIамана кечлуш чIа[illegible] бира.

Алхановн отрядехь берш гуллахь тIе ца боьлхуш, дIай-схьай а [illegible] тIелетира мостагIашна. Немцоша отрядан могIаршна [illegible], тоьпаш, автоматаш етта йолийра.

[illegible] тIехула хьаьвзинчу мостагIчун кеманаша фугасни бом[illegible] туьйхира Алхановн отрядана тIе. Отрядан могIанаш бер[illegible]ийра.

[illegible] ехерам хIоьттира отрядана тIе. Жимма а цигахь хьем [illegible]лакьхир йолуш яра отряд.

[illegible] энсарша отрядана доьхьал лаьхкира гIаш-салт. Кху[illegible] [illegible]арчу Хасанов Iабдулрешидан взводехь болчу пулемет[illegible] [illegible] даш Iанош цоьстура фашистийн догIмаш.

— [illegible] шуй да валла хьаккхийца! — бохуш, мохь а бетташ Да[illegible] [illegible] тIеккхарстайора царна пулемет, йоьхь тIехула [illegible] хийцарна наггахь кучан пхьош а хьоккхуш.

— [illegible]! ДIалаца, довха даш! — олура цо цергаш ваьшта [illegible].

[illegible]икаша Чалаев Iийсас а, Истамуловс а, Осмаевс а,

Юсуповс а, Халаевс а даш туьйхира доьхьал леташ болчу фаш
сташна. Немцойн гIашлой-салт берталбийша безаш хилира.

МостагIчун могIарш а, вайчийн могIарш а доьхь-доьхьал хIи
тинчохь берталъэгна Iохкура тIеман шерачу арахь. ТIемалоч
корта хьалаайба йиш йоцуш тIом бора шина а агIонгахьара до
хьал хаддаза пулеметаш, тоьпаш, автоматаш етташ. Оццу тIем
къизачу хьелашкахь уьш болчу хенахь, эвла йистерчу цIенош
тIиэхьара цIеххьана схьа гучуевлла, хьераяьлчи санна чехка, ва
чийн могIаршна чухахкаелла йогIура немцойн танкаш.

Боккха кхерам бара Алхановн отрядана тIехIоьттинарг. Ге
зийн тата къардеш гIора ма-дду чIогIа мохь туьйхира Денил
Хьамида.

— КIентий гранаташ ерш схьахIитта суна юххе!

Ткъех стаг текхаш герга вахара Хьамидана.

Царех бIаьрг а тоьхна:

— Схьадуьло соьца! — омар дира цо.

Шина а буйна, вовшахйиххкина, гранаташ а лаьцна мостагIч
танкашна доьхьалхьаьдира Хьамид. Хьалха герга кхаьчначун
буха гранаташ туьйхира цо. ЦIе а, кIур а танках хьарчош лил
ра уьш. Танк дIасецира аьчкийн терсаран тIаьххьара къурд б
Кхин дIа-схьа ца хьоьжуш шозлагIчу танкана доьхьал хьаьд
Денилов Хьамид. МостагIчо цунна хьежош деттачу герзийн да
даргаш юьйлура цунна юххехула, шакарш етташ. Шена тIе
хIиттинарш богIуш бу-бац а ца хьожура иза. Бакъду, уьш
дIакъаьстар боцийла хаьара са а чохь, дийна.

Вовшахйиххкина гранаташ шозлагIчу танкана кIел туьйх
Дениловс. Танк йохош цIе а, кIур а тухуш лилхира уьш а.
гахь Хьамид ларвалан бертал вуьйжира. Цунна гира вукху к
лагIчу танкана доьхьал Батукаев Ганиса гранаташ тухуш. Т
кашна доьхьал гранаташ кхиссира Исраиловс а, Осмаевс а, А
новс а. Циггахь немцойн кхоъ танк йохийра цара. Вуьш, тIера
кисташ кхера а белла, юхайирзина дIаяхара, шайна тIаьхьаш
нан кIур а хIоттош.

Вайчийн могIаршкара цхьаммо мохь туьйхира, командиро о
даре а ца хьоьжуш.

— Же, кIентий, тохалолаш!

ЦIеххьана хьалалилхина чухьаьвдира Алхановн тIемалой.

— Же яма! Ура-а! — маьхьарий а детташ.

Фашисташ кхерабелла хьала а лелхаш, юрт йолчухьа юхау
ра. Алхановн тIемалой юьртах чу летира. Бакъду, цIенош ч
схьа герз тухуш даш Iанийра кхарна тIе. Циггахь дошан даь
кхетта вуьйжира майра пулеметчик, пулеметни расчетан нач
ник, Чалаев Iийса. Шиъ даьндарг кхетта чевнаш хилира Эдел
нов Ширванина. Иччархочо топ тоьхна вожийна хиллера Чал

Цхьаммо цIеххьана мохь туьйхира:

— Ларлолаш, немцойн иччархо ву шуна топ хьежош.

Связной Усаевгара, цIеххьана дIакхевдина, схьаэцна топ а ... Алхановс вийра Чалаевна топ тоьхна волу немцойн ичкархо.

... лохуш а, ларлуш а хила везаш дара хьалхатаIар. ХIора ...у ког Iожалло лацарна кхерам болуш бара. Оццу кхераме... хьалашкахь шен взводаца хьалхатеIара лейтенант Тгапсов. Не... огородашна тIехула бертал теккаш герга гIертара уьш юьр... тIамна чукъовлабеллачу фашисташна. ТIемалой гIовттош ...кхашехь мостагIчун даьндарго вожийра адыгейн яхьйолу ... Тгапсов. Метта кхеттачу даьндарго дош ала ца вуьтуш, са ..., вожийра иза.

Юьрта чу кхечира Алханов шен тIемалошца. Юьрган урамехь ... тIом. Яхьйолчу кIентийн дегнаш ира-кара хIиттош, дегI ..., гIаьттина хьалха дIахьаьдира иза. Амма гена ца велира. ... кхечира толаман Iалашоне. Довхачу дашо кийра багош чов ... пуьша. Лен чов. Вуьйжира капитан Алханов, кхин хьалагIот... воцуш.

— КIентий, доха ма дохалаш! Бекхам бийр бу вай Алханов ...чу мостагIашна! ХьалхатаIа!.. — команда дIаийцира ... лейтенанта Исмаилов Iабдул-Вахаба. Шен автоматчикаш ... могIанна тIехьа бехира цо, сийначу бошмаш кIел уьш ... а бохуш. Фашисташна моьттура шаьш атта юхабохур бу ... чу летта вайн салтий.

«В атаку вперед!» — мохь тоьхна, шен взвод гIаттийна ...гашца дошан дарц тIетухуш, мостагIчун доьхьалонаш ... лейтенанта Исмаиловс.

Фашисташкара Садовое юрт схьа a яьккхина 91-чу стрелковой ... батальоне дIаелира Висаитовн отрядо. Амма и юрт схьа... даккхий зенаш хилира отрядана, 200 стагах нисса ах ...хилира оцу тIамехь. Бйснарш полк лаьттачу метте юха...

... масех дийнахь Цаца Iомана гергара меттигаш, мостагI... кара ца йохуьйтуш, тIамца чIагIонаш латтийра Нохч-ГIал... 255-чу дошлойн полко.

...ОВЫЙ ОВРАГ[1]

...радехьа тIелеташ долчу эскарна яккхийра доьхьалонаш ... дошлойн полкан разъездаша. Билгалйохура мостагIчун эс... ...у меттигаш, церан коьрта чIагIонаш.

... хан ялале Висаитовн дошлойн полкана хьалхахIиттийра ... керла декхарш. Керлачу меттигашкахь тIеман чIагIонаш ... дошлойн полкан.

[1] ... тогIий.

Заветное, Ремонтная, Зимовники олучу станцешна гергахь тIе маш беш яра ГIебартойн-Балкхаройн 115-гIа дошлойн дивизи. Мо стагIчун дуккха а сов болчу ницкъашна доьхьал тIом беш дак кхийра зенаш хиллера оцу дивизина дошлой байина а, говра яйина а. Иза тIамера юха а ялккхина Циган-Нур олучу юьртан гергахьа сацийра.

51-чу эскаран командованис Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк тIе ман операцеш ян 115 дошлойн дивизина караелира. Оцу дивизи командир вара полковник Скороходов.

Сентябрь бутт болалуш, тIеман керлачу чIагIонашна, говра ма-яххалу чехка Циган-Нур олучу юьртехьа дIаяхара Нохч-ГIал гIайн дошлойн полк.

Полк тыле юхаялккхинчу хенахь, массо а подразделенеш тол луш полкехь кечамаш байтира Висаитовс.

Полковник Скороходов пхьаьрсана чов хилла вара. И чов ю хьа а ялла тылехь йолчу госпитале ваха дийзира полковника Цуьнан меттина висначу, штабан начальника Эхохина команд пункте дIакхайкхира Висаитовга. ТIеман керла декхарш хIитти ра цо Нохч-ГIалгIайн дошлойн полкана хьалха.

Сарпа олучу Iоман бердашца тIеман чIагIонаш йина лаьтта вайн эскаран дакъошна тIелата кечбеллера гитлеровцаш. И бак деш хаамаш бора вайн разведчикаша.

Дубовый Овраг олучу юьртана гондахьаша мастагIий болу ме тиг зуьйш талламаш бар а, царна тIеккхаьчначохь тIамца уьш бо хор а тIедиллинера полкана. Сатасале ян езаш яра и операци.

— Сарпа Iомана тIекхачар цкъа тохаделла, йоккхачу сиха лийца, цIеххьана хила дезаш ду, — элира Эхохина Висаито карти тIехь и меттигаш схьа а гойтуш.

Шена чохь 300 стаг волуш отряд кечйира Висаитовс кара схьаоьцучу тIеман герзаца. Отрядехь болчаьргахь яра 45 милли метр чIижаргIанан шоралла йолу танкана доьхьал тухуш йол тоьпаш, гранаташ, автоматаш. Дошлойн полкан 3-гIа эскадрон разведкан взводаш а, минометийн шиъ расчет а танкашна доьхь бечу тIеман расчет а яра оцу операцехь дакъалаца кечйина. О операцина куьйгалла дан хIоттийнарг штабан начальникан гIо ча Емельянов вара.

Отряд талламаш бан шина декъе екъаелира. Старший лей нант Гагиев коьртехь волу тоба мостагIчунна тIеIоттаелира. Ц хьана тIелеттачу Гагиевн разведчикаша мостагIийн дийнна рота хIаллакйира. Амма 4 танк а, тIаьхьалонан кхин цхьа рот йолуш чIагIбеллачу мостагIаша доьхьал тIом болийра. Бак минометчикаший, танкашна доьхьал тIом бечу расчеташий, рашца каде хьийзачу дошлоший эшийра уьш. МостагIийн дий гарнизон хIаллак а йина, 12 фашист йийсар дина а валош, мо гIашкара схьадаьккхина дуккха а герз а дахьаш юха шешан ме та схьаеара отряд.

Сарпа а, Цаца а Іаьмнаш долчу меттигашкахь, ГІалмакхойн долчу аренашкахь, Сталинградана тІегІерташ долчу Немцойн а, Румынин а эскарийн дакъошна даккхийра зенаш деш, майра лийира 115-чу ГІебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех дІакхетта долчу Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк. Сталинград дІаяккха йолчу Іалашонца, тІеман гІирсашца, танкашца тІетаьІІина мостагІий тусуш, отуш, бохош юхабеттара майрачу дошлоша. 1942-чу шеран сентябрь, октябрь гуьйренан и ши а бутт исторехь уггаре а йокхачу тІеман къизаллин ши бутт бара. Дистина догІучу хина доьхьалоьллнаш дан санна хала дара герзан ницкъашца тІетеІачу мостагІийн тулгІенаш юхаетта.

91-чу стрелковой дивизин дакъошца цхьаьна мостагІех латаетту болчу агІор яккхийра-тоьпаш, пулеметаш дІахІиттош оборон хьалхарчу могІаршкахь чІагІонаш йинера вайн эскарша. Сталинградана тІеккхача аьтту ца буьтуш, оцу шина баттахь сецийра вайчара мостагІийн тІеман ницкъаш.

Флангашкахь маневраш еш шуьйра фронт схьалаьцна тІелаталатту боьхначу фашисташа, тІемана чІагІонаш йина лаьттачу вайн эскаран юкъ хадош чекхбовла коьрта ницкъ тІетаІийнера Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк лаьттачу меттигашна. Амма циггаша чекхбовла ницкъ ца кхечира церан майрачу дошлоша яккхийра доьхьалоьцуш яр бахьана долуш.

Къилбехьа агІор, Сталинградана юххехь, Іуьллуш яра Красноармейски олуш йолу юрт. Вайчийн чІагІонех чекхбовла дагахь мостагІий, гІалмакхойн аренашкахула, къилба-малхбалехьа агІор Красноармейскана герга гІертара. Нагахь санна вайчийн тІеман чІагІонаш йохо мостагІийн ницкъ кхаьчнехь, цара Астрахань дІалацаран кхерам бара. Амма и дан ницкъ ца кхечира церан.

МостагІий болу меттигаш толлуш лелаш йолу тІемалойн тобанаш уьш болу меттигаш а, церан гІаролла долу меттигаш а билгал а йоккхий, буьйсанна цІеххьана тІелетий уьш боха а бой, сахиллалц юкъа шешан метта юхайогІура. Уггаре а хьалха чу гранаташ а туьйсий, тІаккха чулелхий автоматаш а етташ, немцойн штабаш йохийра цара.

ТІеман чолхечу хьелашкахь цхьана а адамийн дан ницкъ кхоьр бинара аьлла хеташ долу гІуллакхаш дора Нохч-ГІалгІайн дошлойн полко, яхьйолчу кІентийн тобанаш вовшех а етталуш, мостагІийн гІеранашна буьйсанна цІеххьана тІелиэташ.

1942-чу шеран октябрь баттахь Юккъерчу Азера, дикачу дошлойн 4-гІа дошлойн корпус еара шена тІехь куьйгалла деш инарла-лейтенант Шапкин а волуш.

Фронтан командованис, дІахІиттинчу тІеман хьелашка хьаьжжина, 255-гІа Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк а, 115-гІа ГІебартойн-Балкхаройн полк а инарла Шапкина куьйгалла деш йолчу дошлойн корпусах дІатуьйхира.

4-чу эскаран тІеман кхеташоно 115-чу дошлойн корпусан

командираш дIабехира. Командующис дIа... лаш а дийцина, ТIеман кхеташоно сацам бар...

— Къаьмнийн дошлойн полкаша Дон а, Волга... къехь беа баттахь бинчу тIамах лаьцна, цхьа а... хилла олийла дац. Дошлой майра леташ а бара... кхийра зенаш а деш, шайна тIедехкина декхарш... а дина. Амма мостагIа Къилбаседа-Кавказана... на. Оццу хьелашкахь ГIебартойн Балкхаройн, Нохч-ГIал... каш керла тIе дошлой кхуьйлуш меттахь латтадийр... ду. Эскаран тIеман кхеташоно фронтан командующи... ГIебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех а, Нохч-ГIал... лойн полках а мостагIчун тылехь церан ницкъаш... тIелеташ церан штабаш, эскаран дакъош дохош, дош... наш кхоллар.

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полках шиъ дошлойн... 115-чу ГIебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех... доьхьал тIом бан истребительни дивизион йира... зион 4-чу дошлойн корпусна чуйогIуш яра.

ТIеман уггаре а жоьпала мур бара иза. Советски... па герзан ницкъаш гойтуш, мостагI юхавакхха...

Сталинград къуьйсуш бечу буьрсачу, къизачу... ГIалгIайн дошлойн полках дуккха а кIентий эгийра... Къилбаседа-Кавказан фронтехь тIемаш беш яра 20... цойн дивизи. ТIамца Кавказан лаьмнийн лахенашка... уьш. ТIамо бойуш а, чевнаш йина а къистанчийн... тIебало аьттонаш цахилар бахьана долуш йинера Нохч-ГIал... дошлойн полках бухабисначех шиъ дошлойн разведывательни ди... визион. МостагIчун тылехь, церан штабаш йохош, тIем... деленеш охьаотуш, майра летара уьш.

Калач гIала йогуш тIехула цIе а, буькъа кIур а... ра. Дошлойн дивизионаш Обильни олучу юьртана...нера.

МОСТАГIЧУН ХIИЛЛА

Иза дара 1942-чу шеран ноябрь баттахь. Дарц... лачу Iуьйранна омар динера мостагIчунна тIелата... чу моханна доьхьал оьхуш бара дошлой. Обильни юьртана... кхаьччи юрт еса карийра царна. Немцой юрт теса... бевллера. МостагI волчу агIор разведчикаш а бахийтина... нан командир волчу капитана Цапановс хIума яа паргIат... шен тIемалошна. Говраш паргIат а яьхна, уьш хIума яа... шинчу миноташкахь, тIамана орца доккхуш зурманаш... ТIемалой чехка схьагулбелира йиллинчу метте. ГIаролан... тачуьра говр хаьхкина веънача хаам бинера: «РегIан...

... а, гІашлойн полкаш а ю Обильни ... аьлла.

... шаьш юрт «юьтуш» юхадовларан ... тІехьа кІелонаш ян севцца хилле... доьхьал хІотта кечбелира вайн дош... юьстахъяхийтира. Обильное ... йистехь долчу цІеношна тІиэхьа тІа... Уьш лаьттачу метте доьхьхьал ... бронетранспортераш шайна тІаьхьахІитти... Уьш гергакхаччалц тІом ца болош Іадда ...

... герз! — омар дира Цапановс. Моста... автоматаш, танкашна доьхьал туху ... мостагІийн гІера. Эпсарша лоьх... немцой. Циггахь омар дина, герз ... Іеш болчу дошлоша. Аьтту ... отташ фашисташ эгабора пулеметчи... Висаитов Абу-Іелас а, Дачиев Хансолтас ... Исмаиловн, Шахгиреевн взводаша ... юхаберзийра фашисташ. Миномет... Бекмарзас а, Бисултанов Іабдурохьмана а, ... йиттира бевдда боьлхучу немцошна. ... йоццуш шена езаш йолчу Асете ке... Сайд-Іали, Алиев Іумар, Сатуев Ахьмад. ... шешан буха биснач накъосташа. Цар... «ХІокху кош чохь Іохку Даймех... белла, нохчийн-гІалгІайн жимачу ... турпалхой.

... халкъо цкъа а бицбийра бац Сталин... летта кІентий: Костоев Якъуб, Баркинхоев ... Льянов Мухтар, Арсанов Салман, Усаев ... Ахьмад, Бекбулатов Бекмарза, Айсханов ... Сала, Нухаев Сулим, Гайтукаев Джунид, ... Іийса, Эдильханов Ширвани, иштта дук... Иштта майра летта ДегІастанара Далгатов ... Ахьмад, Масхадов Іумар, Денилов Хьамид.

...ЛАШ

... бина тІом Советски Эскарша буьззина ... Амма дуккха а кІентий эгийра оцу ... инарла Паулюс шайца а волуш, немцойн ... далош Сталинград паргІатъяьккхинчул ... могІаршкара, малхбузехьа юхабохуш бара

Нохч-ГӀалгӀайн майраллина, доьналлина [illegible] дошлойн полках дийна биснарш тӀеман шинарен [illegible] дӀай-схьай къистира.

1943-чу шарахь, бӀаьста, Нохч-ГӀалгӀайн [illegible] мировать [1] йинчул тӀаьхьа Висаитов Мовлид [illegible] курсийн начальник хӀоттийра. Цул тӀаьхьа [illegible] ински 4-чу фронтан урхалло дӀа а кхайкхина, [illegible] тан дошлойн инспекторан гӀоьнча хӀоттийра [illegible] йолу дошлойн курсаш керлачу начальнике дӀа [illegible] И курсаш цул тӀаьхьа Тамбов гӀалахь йолчу [illegible] дӀатуьйхира. Цу хенахь тӀеман операцеш Керчан [illegible] МостагӀий шайн ма-хуьллу Крымехь чӀагӀонаш [illegible] йолуш бара. Шайн коьртехь Советски Союзан [illegible] волу Украинан 4-чу фронтан эскарш а, цаьрца [illegible] Петров коьртехь волу къаьсттина долу Приморски [illegible] Крымски ахгӀайри тӀехь мостагӀчунна доьхьал [illegible] кечлуш дара. Оцу операцешкахь дакъалаца [illegible] гӀараваьлла волу полководец Советски Союзан Турпалхо Мовлид Алероевич. Элба хи тӀе кхаччалц, [illegible] ткъес кхерстош, мостагӀийн гӀеранаш йохош, [illegible] чийн майрачу дошлочун сий. Цуьнан хьуьнар, [illegible] ла, хила дезачохь собар, хила езачохь сихалла, [illegible] занчу къонахчун хаза гӀиллакхаш билгалдевлира [illegible] лошна, тӀеман хьаькмашна. Олхазаршна юккъехь [illegible] санна, акхарошна юккъехь цӀоькъалом санна вара [illegible] болчу командирашна юккъехь. Нуьцкъалчу [illegible] рах, йовхачу даьндаргаша, шакаршца цӀийзаш, [illegible] къа доцчу Ӏожалло кхерам тийсарх бӀаьргнйн [illegible] ра иза. Молханан кӀуьро, цӀаро, хатто, чено [illegible] тӀемалочун духар. Амма Мовлидан духар «хат [illegible] хьа?» — аьлла хоьтуьйтуш, нехашлахь дешн [illegible] ЦӀена хуьлура цуьнан йоьхь-сибат. ТӀом марсаба [illegible] ларх маж яша кхуьура иза. Шен тӀемалошца [illegible] майраллийна уьш шех дагабаха, церан дегнаш [illegible] хууш а вара иза. Цуьнан майраллин, доьналлин, [illegible] нарийн, баьхначу толамийн лаккхара мах хадош [illegible] орденашца, медалашца дуккха а совгӀаташ дира [illegible] Союзан Турпалхо — цӀе а тиллира. Иза вара [illegible] йистошкахь Ӏамерикан, Советски Союзан эскарш [illegible] кхаьчначохь Ӏамерикан тӀеман лакхарчу хьаькман [illegible] доьхьал хӀоьттинарг, цо Ӏамерикан уггаре а лакхарчу [illegible] ден елларг. Иза вара нохчийн, гӀалгӀайн халкъан [illegible]

Шайн майра командир Висаитов Мовлид дӀа [illegible]

---

1 ДӀай-схьай екъар.

2 ХӀурдан йистошкара.

[illegible] фронташ мел ю дIа-схьа бекъначу тIема-
[illegible] турпалаллин васт дара церан дегнаш чохь
[illegible] ца, син-кхетамашца доьхьалхIуьттура
[illegible] дагабуьйлуш, цунах масал оьцуш, цуь-
[illegible] яхь дIа ца луш, майра лиэтара
[illegible], гIалгIайн яхьйолу кIентий.

[illegible]

[illegible] бинчу тIамехь хIаллакьхилла дивизеш,
[illegible] юха вовшахтухуш 7-чу гвардийн дош-
[illegible] 58-чу полке нисвелира Дачиев Хан-
[illegible] бен кхин цхьа а нохчо вацара. Пол-
[illegible] Хансолта.

[illegible] мостагIий юхабохуш тIелеташ дара Хан-
[illegible] дакъош. Россаш гIалахь жимма са-
[illegible] бен гIелбеллачу дошлоша. Шаьш са-
[illegible] меттабалош, кхин а дIа фашистех лата
[illegible]

[illegible] апрель баттахь 1-чу Белорусский фронтехь Чер-
[illegible] Десна хи тIе кхача езаш яра 7-гIа гвардей-
[illegible]

[illegible] Кусимово Хансолтина тIедиллира: «Десна
[illegible] я ца дохийна хьажа», — аьлла.

[illegible] Бессонов, Воробьев — шиъ накъост а
[illegible] декхар кхочушдан вахара. Аьхкенан дов-
[illegible], гондахьа бIаьрг а кхарстош, йоргIахь
[illegible] йисте кхаьччи, тIай дохийна карийра
[illegible] юхабовлуш дохийнера и тIай. Бакъду, тIай
[illegible] дехьадахалур долуш гечо дара. И мет-
[illegible] юхабирзича уьш кхоъ кхера а вина, керавало
[illegible] хира кIелонаш йина Iеш болчу фашиста-
[illegible] фашисташа шаьш юхабовлуш тIаьхьаша тIедогIу
[illegible] юхатоха кIелонаш ян битна Власовцаш.
[illegible] тухххи говраш тIера охьа а лилхина, шешан
[illegible] бен, орца оьшийла хоуьйтуш ракета кхоьссира
[illegible] Власовцашна доьхьал тIом бира кхаа
[illegible] капитан Хабибулин коьртехь а волуш, дош-
[illegible] ХансолтагIарна орцах. Циггахь тIом бина,
[illegible] 13 фашист каравалийра эскадроно. Царех
[illegible] вара, 3 оьрси вара — Власовцаш. Оцу кхойттаннех
[illegible] топ схьакхийдайора. Оьрсийн маттахь наг-
[illegible] итальянцийн мотт буьйцура: «...Хьовсал, аса шу-
[illegible]. Сан цIахь доьзал бу, со вен ма вехьара
[illegible]. Тоьпан чIижаргIи чуьра молханан хьожа яца-

ра йогӀуш. Власовцех кхо оьрсий гойтура цо: «ХӀорш кхоъ вар шуна тӀом бинарг, тхо шуна кара ца дохкуьйтуш, доьхьалваьллер хӀара кхоъ», — бохура цо.

Хабибулина омар а дина и цхьа итальянец схьа а къастийн вукха шийттанна дӀа а хӀиттийна тоьпаш туьйхира.

1-чу Белоруссин фронтан Чернигов гӀала йолчухьа, Десна х тӀекхечира 7-гӀа гвардейски дошлойн корпус, Дачиев Хансолтас меттигаш зуьйш хьалхе марша а яьккхина.

Десна хих дехьа а яьлла, Чернигов гӀала йолчухьа дӀаяхан 16-гӀа гвардейски дошлойн дивизи.

Украинан къилбаседехьара Чернигов гӀала схьаяккха аьлл 16-чу дошлойн дивизина тӀедиллира командованис.

— Накъост Дачиев! Хьо санна майра а, тӀахъаьлла а волчуьн га беп кхочуш далур доцу гӀуллакх дуьллу аса хьуна тӀе. Черни гов гӀаличохь дерг хӀун ду а хьаьжна юхаван веза хьо, хьайн хьайна луъу шиъ накъост вига. Кхийтарий хьо? — элира Кус мовс.

— Кхийтира, накъост командир. Кавалерист Дачиев готов вы полнить любое задание [1], — элира Дачиевс, вела а къежна.

Шеца тохарлера шиъ накъост Бессонов, Воробьев юххе а вак кхина Чернигов гӀалахь дерг талла вахара Хансолта. Буьйс Ӏаржъеллачу хенахь, говрашка йоргӀа оьцуьйтуш. Говраш Бессо новгахь а йитина, немцойн чӀагӀонех чекх а ваьлла, Воронеж гӀа ли чу вахара Хансолта, шеца Воробьев а волуш. Яккхийра-тоьпаш мичахь льатта а, танканаш мичахь льатта, а мостагӀчун коьрт чӀагӀонаш мичахь ю а, штаб мичахь ю а теллира Хансолтас. И кхераме гӀуллакх кхочушдина ваьлчи, немцошна ца тосаволуьш туш, царна юккъехула чекх а ваьлла, шаьшшиннан накъост вол юхавеара Дачиев, Воробьев. Полке юхакхачале хьуьн чохь цхьан сохьтехь гергга садаӀира цара. Циггахь нуьйрийн бухкарш къевлина, хьакхаделла тӀера духар метта а далийна, полке юха ван уьш кхоъ кечвеллачу хенахь, немцойн бомбардировкаш тӀехь ла а хьийзаш, бомбанаш йиттира царна гена йоцчу цхьана метте Немцойн кеманаш и къаьхьа де а дина дӀадахара. Цара бомба наш хьанна йиттина а, хилларг хӀун ду хьажа а цигахьа дӀаерзин ра Хансолтас шен говр.

— Поехали ребята. Может наших бомбили [2] — аьлла.

Цигга хьуьн чохь льатташ хиллера зударийн зенитчикийн ба тальон. Немцойн хӀаваа-кеманан разведчикашна цигахь уьш тос а белла, йиттинера бомбанаш, зударийн-зенитчикаш байина а, чен наш йина а доккха зе динера.

— Вахана хӀорш кхоъ дӀа тӀекхаьччи Советски эскаран развед чикаш буйла а хиъна:

— Ребята! Быстрее помогите, нам. У нас много раненых. Одн

[1] Дошло Дачиев кийчча ву муьлхха а бӀаьхаллин декхар кхочушдан.
[2] Дуьло кӀентий. Схьахетарехь вайчарна йиттира и бомбанаш.

...в тяжелом состоянии [1], — элира зенитчикийн командир йолчу ...
...Хансолтара шайгарчу йодаца а, бамбийца а, бинташца а чев... ...хкира церан. ЧIогIа чевнаш йина халачу хьолехь ерг 22 шо ... йоI яра. Иза шена хьалха говра тIе а йиллина, шешан ... медсанбате схьаялийра Хансолтас. ЙоI кхетамчохь яцара. ...батан палаткашна чу хьош а, кхетамчу яза яра иза.

ЧIогIа чевнаш йинарш госпитале дIахьовсабора, яй чевнаш ..., циггахь чевнаш а йоьхкуш, берзабора. И йоI санитарни ...ка охьа а йиллина, полкан командирана рапорт делира ...тас, бIахаллин декхарш ша кхочушдар хоуьйтуш. Чернигов ... чохь дерг ма-дарра дIа а дуьйцуш.

— Молодец товарищ Дачиев! — аьлла, цкъа хьалха белш тIе ... гоьхна, тIаккха мара воьллира Кусимовс иза.

— Накъост командир! ЧIогIа чевнаш хилла зенитчик йоI ялий... санчасте. Иза йолчу ваха пурба лохьа суна, кхетамчу ..., на еъна, дийна йисна ца йисна, цуьнгахь хIун хьал ду хьо... вара со, — элира Дачиевс.

— Тедиллина бIахаллин декхар тIехдика кхочушдарна а, йоI ...ара яккхарна а баркалла хьуна. Жимма са а доIий гIо, — ..., жоп делира командиро.

Шина, кхаа сохьтехь са а даьIна, санчасте вахара Хансолта ... дахачу динахь. Ши-кхо километр хиллал бен кхин генахь ... иза ваха веза меттиг.

Палатки чу а вахана йоIна:

— Здравствуйте, — аьлла, тIехIоьттира Хансолта.

— Здравствуйте.

— Кхетамчу еъни хьо? Чевнаш чIогIа лазий?

— Кхетамчу а еъна. Чевнаш лазарна а жимма гIоли хилла. ... мила ву?

— Я Дачиев Хансолта, кавалерист первого класса, который ... тебе жизнь, привез сюда на своем боевом коне [2], — аьлла, за... ... жоп делира Хансолтас.

— Баркалла хьуна со кIелхьараяккхарна. Хьоьга цхьа дехар ...

— Схьаалал и кхочушдан со кийчча ву.

— Москва гIалахь сан дай, наний ду — Кудрявцев Иван Фе...ч, Кудрявцева Елена Николаевна. ХIокху адресца кехат ...ара ахьа цаьрга соьгара хьал дуьйцуш. Сан да военный хи... ву. Цо со дIаюьгур яра кхузара, — аьлла, шен адрес делира ... г. Москва, площадь Арбатова, 3, переулок, дом 22. — ... фамили Кудрявцева ю, цIе — Нина ю, Нина Ивановна.

[1] ...! Сихха гIо делаш тхуна. Чевнаш хилларш дукха бу тхоьца. Цхьаъ ... ...у хьолехь ю.

[2] Со хьалхарчу классан дошло Дачиев Хансолта ву, хьо кIелхьара яьккхи... ... гоьврахь хьо кхуза ялийнарг.

Хансолтас, шега ма-аллара, кехат яздира КудрявцевгІаьрга. Л
кха хан ялале Хансолтина баркалла олуш кехат кхечира цаьрга
Дачиев Хансолтас бинчу талламех пайда а оьцуш, тІамца т
леттачу 16-чу дошлойн дивизино немцошкара схьаяьккхира Чер
гов гІала. Цигахь тІом беш баьхначу кхиамашна Лакхарчу ком
дованис баркалла элира дивизин ерриге а лични составана [1]. Л
кхарчу командованис 16-чу дошлойн дивизина цІе тиллина «16
Черниговски гвардийн дошлойн дивизи», — аьлла. Оцу диви
командира инарла Беловс Дачиев Хансолтина а кхайкхийра бла
дарность [2] цо гайтинчу майраллина а, баьхначу кхиамашна а.

ДНЕПР ХИХ ВОЛУШ

Фашисташ эшош чекхбелира Сталинград къуьйсуш хилла тІ
200 дийнахь-бусий лаьттанчу оцу тІамехь байана а, чевнаш йина
йийсар деш кара балийна а фашисташ 1 миллион 500 эзар ва
схьаяьхна танкаш схьадаьхна тІелеташ туху герзаш 3500, яккх
тоьпаш минометаш 12 эзар. Ткъа цул совнаха Донской фронто
лаьцна карабалийнчу фашистийн барам: 90 эзар салтий а, эн
а 23 инарла, фельдмаршал Паулюс а. Схьадаькkхина герз: 5
йоккха-топ, 1312 миномет, 12 701 пулемет, 156 987 топ, 10 722
томат, 744 самолет, 1666 танк, 261 бронемашин, 80 438 автомаш
10 эзар мотоцикл иштта кхин болу гІирсаш.

Ткъа хІинца оццулла зе хуьлуш, Сталинград къуьйсуш эш
на фашисташ малхбузехьа юхабевлира.

Къилбаседа хІорднашкара дуьйна Іаьржачу хІурда тІе кх
чалц фашисташна доьхьал болатан берд беш санна дІахІитти
Советски эскарийн фронташ: Карельский фронт, Ленинград
фронт, 3-гІий, 2-гІий, 1-рий Прибалтийский фронташ, 3-гІий, 2-гІ
1-рий Белорусский фронташ, 1-рий, 2-гІий, 3-гІий, 4-гІий Укра
ски фронташ. Къилбаседехьара охьа Іаьржачу хІурда тІе догІу
Днепр хил дехьа, вайн советски эскаршна доьхьал кхин а таса
ла дагахь чІагІонаш йира фашисташа.

ТІеман уггаре а чолхечу, халачу, хьелашкахь леташ, оцу т
ман цІергахь дахчийна болат санна собарна чІогІачу, майрачу п
чийн, гІалгІайн кІенташна хьалха кІезиг ца хІуьттура тІеман
гаре а кхераме декхарш. Ротехь, батальонехь, эскадронехь, п
кехь гІарабевлла ца Іаш, дивизехь а, эскарехь а, эскаран кор
сехь а майраллийна, доьналлийна бевзаш гІарабовлура уьш.

16-чу гвардейски дошлойн дивизин командиро инарла Бел
Дачиев Хансолтина тІедиллира Днепрана дехьа дерг хІун ду х
жа — фашистийн коьрта чІагІонаш мичахь ю. ХІун тайпа тІем
гІирсаш бу, немцойн штабаш мичахь ю теллинчул тІаьхьа п

[1] Массарна а шен-шена.
[2] Баркалла элира.

...бе аьлла. ТIаккха жимма ла а доьгIна: «С тобой перепра... Агафонов Алексей и Ганжела Иван. Живыми в плен не сда...»[1], — элира цо.

«Н гIуллакх кхочушдахь Советски Союзан Турпалхо цIе тилла ...хха хIоттор ву шу кхоъ», — аьлла, и тIе а лецира Беловс. ... уьш кхоъ дийна вуьсур ву бохучух йоккха шеко яра цуьнан. ... аьлчи, Советски эскарш Днепр хих дехьа довла дезийла ... и хи чIогIа лардора фашисташа. Днепран бердаца хьалий, ... Іаролла дан дуккха а салтий а, эпсарш а хIиттийна, окопаш ..., тIеман яккхийра чIагIонаш а йинера. Буьйсанна са хил... Днепр хи серладохуш ракеташ кхуьссура цара. Днепр хи ... а. Малхбалехьа агIор бердаца а гуш адам доццушехь хаддаза ...меташ, пулеметаш, яккхий-тоьпаш еттара Днепран тийна ... тоьстуш. Оццу хьелашкахь хала дара лодкийца Днепр хих ... вала. Амма Дачиев шек дIа а вацара оцу кхерамечу киртиг... ...ахь лийра ву. Висахь вуьсар ву. Масана дика кIентий эгна ... тIамехь», — бохург дара цуьнан дагахь.

...ьду, стешхалла делах шайтIа санна еддера цуьнан майра... чуьра.

Хансолта шеца Агафонов Алексей, Ганжела Иван шиъ накъост ... Днепр хи долчухьа дIавахара. Иза дара 1943-чу шеран ... сентябрехь. Дохк а долуш шийла а, Іаьржа а яра буьйса. ... дахарна тIехула догIий, хий чекх ца долуш гатанан комбин... яра Хансолтина а, цуьнан шина накъостана а тIехь. Оцу ... тIехула тIе оьхкинера плащ-палаткаш. Коьрта тежкинера ... йолу куйнаш. Днепрах дехьавала дезаш йолу меттиг Гом... областерчу Брагински районехь яра. Днепрана малхбузе... агIор 3 километр дехьа Іуьллуш яра Невки олуш йолу юрт ... Днепр хих дехьавала омар динчу хенахь подполков... Кусимовс. ТIахIира полк Днепр йисте дIа а хIоттийна, тIеман ... яйтира. Цунна сехьа хьуьн чохь латтара 16-гIа Черни... гвардийн дошлойн дивизи. Іаьмнаш а долуш меттиг яра ...

...00—800 метр шуьйра дара Хансолта дехьавала дезаш долу Днепр. Автоматаш, дуккха а гранаташ, «Къортиг» олу уьрсаш шай... ... долуш, буьйса юккъе йоьдучу хенахь лодки тIе велира уьш ... Дехьара схьаетта минометаш, яккхий-тоьпаш лодкина гена ... а етталора. Синтем хуьлийла ца юьтуш луьста еттара уьш. ...ий, хIинций нисса схьа тIеккхета», — аьлла хеташ, лодкийца ...велира уьш кхоъ. Днепран дехьара берд 4—5 метр лекха ... Оцу берда кIел дIаккхаьччи, лодка цигга йистехь а дитина, ... хьалабовла меттиг лоьхуш йистехула буьйлабелира уьш. ... чухирцина яккхийра сацкъаран тархаш яра, ах хи чохь,

[1] ...ьоьца дехьа вер ву Агафонов Алексей, Ганжела Иван. Дийна а долуш ... гIолаш.

ах берда-йистошца. Немцоша ракета кхоьссича йолучу серло
берда тIе хьаладовла аьтту болуш меттиг карийра царна.

Бердаш чухирцина меттигаш дIаваха аьтту бохош хала я
Цкъа кIоргачу ор чу лелхаш, тIаккха сацкъаран тархи тIе хьа
волуш, немцоша кхуьссучу ракетийн серлонца ког таса метти
лоьхуш, берда тIе хьалавелира уьш кхоъ. Хьаннийн каппаш
йолуш, Iаьмнаш а долуш меттиг яра иза. И меттигаш зуьйш,
километр некъ беш дIа а бахана, хьуьн чохь севцира уьш. Сахи
ра. ХIумма а хезийла хьоьжуш ла а доьгIна, гондахьа бIаьр
тухуш, дIаоьхучу царна Нивки олуш цхьа ткъех цIа долуш жи
юрт гира. Делкъа хан хуьллуш оцу юьрта йисте кхечира у
кхоъ. Оцу юьрта чу мила вогIу а, юьртара дIа мила воьду а хь
суш буьйса йоллалц Iийра уьш. Немцой наггахь машенца я мо
циклаца юьрта чу а богIий, юьртана го а бокккхий юха дIабоьл
ра. Хетарехь юьрта чу шайн шеко хинйолу адамаш кхаьчни
хьуьйсура уьш. Буьйса юьйлира.

Адамаш дIатийна, буьйса юккъе яххалц эвла йистехь хь
чохь а Iийна, юьрта йистерчу цIенна герга бахара уьш. ГIе
веллера, шел а веллера, мац а веллера кхо разведчик. Шаьш к
немцошна гучу а ца воккхуш тIеоьцур вацара техьа бохучу д
йовхонца, шен ши накъост цIенна гергахьа дIа а лачкъийтина,
ре вахара Хансолта. Шозза, кхузза корах пIелг туьйхира цо. К
еара зуда.

— Сестра, я свой. Не бойтесь, откройте дверь[1] — элира Х
солтас. ХIусамнанас неI дIайиллира.

— Соьца кхин ши накъост ву. Чувало мегар дуй
шиъ?

— Мегар ду. Схьа чу валаве — элира хIусамнанас. 40—4
хир долуш, оьрсийн зуда яра иза.

Хансолтас шен ши накъост чувигира.

— ХIун ю хьан цIе? — хьаттира Хансолтас хIусамнене.

— Сан цIе Мария ю. Мария Яковлевна.

— Мария Яковлевна. Хьо кхера а ма кхера Советски Эск
Днепрал дехьа ду. И эскарш Днепрах сехьадовла дезаш ду.
разведчикаш ду. Ахьа тхуна гIо дан деза. Кху сехьахь нем
хьайна хууш дерг а дийца. Шиъ, кхоъ тхуна тешаме накъос
лаха. Кху юьртахь партизанаш белахь, уьш а бовзийта. Ахьа тх
и гIо дахь, оха тхешан командованига ахьа гIо динийла дIа а
уьйтур ду, хьуна совгIат а долуьйтур ду, — элира Хансолтас х
самнене. ТIаккха цо дехьа чу а яхана воккха стаг сехьа чу
лийра.

ХIорш кхоъ боккъалла а Советски салтий вуйла хиъчи:

— Вы промокли, устали, наверно. Покушайте![2] — аьлла,

[1] Йиша, со вайчех ву. Кхера ма лолахь, неI дIаеллахьа.
[2] Дашнйна шу, гIелделла а хир ду, хIума яал.

Iехь кхехкийна картолаш, туьхий, бепиг диллира хIусамнанас ...шанна хьалха.

— Мы вам поможем и надежных людей найдем [1] — элира вок...чу стага.

ХIорш чубаьхкичхьана дуьйна а, дехьа чуьра схьа, къайлах ...кийла йолчухула хIорш тергалбеш а, кхаьрга ладугIуш а ...ла иза, тешнера хIорш Советски эскаран разведчикаш хиларх. ХIума йиъна шаьш кхоъ ваьлчи хIусамдайшна баркалла а ...ла:

— Делахь хIета, тхо разведке доьлха. Кхана буьйсанна 10—11 ... долуш тхо юхадогIур ду. Аша тхуна гIо ден долу накъостий ... схьагулбе, — элира Хансолтас. Кхин ца Iаш цу чуьра ара ...ьлла хьуьн чу дIавахара уьш кхоъ. Мелла а аьлчи а цу хIу...ехь буьйса яккха тешаме ца хийтира царна. Сахиллалц хьуьн ... а Iийна, сахиллачул тIаьхьа и юрт гун йоллучу дIа а левчкъи... ...I-роггIана шиммо наб а еш, кхозлагIчо само а еш юрт лар...а цара. Юьрта чу мила вогIу а, цигара дIа мила воьду а хьов... Тохара санна наггахь немцой богIура я, машенахь я мотоцик... юьртахь дерг талла.

Шозлара разведчикийн шозлагIа буьйса. Буьйса Iаржъелчи юха ...хьара шаьш чудахана хIусам ларо, цIенна гергахьа дIалев...ра уьш, оцу хIусаме богIурш хIун нах бу, тешнабехк бо, ца ...ьовса.

Ныьйтта сахьт даьллачу хенахь Хансолтас вагар а веш 15 стаг ...ра оцу хIусаме. ЦIенна гондахьа йинарг серийн керт яра.

...ьехьа тоьхна гIуркхаш а дара. Оцу нахехь пхоьазза йолу ... а, автоматаш а яра. ТIера духар къиэчу ахархойн санна ...сара дара: аьхна тужуркаш, плащаш, йоцийра а, ехийра а ..., комбинзонаш. Цаьргахь ерг немцойн форма цахиларна. ...партизанаш буй-техьа аьлла хеташ дегайовхо яра Хансолтийн ...н накъостийн а. Делахь а тешийла яцара. Уьш чубахна ...чул тIаьхьа, шен ши накъост арахьарчу неIарна дехьий, се... ... дан а хIоттийна, Хансолта цара дуьйцачуьнга ладогIа коре ...ттира.

Чубахначех цхьаммо:

— Уьш ма хьебелла. Лаа дуй техьа уьш хьебалар? — элира.

— Ца хаьа уьш мича хенахь богIар бу. Цара шаьш догIар ду ... м хилла, — элира хIусамнанас.

— Башха вайх теша а хир бац уьш — элира воккхачу ...

Цара дуьйцучуьнга ладугIуш а лаьттина, чувахар сацийра Хан...

— Шуьшиъ, неIаре а хIоттий, кху арахь саца. Со чуваха вол... шуьшиъ сайца вуйла хоуьйтур дац. Тхан цу чохь гIовгIа-

[1] Оьа шуна гIо а дийр ду, тешаме нах а лур бу.

наш ялахь, со цу чохь вара аьлла, со кхоийна ца Iаш, корах ч гранаташ тохалаш, — элира цо шен шина накъосте.

Хансолта неI ца тухуш, цIеххьана чоьхьа а ваьлла, дIахIо тира, автомат кара а лаьцна.

— Драствуйте! — аьлла.

— Здравствуйте. Ты оказывается не русский [1].

— Да, я не русский. Я чеченец [2] — жоп делира Хансолтас.

Хансолтас, ма-дарра дIадийцира цаьрга шаьш кхаанне тIедь лина гIуллакх.

— Где твои товарищи? [3]

— В лесу. Но они знают что я здесь [4].

— Хьо хьуо ву? — аьлла, хьаьттира Хансолтига хIокхуьн къамеле ваьллачо.

— Со суо ву.

— Делахь хIета оха шуна гIо дийра ду. Меттигаш а йовзу тур ю. Немцой дукха болу а, кIезиг болу меттигаш а гойтур Церан тIеман коьрта ницкъаш, танканаш, яккхий-тоьпаш йо меттигаш а гойтур ю, — элира партизанийн куьйгалхочо.

Уьш боккъалла а шегахьа буйла хиъчи, шен ши накъост хI самнене чувалавайтира Хансолтас.

Цу чохь хIума а йиъна, партизанашца хьуьнах дIавахара уь кхоъ. Бухахь кхин виъ стаг схьакхийтира царех. Уьш массо а хIи ца 20 стаг вара. Цу буьйсанна цигахь са а доьIна, са тесчи л декъе а бекъабелла, немцойн коьрта ницкъаш мичахь бу хьовсу теллира цара.

Хансолтий, цуьнан ши накъост — кхоь а цхьана вара. Цу кх аннех кхин виъ накъост а кхетта, ворхI вара уьш.

Хансолтин тобанна, Днепр хин берда йистехь, и Днепр хи л рош, Советски эскарх стаг цигаша сехьа волу, ца волу хьу суш, бIаьрг кхобуш немцойн гIарол карийра, тоьла а яькхн цунна юххехь окопаш а яьхна, Iаш. Окопаш чу бийшина Iохку немцой. Йоьхьиг Днепр хи долчухьа дIа а ерзийна, лаьтташ пу мет а яра. Цигга берда йистехь, дIай-схьай волавелла лелаш, ра немцойн шиъ патруль [5].

Шаьш царна тоса ца долуьйтуш, шешан накъостий болчу ю веара уьш 7 стаг. Дийнахь царна тIелата аьтту бацара. Цу д нахь са а доьIна, буьйсанна тIелата кечам бира цара. 27-чу сент рехь, буьйса юкъал тIехъяьлчи, гIарол деш йолчу немцойн бл дажана герга гIоьртира партизанаш. ДIай-схьай волавелла лел волу шиъ гIаролча гIара-тата доцуш дIаваккха барт бира ца Тебаш тIиэхьаша тIе а вахана, кIесаран кIог чу урс тоьхна,

---

[1] Хьо оьрси вац моьтту суна.
[2] Со оьрси вац. Нохчо ву.
[3] Мичахь бу хьан накъостий.
[4] Хьуьн чохь бу? Бакъду, со кхузахь вуйла хаьа царна.
[5] ГIарол.

... Хансолтас цхьаъ. Хансолтас цунна урс туххушехь, цуьнан ... накъосто дегI латтта кхачале, схьа а лаьцна, керара ав... схьа а эцца, меллаша лаьтта охьавиллира немцо. Изза дира ... ГIаролчана а.

...ул тIаьхьа, цкъа хьалха гранаташ а тоьхна, немцой Iохкучу ... чулелха барт бинера цара. Массаьрга а дIахьединера, ...таш а тоьхна, окопаш чу лилхинчул тIаьхьа, оцу окопаш чу ... аьлла. Окопа чуьра хьалаваьлла фашист билгалхилийта а, ... аьтту баккха а. Блиндажана гергга тIебахара партизанаш.

— Бросайте гранаты! [1] — омар дира Хансолтас.

...босса гранаташ туьйхира Хансолтин накъосташа немцой ... окопаш чу. ЦIе а, кIур а дIахаьддашехь окопаш чу лилхира ...олтин накъостий, Хансолта хьалха а волуш. Гранаташ тоьхчи ... дийна биснарш автоматаш тоьхна байира цара.

— Иван, за мной! [2] — аьлла, Хансолта тоьли чу хьоддушехь, ... чуьра хьалахьаьдда вогIуш вара немцойн эпсар, буйнахь ... а йолуш. Хансолта доьхьалнисвелчи, герз тоха доьналла ... вуьйхира иза. Хансолтас катоьхна тапча цуьнгара схьайок...шехь тIекхеттачу Ивана эпсаран ши куьг тIиэхьа дихкира. Иза ...гах дIа а вихкина, Иван иза ларо цунна юххехь а витина, ... болчухьа дIахьаьдира Хансолта. Вукхара а цхьа немцо схьа...нера. И шиъ воцург вуьш чевнаш хилларш а байира Хансол... накъосташа.

— Салти вен а вийна, новкъара дIаваккха веза, цунах дан ... дац. Эпсар дехьавоккхур ву вай, — элира Хансолтин накъо... цхьаммо.

— Со ма ве, аса аша боххург дийр ду. Эпсаро шуна бакъдерг ...йцур дац, аса бакъдерг дуьйцур ду.

— Гитлер капут — элира немцочо тIаьххьара а.

— Немцо вен ца веза. Цига штабехь хьаькмаша шаьш дийр ду ... дан дезарг, — аьлла, немцо ца вейтира Хансолтас.

Днепрах юха сехьаваларна сихо ян езаш яра. ГIароллехь лаьт... берш бохош бинчу тIамо самабаьхнера немцой.

— Вай кхааннех цхьаммо хIара ши немцо дехьавакхха веза. ... хIокху накъосташца буха саца веза, орцахбевлла фашисташ ...тухуш, Днепрах вай кхааннах дехьа волуш верг ларо — элира ...солтас. Хансолтин ши накъост вист ца хилира. Цу шинне пар...нашца саца лаьийла хиира Хансолтина. Бехк а бацара цу ... Днепрах юха сехьавала цалаарх. Немцоша ракеташ кхуьс..., дийнахь санна, серладаьккхинера Днепр. Сихйинера, лодка хи... далале, гуш хIумма а доццушехь, Днепран хи сийсош, етта..., пулеметаш, яккхий-тоьпаш.

— Делахь хIета шуьшиъ кхуза сехьахь партизанашца саца, аса

[1] Гранаташ тоха!
[2] Иван, схьавало соьца!

хIара шиъ дехьавоккхур ву, дала суна пурба лахь, тIе хIума к
кхеташ висахь, — аьлла, куьйгаш тIиэхьа дихкина ши немцо ло
ки чу аркъал охьа а виллийтина: «ДIахаийтал кху шинге Днеп
тIехь лодка тахкийна галдаккхахь ший а буха гIуриг хилар,
элира Хансолтас цхьа кIеззиг немцойн мотт хууш волчу партиза

Лодка пийсак хьокхуш меттахдаьккхира Хансолтас. Иза Дн
хина юккъе а кхачале тосаделира немцошна. Йистехьа лаьтта
немцоша, хьежа а еш, еттара цунна хIинца пулеметаш, мино
таш. Лодкина дехьий, сехьий етталора пулеметан даьндарга
минаш. Наггахь йоккхачу тоьпан хIоъ юхxe кхетий тахкадора ло
ка. Хансолтас ма-аллара делан къинхетамца зе ца хуьлуш ю
сехьавелира Хансолта. Днепр хи тIехь доллург хIун ду хиира н
дIахьажийна кхоъ разведчик юха сехьаволу ларош волчу Белов
Лодка берда йисте кхаьччи доьхьалбаьхкинера инарла Белов
подполковник Кусимов а, разведчикийн взводера Хансолтин н
къостий а.

Лодка йисте схьа а кхачале, Днепр хи чу а лилхина, марахь
хьаваьккхира Хансолта шен накъосташа. Лодка а такхийна бер
йисте схьадалийра.

— Молодец Дачиев! — аьлла, инарла Белов хьалха а эккх
мара лилхира Хансолтина, сехьа берда йисте лаьтташ болу нак
стий. Лодки чуьра ши немцо а куьйгаш дIа а даьстина, хьал
ваьккхира.

— Кончайте! Обниматься некогда! [1] — элира Беловс ма
лаьттачхьа дIа а волалуш.

Вадийна инарлин машена тIехь штабе дIавигира Хансол
Важа шиъ немцо а кхечу машен тIехь штабе дIавигира.

— Доложи обстановку [2], — элира инарлас Хансолтига.

— Вуно сихонца дехьа а девлла, цигара сан ши накъост а, п
тизанийн тоба а кIелхьараяккха еза. «Верриге а 20 стаг ву у
Царех шиъ партизан гIароллийна тIелетачохь вийна. Вай и с
ца яхь немцоша шешан тIеман ницкъаш герга а оьзна, дехьадо
хала хир ду вайна, — элира Хансолтас.

Цо и дуьйцуш лаьтташехь инарлас омар дира:

— Срочно подготовить отряд для переправы более 30 ч.
сколькими ПТР и с двумя станковыми пулеметами побол
гранаты! [3]

Инарлас омар дина ах сахьт далале, штабан начальнико
канаш тIе ховшийтира Днеправ дехьа бовлуш берш.

— Не сдаваться живыми! Придет подкрепление! [4] — эл
Беловс.

---

[1] Довлал хIинца. Мараделхаш Iен йиш яц.

[2] Схьадийцал цигара хьал.

[3] Сихонца отряд кечъе 30 стаг масех ПТР станковой пулемет а йол
алссам гранаташ а.

[4] Дийна кера ма гIолаш. ГIо кхочур ду шуна.

— Приказ будет выполнен товарищ генерал [1], — элира дехьадолучу отрядан командира лейтенанта Мартыновс.

— Со а воьду цаьрца, — элира Инарлина юххехь лаьтташ волчу Хансолтас.

— Ахьа хьайн декхар кхочушдина, накъост Дачиев. Хьо цкъа доккхачу киртигах кIелхьараваьлла. Ахьа хIинца садоIа. Хьан ши накъост хIокхара кIелхьаравоккхур ву, — элира инарлас.

— ХIан-хIа, накъост, дехьахь висна Агафонов чов хилла ву. Айса цуьнга дешдаьлла дара, — аьлла, чехкка лодки чу хиира Дачиев. Цунна дагадеънера, дехьабисначу накъосташна: «Дачиев юха сехьавала ца ваьхьаш висна хир ву» — бохург хетий а хаан аьлла.

ТIемалойн тоба лодканаш тIе ма-елли инарла Беловн омарца дехьа дIа немцой болчухьа яккхий-тоьпаш а, катюша а туьйхира цул тIаьхьадо санна буьрсачу татанца цIийзаш, хIаваъ цоьстуш. Хандолчу Днепрал дехьа бисна накъостий ларош, немцой тIе ца кхача царна гондахьа «керт еш», деттара герз. Царна орцах дедаьхнадолучийн лодканаш ларош тIехула хьийзара вайн истребителаш.

Ас сахьт далале Днепрах дехьа бевлира ХансолтагIар. Шайна орцах кхиъчи чIогIа хазахийтира бухарчу накъосташна. Кхин хьем ца беш циггахь тIеман чIагIонаш йира цхьанакхеттачу тIемалоша окопаш а йохуш, П Т Р-аш а, станковой пулеметаш а дIа а хIиттийра.

Советский эскарш дехьадовла дуьйладеллийла хиъначу немцойн танканаш чухаьхкира. Гранаташ тоххал гергакхачийта тарлуш дара уьш. ХIунда аьлчи, окопаш а йохуш хIинцца шаьш йина чIагIонаш дIахецчи, Днепр хи чу ца лилхича баха меттиг яцара царна. Цундела леррина хьежа а еш, ПТР-аш етташ немцойн хьалхара танк йохийра, герга уьш кхачале. Вуьш тIаьхьара юхайирзира «толам хира бац кхунах», — аьлчи санна.

Цигахь Хансолта шайца волу отряд, немцой Днепр хина аьттехьа ца буьтуш, майра латар бахьана долуш, аьтту хилла Днепр дехьаелира Черниговски гвардийн дошлойн 16-гIа дивизи. Дачиев Хансолтас майра а, говза а и операци яр бахьана долуш цхьа а тайпа зе ца хилира оцу дивизина Днепр хих дехьайолуш. Шина дийнахь, бусий немцой 70 километр тIамца юхабехира дошлойн дивизино. Кхин а дIа фашисташна тIелата Днепрана, бухахь ремонт камерш йолу пантонни тIай а тиллина, механизированни корпус а, гIашлойн салт а бронетранспортераш а, танканаш а дехьадаьккхира командованис.

Цуьнца баккхийрачу кхиамашца и операци яр бахьана долуш, цул тIаьхьа тIеман массо а операцешкахь майралла, доьналла гойтуш сийлахь гIараваьлла волчу Дачиев Хансолтина Советски Союзан

[1] Омар кхочушдийр ду, накъост инарла.

Турпалхо цIе тиллийта кечдина документаш дIадахьийтира М...
ква гIала СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман цIарах.

ТIеман операци дика чекхъяккхарна Дачиев а, цуьнан ши ...
къост а Днеправ юха сехьа а ваккхийтина командованис шт...
дIавийхира.

Штабе дIавахара Дачиев, Агафонов, Ганжела.

— ТIаккха кIентий. Аса эларий шуьга, аша шайна тIедилл...
гIуллакх кхочушдахь Советски Союзан Турпалхо цIе тилли...
правительствона хьалха хIоттор ву. Аша кхааммо тIехдика к...
чушдира шайна тIедиллина гIуллакх. Иза кхочушдар бахь...
долуш, цхьа а тайпа зе ца хуьлуш дивизи а, механизированни ...
къош а Днеправ дехьа дехи. Аса шу кхаанне Советски Сою...
Турпалхо цIе тиллийта документаш Москва СССР-н Лакхарчу С...
ветан Президиуме дIадахьийтина. ХIинца жимма садоIа шайна ...
элира Беловс.

— Служу Советскому Союзу! — элира Дачиевс забаречуха ...
ла а къежаш.

ДОШЛОЙН УЧИЛИЩЕХЬ

Цул тIаьхьа цхьа бутт баьллачу хенахь юха а штабе кхайк...
на дIавигира Дачиев, Агафонов, Ганжела, разведгруппан коман...
ро капитана Гореловс: «Пошли ребята в штаб» [1] — аьлла.

Штабе дIакхаьчча инарла-майор Беловс элира:

— Еще вам радостная весть. Вы хорошо повоевали. Отли...
выполняли боевые задания, командование решило направить ...
на учебу в Новочеркасское военное кавалерийское училище в ...
род Подольск Московской области. Были вы отличными кавале...
стами, будете после окончания училища прекрасными команди...
ми кавалерии [2].

Цул тIаьхьа ши-кхо де даьлчи кехаташ а кечдина Новочерк...
ски дошлойн училище деша ваха новкъавелира уьш кхоъ.

— Хансолтан, Иван Новочеркасскехь Iаш ву, со Северо-Д...
нецкехь Iаш ву, тхоьга гIо вай? — элира Агафоновс.

— Даха мегар ду. — ТIетайра Хансолта.

Северо-Донецкера Грозный кхача ойла йолуш а вара Хансол...

Хьалха Агафоновн цIераниш болчу Северо-Донецки бах...
уьш. Вовшашка кхаьънаш а дохуш доьхьалхьаьвдира къош...
кхаа тIемалочунна Агафоновн дай, наний, йижарий, вежарий, к...

---

[1] Дуьло кIентий штабе.

[2] Кхин цхьаъ хаза кхаъ. Дика тIемаш бина аша. ТIехдика кхочушдина ...
дехкина тIеман декхарш. Командованис сацам бина Новочеркасский дош...
училище шу кхоъ деша вахийта Московски областерчу Подольск гIала. Т...
дика дошлой дара шу, училища чекхъяьккхинчул тIаьхьа тIехдика дош...
командираш а хир ду.

...лочух шайниг вевзина. Маре гIуриг хилла кхоъ йиший, хан-... шиъ ваший вара Алексейн.

...хазахетта кхаанне а йоьлхуш мараиккхира нана.

...новгIеран цIахь дууш, молуш сакъоьруш кхо дей-буьйсий ...хира кхаа тIемалочо. Северо-Донецки партин гIалин комите-... комсомолан комитетан а куьйгалхоша митинг а еш, тIема-... ...анакхетар дира гIалин бахархошца. Советски Союзан ...хой цIе тилла шаьш хьалхахIиттор хьаха а ца дира оцу ...имо.

..., тIеман хьелаш а, шаьш тIамехь дакъа лоцуш хилла ... дийцира. Цара дуьйцучуьнга лерина ладугIура гIалин ба-...

...ра Новочеркасске бахара Хансолтий, цуьнан ши накъост-... ...жела Иванан наний, ши йиший бен кхин гергарчех цхьа ...ра. Боккха кхаъ хилира нанна а, йижаршна а дагахь а до-... ... накъосташца Иван цIакхаьччи. Цигахь а ши дей, ши ... дууш, молуш, сакъоьруш даьккхира цара.

Новочеркасск гIалахь комендантан патрулаш юххе а бахна ... гарнизонан дежурничунна тIеIоттабелира уьш.

— Ваши документы? [1] — аьлла, документаш хаьттира цо хIо-... ...анге.

Документашка а хьаьжна:

— Аша хIун леладо кхуза а даьхкина? Шун училища Подоль-... ...ма ю — элира дежурничо.

— Бехк ма биллалахь тхуна, накъост лейтенант, «Новочеркас-... кавалерийский училище аьлчи кхузахь иза ю моьттуш даьх-... ...хо — аьлла, аьшпаш боьттира Хансолтас бехказвалархьама.

— Кхузара дIадаха 24 сахьт хан ю шуна. Кхин суна шаьш ма ...лаш, — аьлла, дIавахара лейтенант шен патрулаш юххе а ...на.

И буьйса цигахь а яьккхина, цIерпоштаца Москва дIавахара ... кхоъ. Москвара Подольске лелаш электропоезд яра.

...а Иванан, Алексейн доьзалш болчухула а лелла училище ...чира курсанташ.

Училищан проходнойхь [2] шаьш муьлаш ду хIаккхара хаийтича, ... капитан доьхьала а веана чубигира уьш. Цигга штабехь ... ...бина, карантинни барака чохь меттигаш а елла дIатарвира ... кхоъ.

Училища чекх а яьккхина дIахоьцуш берш экзаменаш луш ба-... Керла схьаоьцуш болчаьрга белхаш бойтура. Говраш Iалаш-... столовехь, баракаш чохь порядок латтош гIуллакхаш ...тура.

Декабрь беттан 25-чу дийнахь дуьйна январь бутт болабаллалц

---

[1] Шун документаш?
[2] Чоьхьа волу меттиг.

экзаменаш луш вара Хансолта вукха накъосташца цхьаьна. Т
ман хьелашца доьзна долчу хеттаршна дуьззина жоп луш дика
тIехдика а оценкашца [1] чекхвелира Хансолта. Иштта дика ч
велира Хансолтин важа ши накъост а. I-чу эскадронан I-чу взв
дIатарбира уьш.

Занятеш йолаеллачул тIаьхьа говраш Iалашъян а, кхин б
белхаш бан а нарядаш ца лора царна. И гIуллакхаш орденар
ша дора. Делахь а, Хансолта а, цуьнан накъостий а ца Iало
шаьш дошлой хиларе терра, говрашка ца хьаьвсича, уьш юза
йича. Хансолта жимчохь дуьйна а вара говр дукхаезаш.

ДIаоьхура денош. Подольск гIалахь дошлойн военни учи
щехь хьоьхуш долчух кхуьуш дика дIатарвеллера Хансолта а, ц
нан ши накъост а. Шаьш кхоъ Советски Союзан Турпалхо цIе т
ла хьалха хIоттийнийла ца хаийтинера цара цигахь а. Бак
оцу сийлахьчу цIарна шешан кехаташ Москва, СССР-н Лакха
Советан Президиуме дахьийтинийла а хууш, хIинций-хIинций У
арадолу бохуш, радиочухула беш болчу хаамашка ладогIу
газеташ тIе хьуьйсуш а бара уьш. Училищан библиотеке догI
«Правда» а, «Известие» а, иштта кхин долу газеташ а. Журна
а, газеташ а деша, кхин болу курсанташ санна, кест-кеста биб
теке воьдура Хансолта.

Цхьана дийнахь, иза дара 1944-чу шеран 16-чу январехь, б
лиотеке ваханчу Хансолтина «Известие» газета тIехь Указ г
шаьш кхаанне а. Инарла-майор волчу Беловна а, шешан дошл
полкан командирна Кусимовна а фронташкахь командова
хьалхахIиттийна тIеман декхарш баккхийрачу кхиамашца, тIе
ка кхочушдарна а, зенаш доцуш советски эскарш Днепр хих
хьадахарна а, цигара дIа 70 километр мостагIий юхабахар
Советски Союзан Турпалхой цIераш техкина.

И газет кара а лаьцна, начальникан заместитель по поли
сти [2], подполковник Каришев волчу вахара Хансолта.

— Товарищ подполковник! Вашим курсантам присвоено зв
Героя Советского Союза! [3]

— То есть как?! [4] — цецвелира иза, Хансолтигара газет дI
оьцуш.

Ша оцу газета тIе а хьаьжна, кхозлагIчу этажа тIехь каби
а йолуш Iаш волчу, училищан начальнике Канинскига тел
туьйхира Каришевс.

— Товарищ генерал, оказывается у нас в училище Герои
ветского Союза! [5]

---

[1] Мах хадорца.
[2] Политикан декъехь.
[3] Накъост подполковник! Шуи курсанташна Советски Союзан Турпал
цIераш техкина.
[4] Мух-муха?
[5] Накъост инарла, вайн училищехь Советски Союзан турпалхой хил

— Кто они? [1] — хезаш дара Хансолтина телефон чухула цо ...туш.

— Дачиев, Агафонов, Ганжела.

— Что? Моему земляку звание дали? [2]

— Да. Он у меня здесь [3].

— Ведите его ко мне [4].

Шарла Канинский волчу вигира подполковника Каришевс Хан...та. Оцу сохьта Агафонов а, Ганжела а цигга чу дIавийхира ...анинскес.

Циггахь уьш декъал а бина:

— Аша хIунда ца хоуьйтора шаьш званийна хьалхатетти...ла? — элира Канинскес.

— Тхуна ца хаьара тхаьшна звани лур ю, яц, — жоп делира ...нсолтас.

Канински Висаитов Мовлидан полк лаьттинчу фронташкахь ...ехь лаьттина вара. ТIамехь бомбанан гериг кхетта гола йол...ла ност дIаяьккхинера цуьнан. И ност дIаяьккхинчул тIаьхьа, ...италера араваьлчи, тIамера юха а ваьккхина, Новочеркасский ...шлой училищан начальник хIоттийнера иза. Висаитов Мовлид ...а вевзара цунна. Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк шена чуйогIу... ...дивизин командир хилла а вара иза.

— Вуьззина къонах а, дика командир а вара Висаитов. Майра ...ш бара нохчийн кIентий. Курмоярскехь, Чилеково, Тундутова ...ташкахь, Сталинградехь фашистех уьш муха летта со хууш ... — элира Канинскес.

Воккха кхаъ хилла вара иза шен курсанташна и сийлахь цIе ...ш тахкарна.

— Дика ду кIентий. Шуна Турпалхойн цIераш тахкар вай цхьа ...ачу хьелашкахь даздийр ду. Со чIогIа воккхаве сайн салти ...ла волчу, майрачу дошлочунна Турпалхочун цIе тилларх а, иза ...н курсант хиларх а — элира цо Дачиевга а хьаьжна, вела а ...ш. ТIаккха, трубка схьа а эцна, Буденнига телефон туьйхи...но.

— Накъост маршал. Указ арадаьлла сан кхаа курсантана Со... ...ки Союзан Турпалхойн цIераш тохкуш.

— Муьлаш бу уьш? ХIинццалца хIунда Iара хьо схьа ца ...уш?

— Суна хууш дацара цунах дерг. Иза схьаала гIиллакххехь ца ...ш Iийна хир бу хIорш...

— Делахь хIета, аса Лакхарчу Советан Президиумехь дуьй-

---

[1] Муьлаш бу уьш.
[2] Сан махкахочунна а тиллина и цIе?
[3] ХIия кхузза чохь ву иза.
[4] Схьавалавел со волчу.

цур ду и совгIаташ цигга училищехь дIадалийта аьлла. Цигга... царна уьш дIадалар бакъахь хета суна, — элира Буденнис.

Январь бутт чекхболлуш училищан штабе дIа а кхайкхин... бланкаш язъяйтира Дачиевга а, цуьнан шина накъосте а. И блан... каш Лакхарчу Советан Президиуме дIаяхьийтинчул тIаьхьа дикк... хан елира.

Буденнес училищан штабе хаам бира, совгIаташ шега схьа п... ло, курсанташка Кремле дIа а кхайкхина, циггахь царна кара лу... долуш ду, — аьлла.

СОВГIАТАШ КАРАЛУЧОХЬ

7-чу мартехь Кремле дIакхайкхира кхаа курсанте. Дачиев Ха... солтигий, Агафонов Алексейги, Ганжела Иване. Пропускаш а ке... йина: «Кхана 10 сахьт даьлчи пропускной бюро дIадуьйла», аьлла, паргIатбитира уьш.

8-чу мартехь 10 сахьт даьлчи, пропускаш схьа а эцца, СССР... Лакхарчу Советан Президиуман заседанеш еш йолчу зала чу па... хара уьш кхоъ. Дукха зударий бара цу чу бехна. Цу чохь дежурн... волчу администраторо, уьш кхоъ дIа а вигна, зала чохь хьалхарчу могIара лаьтташ долчу гIанташ тIе охьахаийра. Цигга, царна ю... хехь, хьалхарчу могIарехь Iаш вара пхиъ инарла.

— Сынки, какие награды вам дадут? [1] — аьлла, хаьттира хIо... кху кхаанге царех цхьаммо.

— Не знаем [2] — элира Хансолтас, шайна хууш дерг дIадийн... бегIийла а ца хетта.

Трибунехь схьагучуьелира СССР-н Лакхарчу Советан Пре... диуман председателан заместитель Шверник а, Президиуман се... кретарь Горькин а, цу шинце кхин цхьа накъост а. Президиум... председатель волу Калинин цу хенахь цомгуш вара.

Шверника цхьа кIеззиг къамел дира зударша тIамехь а, ты... лехь а деш долчу гIуллакххех лаьцна, церан хьуьнарш, доьналл... билгалдохуш. Дезчу денца уьш декъал а бира. Орденашций, меда... лацций совгIаташ дала дIакхайкхина бара зударий. Уьш декъа... беш вистхилира цхьа инарла а.

Цул тIаьхьа Шверник орденаш, медалаш дIаяла волавели... Инарлашна Суворовн, Александр Невскин орденаш елира.

Цул тIаьхьа тIевийхира Агафонов Алексей Иванович. Цун... Указ дIа а дешна, дашо седа а, Ленинан орден а схьаелчи, ина... лаша доьхьал а бахна, куьйгаш тIехь хьалаэцца, ша Iийна... гIанта тIе схьавалийра иза. Иштта декъалвеш куьйгаш тIеваькк... ра цара Ганжела Иван а.

---

[1] КIентий, хIун совгIаташ лур ду шуна?
[2] Ца хаьа.

РагI Хансолтига кхечира.

— Дачиев Хансултан Чапаевич! — аьлла, дIавийхира иза. Да... седа а, Ленинан орден а эцца иза схьаволалушшехь и декъал... тIебахна инарлаш а, цу чохь мел верг а цецвоккхуш мохьбе... зала чохь: «Он! Он! Он меня спас!» [1] — аьлла, — зударшна ...кьера схьахьаьдда, оьрсийн йоI йоьлхуш маракхийтира Хансол..., иза инарлийн карара а воккхуш. ЙоI жимма меттаеъчи Шверник вистхилира цуьнга.

— Скажите девушка в чем дело? [2] — аьлла.

ЙоIа дIадийцира 1943-чу шеран август баттахь Чернигов гIа... гена йоццуш, хьуьн чохь лаьттачу зенитни батальонна фаши... бомбанаш а йиттина, чевнаш хилчи Хансолтас, ша кхетам... яьлла а йолуш, говрахь санчасте ялор а, цул тIаьхьа иза ..., ша тоеллийла хьажа вар а, шен дегий, нене цо кехат яздар ..., тIаьхьа а веъна Москва госпитале ша дIайигар а. «ХIара ву ... лечуьра яьккхинарг, — элира цо юха а Хансолтех дIа а хьаьр...

— Товарищ генерал, от имени Президиума Верховного Совета СССР объявите ему благодарность за спасение девушки [3], — эли... Шверника пхеа инарлех цхьаьнге, тIе куьг кховдош иза билгал ...ьккхина.

Инарлас хьалха дIа а хIоьттина, войнски Уставаца догIучу ке..., баркалла элира Хансолтина.

Чохь мел болчара хьала а гIевттина тIараш туьйхира. Юкъ...ра схьахезаш дара: «Спасибо!», «Спасибо!», «Спасибо тебе герой!» [4].

Дезчу денца зударий декъал а бина, орденаш, медалаш дIаел... тIаьхьа пхиъ инарла а, Дачиев а, цуьнан ши накъост а, фа... йоккхуш цхьа болу зударий а банкетни зала чу бийхира. ... метр еха а, ворхI-бархI метр шуьйра а яра зал. Лакха ...техь доьхьалъерзийна лаьтташ шуьйра йоккха стол яра. За... йохалхьа беа могIара хIиттийна а стоьлаш яра. «Стака охьа... ол еса меттиг юй-техьа?» — аьлла, хоьтуьйтуш даар, малар ... стоьлашна тIехь. Администраторша охьаховшийра чубехна ...

Правительствера векалш богIу шу декъалдан — элира коьр... администраторо.

— Муьлаш бу уьш? — хаьттира чубехначех цхьаммо.

— Ца хаьа муьлаш бу, — жоп делира коьртачу администра...

Цо жоп делла дукха хан ялале баьрччехь лаьттачу стоьла юх-

[1] Иза ву! Иза ву! Иза ву со кIелхьара яьккхинарг.
[2] Дийцахьа йоI хIун ду хилларг?
[3] Накъост инарла, СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман цIарах баркал... цунна йоI кIелхьара яккхарна.
[4] Баркалла! Баркалла хьуна Турпалхо!

хехь схьа гучубевлира Сталин, Молотов, Каганович. Зала чох берш церан сий деш хьалагІевттира.

Кхин охьа ца ховшуш ирахь севцира правительствон ал калш.

— Здравствуйте... — аьлла, шайн дезчу денца зударий декъа беш а, орденашций, медалашций совгІаташ динарш декъалбеш доцца къамел дира Сталина. Цо шен къамелехь билгалдехира тІ ман хьелаш, Советски халкъан турпалаллин хьуьнарш, фронте а, тылехь а зударша деш долу гІуллакхаш.

Шен дош дерзош:

— Налейте бокалы. Выпьем за ваше здоровье, дорогие жен щины! — аьлла, чагІар дІа а мелла, пела стоьл тІе охьа а хІотти на — празднуйте! [1] — аьлла, кхин охьа ца хууш, дІа а вирзина дІавахара Сталин. Цунах ца къаьсташ, цуьнца дІавахара Молото а, Каганович а.

Уьш дІабахначул тІаьхьа кхаа сохьтехь гергга сакъоьруш Іи ра совгІаташ дина хьеший.

Шен накъосташца цу чуьра араваьллачу Хансолтина тІевеа Канинскин шофер.

— Шу дало ваийтина со инарлас. Шуьга хьоьжуш ву шу д къалдан веана Маршал Буденный, — элира цо.

Инарла Канинскес шаьш дало яийтинчу машенахь училищ дІавахара уьш кхоъ, некха тІехь Дашо седарчий а, Ленинан ор наш а йолуш. Дезчу денна училище схьагулбеллера эпсарийн з дарий.

Дезчу денца зударий декъалбеш къамел дира Семен Михайл вич Буденнес. Зударий декъалбинчул тІаьхьа, дошлой хестош, ц ран хьуьнарш билгалдохуш цо элира:

— Дошлойн училищехь кхоъ Советски Союзан Турпалхо х лар —, училищо дозалла дан йиш йолуш, иза вайна сийлахь Вайн массеран а цІарах аса декъалбо Советски Союзан Турп хой, дошлойн училищан курсанташ: Дачиев Хансултан, Агафон Алексей, Ганжела Иван. ХІинццалца уьш ямь йолуш майра до лой хиллехь, хІинцачул тІаьхьа тІехдика дошлойн командир хир бу, — элира цо.

Цигахь дууш, молуш сакъоьручу хенахь хІумма а сакъерал вацара Хансолта. Цунна шена а ца хаьара шен сагатдаларан б хьана. «Стенна туьйсу-техь суна, набаран тар санна, хІара къо сингаттам синтем байначу даг чу?» — аьлла, хетара цунна.

Хансолтина хууш дацара 1944-чу шеран 23-чу февралехь Нох ГІалгІайчу боккха бала боссар. Тоьпаш, автоматаш тІе а лу цуш, шайн йовхачу хІусамашкара нохчий, гІалгІай дорце ара хар — хала гулбина миска бахамаш бухабуьтуш, уьш махках ба хар. «ТІом дІа а баьлла, со цІа маца воьрзур ву техьа?» — боху

[1] Дуза бакалаш. Хьоме зударий, шун могушаллина тІера. Сакъера шай

сатийсина юрт бежнаш Іоьхуш, говраш терсаш, жІалеш корзаутІуш, есса лаьттийла.

Советски Союзан Турпалхо хиларе терра училищехь сий дара ...солтин. ХІара цхьаъ бен цхьа а нохчо а, гІалгІа а вацара ци... хІоккхуьнца доьшуш.

...Паоьхура денош. Хансолтига а, цуьнан шина доттагІчуьнга а ... цкъа а кхайкхира Кремле дІа. Иза дара 1944-чу шеран 16-чу ...елехь. Советски Союзан Турпалхо цІетилла йолоран 10 шо кха... ...аздеш кхайкхина хиллера хІокхаьрга. Цигахь вара Тимошен... Буденный а, авиацин инарла-майор Коккинаки а, кхин болу ...налаш а, инарлаш а — 25 Советски Союзан Турпалхо.

...Бен лаьттачу тІамах а, тІамехь майралла, доьналла гайтинчу ...алхойх а, тІеман лаккхара говзаллаш гучуйохуш кхиъначу ...аллех, инарлех, тІеман лаккхарчу чинашкахь, даржашкахь ... хьаькмех а лаьцна къамел дира Сталина 15 минотехь герг... Цо билгалдехира Советски Союзехь дІахІиттина хьелаш а, ке... волчу хенахь хьалхалаьтта декхарш а. Цо шеко йоццуш къо... немцойн фашизмана тІехь толам боккхург хилар. Цул ... къамелаш дира Коккинакис а, доьххьара «Советски Сою... Турпалхо», — аьлла, цІе тиллина хьалхара номер дашо седа ... волчу летчика Ляпидевскис а.

... тІехь чекхъелира дезчу дийнан суьйре.

...Кремлехь шайна гинчех а, цигахь динчу къамелех а лаьцна ..., училище юхабаьхкира курсанташ: Дачиев, Агафонов, ...

...У КХОЪЦА КЕХАТ

... кехат дан хьеделча чІогІа сагатдора Хансолтас. ДІада... кехатна доьхьал жоп ца догІура. Биъ-пхиъ бутт белира ... кехат ца догІуш. Хансолтина хууш дацара Нохчий... махкахбаьхнийла. Эххар а 1944-чу шеран май баттахь ... жимах волчу вешигара Іабдаллигара кехат деара. Оцу ... чІогІа цецваьккхинера Хансолта. Иштта яздора Іабдаллас: ... сан ваша Хансолта, нохчий, гІалгІай массо а, шешан ..., махкахбаьхна. Тхо Киргизский АССР-н Джелалабад... ...ластерчу Сузацки районехь Сузак олучу юьрта кхаьчна. ... дохийна даржийна халачу хьелашкахь ду. Беза-бойзарш, ... вовшеххкъастийна. Вайн доьзалах цхьа а дІа ца къаь... Тхо массо а цхьана ду. Мама а могуш ю. Амма бакъдерг ... массаьргахь а ма-хиллара хало а, мацалла а ю тхоьгахь. ... хьайн аьтту белахь цкъа хьо тхаьшна тІекхочийла ...».

... май 1944 шо

Іабдалла».

И кехат шега кхаьччи чIогIа йиш йоьхна хьаьвзира Хан-солта, «И хIун ду махкахдаьхна бохург?» —олура цо ши шега.

Училищан начальникана, инарла Канинскина, тIевахара Хан-солта. Шен доьзал бохийна махкахбаккхар дийцира цо шега де-на кехат инарлига дIа а гойтуш:

Канински ша Краснодарски крайра вара. Нохчий безаш а, нох-чашкахьа узуш а вара иза. «...Ну, давай земляк садись, погово-рим», — олий, Хансолта шеца охьахаавора цо, наггахь, занято-чекхъяьллачул тIаьхьа шаьш шиъ цхьана нисвелчи.

И кехат Хансолтас шега гайтича чIогIа цецвелира инарла.

— Да не может быть этого. Здесь какое-то недоразумение[1], элира цо кехат дешна ша ваьлчи.

Схьаэцна телефон туьйхира цо С. М. Буденнига.

— ...Накъост маршал, хьуна вевзий вайн курсант Совето Союзан Турпалхо, нохчо Дачиев?.. Шен вешигара кехат кхаьчна цуьнга вочу кхоъца, шаьш махкахдаьхна аьлла. Цунах чIогIа си-гаттам хилла ву хIара. Хьуна хIумма а хаьий цунах?

— Иза бакъду. Нохчий, гIалгIай, балкарцаш, карачаевцаш гIалмакхой, крымера гIезлой, Волга йистера немцой массо а ш... шан доьзалшца махках баьхна, — аьлла, жоп делира С. М. Буде-нис, телефона чухула, Хансолтина а хезаш.

— Ткъа, аса хIун ала деза хIокхуьнга? ХIоккхуза со волчу... лаьтташ ву-кх хIара.

Инарлин бос хийцабелира, шена хезна долчух цецваьлла. И... нан даима екхаелла лаьтташ хилла йоьхь гIайгIане кхуьйли... Чолхечу хьелашкахь шех Iиттаделлачу гIуллакхаша, лайначу... лонаша, харцонаша муьлхха а гIуллакх довза а, цуьнан ойла... а, хьесап дан а Iамийнера иза. Немецки фашисташна доьхьал... чу буьрсачу тIеман тасадаларшкахь шегара майралла, доьна... гайтина а, полкаш лато Iемина а вара иза. Краснодар ... къуьйсуш бечу тIамехь аьрру ност яьккхина протез тоьхнера ... на. Оцу тIамехь майраллина, доьналлина билгалбевллера ... нохчийн, гIалгIайн ях йолу кIентий. ХIинца Хансолтига де... кехато, ша хIун ала деза, хIун дан деза ца хууш, ойлане ва... нера иза.

«...Аса хIун ала деза хIокхуьнга?» — аьлла шега хаьттича...

— Нохчий, гIалгIай иштта кхин долу къаьмнаш а махках... Советски правительствос бинчу сацамца ду. Вайн курсантан ... лакх Беригахула бен къастадойла яц, — элира Буденнис.

— Делахь хIета аса Берига со тIеэцар доьхур ду.

— ХIан-хIа. Цунах гIуллакх аса айса дийр ду. Схьахет... вай кхоъ цхьана тIеваха дезар ду цунна. Аса юха хаам балли... бар де.

---

[1] ХIара хила тарлуш дац. ХIоккхуза вайн ойла тIе ца кхуьуш хIу...

Ша ма-аллара С. М. Буденнис Берига телефон чухула къамел дира.

— Лаврентий Павлович. Вайн дошлойн училищехь доьшуш ву Советски Союзан Турпалхо, курсант Дачиев — нохчо. Цунна шешан доьзалш махкахбахар хиъна. Дошлойн училищан начальник инарла Қанински цуьнца хьуна тIеван лууш ву-кх. ХIун ала деза цуьрга?

— Қхана Iийча, лама, итт сахьт даьлчи суна тIевола и шешан курсант а валош, — аьлла, жоп делира Берис.

И къамел хиллачул тIаьхьа Буденнис хаам бира училищан начальнике ша волчу дIаван веза хан билгал а йоккхуш.

Қанински ойла еш вара, шен курсантаца Берина доьхьалхIоьттинча, цо хIун эр ду ца хууш. С. М. Буденнес, нохчий тIамера юха а баьхна шешан къам махкахдаьккхина дигначу Юккъерчу Ази махьовсор дийцинера цунна. Ткъа хIинца Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта нохчи хилар бахьана долуш, училищера дIа а ваккхий, шен нах болчу дIахьажаве алахь, ма йоккха харцо ю иза. Лалур дуй техьа цуьнга шега а, цуьнан накъосташка а? Аса муха ловр ю сайн курсантана гуш лаьтташехь йина харцо, къинолла?.. — бохуш ойла йора цо. Буденнигара хаам хиллачул тIаьхьа вехха Iийра иза и ойланаш еш. Эххар а чувийхира цо шен курсант Дачиев.

— Вайшиъ Семен Михайлович Буденный волчу ваха веза, — элира инарлас Хансолтига. — Цигара Берис тIеоьцу вай.

ҚхозлагIчу дийнахь Буденный волчу ваха новкъавелира и шиъ. Ойланаш екъаелира цу шиннан. Инарлас шен курсантан ойла йора: «Советски Союзан Турпалхо, майра тIемало волчу кхунна хIун бахьана хIоьттина-техьа хIара бале лаца, хIокхунна вас ян, хIокхуьнан доьзал бохо?» Хансолтас шен доьзалан, шен къоман ойла йора: «Тхо тIамехь лаьтташехь уьш хIунда бохийна, царех хIун гIуда хьаьрчина хилла техьа?..» — бохуш.

Советски Союзехь долчу массо а дошлой эскарийн командующий вара Семен Михайлович Буденный. Доьазза тIекIел динчу шина кибарчигийн цIеношкахь яра дошлой эскарийн штаб. Қех дохьа волучохь а, хIора этажа тIехь а гIарол дара лаьтташ. Кхаа гIароллех тIехваьлчи Буденный чохь Iечу кабинета хьалха хIоьттира и шиъ. Дежурниче хаам бира Буденнига Қанинский, Дачиев схьакхачар хоуьйтуш. Юха схьа араваьллачу дежурничо:

— Чу гIо шу а, — элира цу шинге.

5 метр шуьйра а, 8 метр еха а кабинет яра Буденный чохь Iаш волу. Ценкъа аннийн яра, можа басар а хьаькхна. Бухатесна я куз а и палс а бацара. Лакххьа коьрте хIоттийначу йоккхачу стоьла юххехь Iаш вара Буденный. Нисса цунна тIехула хьалатоьхна Сталинан портрет дара. Буденный Iечу стоьлана юххе лаьттара шин цхьакха жима стол. Цунна аьрру агIор залан йохаллехьа хIиттийна заседанийн стоьлаш лаьттара, шина а агIор хIиттийна

гIанташ а долуш. Шина а агIор пенаца а лаьттара гIанташ, Буденный Iечу юххехь лаьттачу жимачу стоьлана юххехь чуверънарг охьахаош шиъ кресла дара.

— Здравствуйте[1], Семен Михайлович! — аьлла, маршалла хаьттира Канинскис.

— Здравствуйте Пантелей Иванович, — аьлла, маршалла дIа а оьцуш, шиннен а куьйгаш лецира цо. — Присаживайтесь[2], — аьлла, жимачу стоьлана дехьий, сехьий лаьттачу шина кресла тIе охьахаийтира цо чуверъна шиъ.

— ...Да-а, было такое постановление партии и правительства о выселении чеченцев, ингушей в Среднюю Азию. Конечно это очень неприятно для семьи Героя Советского Союза[3] — аьлла, телефонан трубка схьаийцира Буденнес. Берига телефон туьйхира цо:

— Вот у меня Герой Советского Союза, курсант Новочеркасского военного кавалерийского училища, товарищ Дачиев. Мы идем к вам[4].

Пропускной бюрохь пропуск а яьккхина, капитано Берина тIе вигира Дачиев, юххеваьлла Семен Михайлович Буденный а волуш. Кремлехь яра Лаврентий Павлович Берин кабинет. Спасски башнин кех чекх а ваьлла, чу доьлхуш аьтту агIор шиъ гIаролчи вара лаьтташ. Цу шинне пропуск дIа а гайтина, чувахара Дачиев Буденнийца.

Берия юккъерчу дегIахь стаг вара. ДегI буто долуш санна дуьйна дара цуьнан. Маж цIена яьшна, шера а, горга а яра йоьхь. Мара нийса бара, корта боккха бара цуьнан, бIаьргаш ал дара. ВаьштатаIIийна латтош дара дуткъийро балдаш. Гуьржичо санна къаьсттина акцент йолуш буьйцура цо мотт.

— Ну что ж, земляк, иначе мы не могли[5]. Цкъа юкъ-юкъара къестош зуламхой махкахбаха доьллера тхо. Хьуна а хууш ма ду вайн гIиллакхаш, цхьацца озабезамаш, гергарлонаш хилар. Уьш къестош арабаха доьлчи, бунт гIаттарна кхоьруш, массо а цхьана махкахбахар сацийра оха. Са ма гатде 24 сахьт далале хьан доьзал хьуна луъучу меттехь дIатарбийра бу-кх вай.

— Сан нана а ю, йижарий а бу, царех дага ца ваьлчи, ца хаьа суна тхаьш хIун дичи бакъахь ду, — элира Дачиевс.

Берияс Сталине телефон туьйхира цуьнан цIе а ца йоккхуш. Со волчохь Семен Михайлович а, Новочеркасский военни училищан курсант, Советски Союзан Турпалхо, нохчо Дачиев а ву. Цуй

---

[1] Могуш лаьттийла хьо!

[2] Охьаховшал.

[3] ХIаа, партин, правительствон сацам хиллера нохчий, гIалгIай махкаха баьхна Юккъерчу Азий бахийта. Бакъдерг дийцича Советски Союзан Турпалхо чунна чIогIа бегIийла доцуш гIуллакх ду иза.

[4] ХIинца со волчохь ву Советски Союзан Турпалхо Новочеркасски тIеман дошлойн училищан курсант Дачиев. Тхойшиъ хьо волчу дIавогIу.

[5] ТIаккха, махкахо, кхин дан хIума дацара...

...цхьана беттан отпуск яла дохку тхо шен доьзал болчу Киргизе Джелалабад гIала иза вахийта...

Сталина доьхьал вистхуьлуш телефон чухула делла жоп хезира ...солтина: «Пусть Героя Советского Союза встречает всеми почестями», [1] — элира цо.

Телефонан трубка охьа а йиллина:

— Отпуск лур ю хьуна, хьайн доьзал болчу гIо, уьш дIа а нис... Бухарчу хьаькмаша дика тIеоьцур ву хьо, — элира Берияс ...солтига.

Цу чуьра ара а ваьлла, дошлой-эскарийн штабе юхавеара Буденный, Дачиев.

Училищан начальник Инарла Канинский хIара шиъ юхаваре ...жуш Iаш вара.

— Цхьана баттана отпуск ялар магадо хIокхунна, Пантелей ...нович. Доьзалехь хIун хьал ду а хиъна, уьш дIа а тарбина ...огIур волуш, — элира Семен Михайловича Канинскига.

Училище юха схьа ма-кхеччи цхьана баттана отпуск елира Хан...тина.

...ИЙ ДЕШ ТIЕЭЦЦА ТУРПАЛХО

«Москва-Ташкент» цIерпоштаца ворхI дийнахь, ворхI бусий ... бичи Ташкенте кхечира Хансолта. Цигахь кхечу цIерпоштаца ... июнехь Джелалабаде кхечира иза.

Берис бухарчу хьаькмашна тIедиллинчух тера дара Хансолтин ...лакх. «Шун махка шен доьзал болчу хьажа хIотта вогIуш ву ...етски Союзан Турпалхо, нохчо Дачиев, иза лоруш декъалвеш ...аллийца тIе а эца, цуьнан доьзал дика дIа а тарбе...», — ....

...чу июнехь делкъал тIаьхьа, ши сахьт даьллачу хенахь, кур... хазачу духарца Ленинан орден а, «За оборону Сталингра...» мидал а, Гвардейски значок а, Советски Союзан Турпалхочу ... Седа а некха тIехь а кхозуш Хансолта цIерпошта тIера ...воьссича бухахь кхунна доьхьалбаьхкинчийн йоккха тоба яра. ...хьалбаьхканчаьрца бара: Джелалабадски облисполкоман ...седателан заместитель, киргиз Зайнулабединов а, партин об... секретарь а, комсомолан обкоман хьалхара секретарь а, ...стной НКВД-н начальник подполковник Алиев а, иштта дук... кхин берш а легковой машенашкахь баьхкина. Вокзалехь а, ...нехь а мел долу адам цига дIагулделлера. Советски Союзан ...палхо цига кхачаран сийнна митинг схьайиллира Зайнулабе.... И митинг схьайоьллуш цо элира: «Накъостий вай долчу ...галгIа, шен доьзал болчу веъна Советски Союзан Турпалхо

[1] Советски Союзан Турпалхо сий деш тIеэцийта цигахь.

Дачиев Хансолта. Джелалабадски областерчу массо а бахархой цIарах оха даггара декъалво хьо Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Ирс долуш вахар хуьлда хьан, могуш маьрша лийла хьо. Немецки фашизмана тIехь толам баьккхина, толамца могуш, маьрша юха цIа а воьрзийла хьо. Марша вогIийла хьо доьхкьара тхан махка воьссина тхан турпалхо!»

Массара а тIараш детташ маршалла хоттуш декъалвира Хансолта. ТIаккха хьаькмаша куьг лецира Хансолтин. Мехкарша загийн курс елира цунна.

Кхин къамелаш ца деш: «По машинам!» — омар дира Зайнулабединовс Хансолта чухула пхьарс баьккхина шена юххе озош.

МогIа бина машенаш тIаьхьий, хьалхай а хIиттийна Джелалабад гIала горисполкоме схьабаьхкира областера хьаькмаш шайца Дачиев Хансолта а валош. Горисполкоман председателан кабинет чохь цхьанакхийтира гIалин а, областан а хьаькмаш шаьш долчу веъначу Советски Союзан Турпалхочуьнца. Стоьлаш тIе йоккхачу комаьршонца даар, малар хIоттийнера. Обкоман, облисполкоман аппаратехь мел болу белхалой, хьаькмаш бара цу чохь.

Оцу хьалхарчу цхьанакхетарехь сохьтехь гергга Iийра уьш дууш, молуш. Хансолта декъалвеш. Цхьа сахьт зама яьллачу хьалхахь Зайнулабединовс: — «Накъостий, зударий, мехкарий бу вайн турпалхочуьнга маршал хатта а, хIара декъалван а лууш. Царна хIара чоь паргIатйиита еза вай. Цара маршалла хаьттинчул тIаьхьа, жимма Iийна, юха чу гуллур ду вай. ГIовттал хIинца», — аьлла, Зайнулабединов хьалха а волуш, боьрша нах арабевлира кабинета чуьра. Хансолта бен чохь стаг ца вуьсуш хьаькмаш арабевллачул тIаьхьа, массеран а шен-шен карахь зезагаш а долуш чоьхьабевлира киргизийн, узбекийн, оьрсийн мехкарий. Облисполкоман, обкоман аппаратан белхалой бара уьш 14—15 йоI.. Хансолтина роггIана маралилхира уьш. Цаьрца хиллера Хансолтин шича Батаева Бугу. Хансолтина мара а иккхина йилхира иза.

— Хьо лела марша-могуш сан ваша! Дала схьавели-кх хьо.

— Маршалла хуьлда шуна массарна а. Вайн цIеранаш массо могуш буй?

— Могуш бу дала мукъалахь.

— Боккха кхаъ хили тхуна хьо тхаьш долчу варах. Советски Союзан Турпалхо вогIу аьлчи, тхуна моьттура, хIоккхулла лекха шовзткъа, кхузткъа шо долуш, корта а къежбелла, воккха стаг хир ву. Хьо-м хазалла вала воллуш, жима стаг хилла. Маса шо ду хьан? — элира мехкарех цхьаммо.

— Ткъа шо ду. Зуда ялориг хилла, — элира Хансолтас велалуш.

— Кхачан сем кельде озум такен курдут [1].

---

[1] Хьо тхаьш долчу веъна хаза хета тхуна.

— Рахмет! Рахмет [1], — элира Хансолтас.

— Озум сагIан кхатам табам [2] — элира ела а луш царех кхьаммо.

— Аса кестта кхунна нускал далийнчу ловзарга доьхур ду шу, — элира Хансолтин шичо.

— Қхачан сен кетесан [3]

— ХIун боху цо? — аьлла, шен шиче хаьттира Хансолтас.

— ДIа маца гIура ву хьо боху.

— Узбекин маттахь доьхьал жоп муха дала деза аса. Цхьа бутт баккха веъна-кх со.

— Биз кхунаккха келдем аз, маз тетамаз кхунакх.

— Я поняла [4] — элира узбечко, Бугус Хансолтига ала дезарг дIаолуш хезчи.

Вукху мехкарша вовшашлахь къамелаш дора.

«Ирс яI хьан дола янйолчу йоьIан».

— Жима а воллушехь мел дакккхийра хьуьнарш гайтина цо. Дашо седа а белла, Ленинан орден а елла. Оцу медал тIе яздинарг хIун ду техьа?

— Суна хаьа иза-м «За оборону Сталинграда». Важа гвардейски значок ю.

— Доцца аьлчи, ша майра кIант хилар дIахаийтина-кх цо.

— Хансолта, аса хьуна йоI хьахийна хьо вогIу аьлла сайна ма хеззи, — элира Бугус.

— Дика ду-кх ткъа сан гIайгIабеш кху бухахь хьо хилла. Делахь, Бугу, училища чекх ма-яьккхи тIам тIе дIахIоттавезаш волчу соьга ян реза хирий-техьа иза? ТIамо отуш ма льатта адамаш. Сох хIун хир а ма ца хаьа.

— ДIавалахь дIа, ма дийцахь уьш. Хьуна-м хIумма а хир дацара.

Мехкарша цхьацца хоьттуш, Хансолтас царна доьхьал жоьпаш а луш, цхьацца забарш а еш, цхьа кIеззиг Iийра уьш. Узбекин, киргизийн мехкарша Хансолта декъалвеш дош олура, амма малар ца молура. Вуно оьзда Iийра уьш шуьнехь.

Къамелаш дерзочу хенахь, арабовла кечлуш, Бугус элира:

— Через неделю мы его поженим и вас пригласим на свадьуб [5].

Цигара Сузакски райкомпарти схьабаьхкира уьш кхин дIайахьай ца къаьсташ. Райкомана хьалха схьагулбеллера оцу гондахьарчу ярташкара массо а нохчий, гIалгIай, боьрша нах, зударий, мехкарий. Хансолтина мара а лелхаш маршалла хаьттира цара. Шьрца цхьа кIеззиг къамел хиллачул тIаьхьа, партин райкоман

---

[1] Баркал. Баркал.

[2] Оха нускал лохар ду хьуна.

[3] ДIа маца гIура ву хьо.

[4] Со кхийти.

[5] Цхьана кIирнах оха зуда ялор ю хIокхунна. Зуда ялийначу ловзарга шу кхайкха доьхур ду.

хьалхара секретарь волчу дӀавийхира Хансолта. Цу чохь а даар ца, маларца стоьлаш кечйинера. Цигга чохь бара областера баьх кина хьаькмаш а.

Хансолта декъалвеш, цуьнга маршалла хоттуш, вистхилира партин райкоман хьалхара секретарь. Хансолтина тӀера кад ойбуш дош элира чугулбеллачех дуккхаммо а. Иштта уьш шуьнехь Ӏечу хенахь: «Турпалхочун нана йогӀу чуӀ» — аьлла хаам хилира. Чохь берш массо а, нена сий деш, хьалагӀевттира. Хансолтин нана хьал ха а йолуш, кхоь йиша а, ваша а чоьхьабевлира. БӀаьргаш тӀеху ла куьг а лаьцна:

— Массо а цхьабосса къорза ма бу хӀорш-м. Сайниг муьлх ву-техьа? — элира Тахбикас, чохь болчарех бӀаьрг а тухуш. Цу чохь бара НКВД областной урхаллин начальник, подполковник Воронцов, областной милицин начальник, подполковник Алиев, об ластной военкоматан военный комиссар, иштта кхин берш а. Тах бикин бӀаьрг тӀехӀуттуш «къорза» духар дуьйхинарш бара уьш

— Дера ву со, — аьлла, царна юккъера схьа а къаьстина, нан на доьхьал вахара Хансолта. Белаш тӀехула пхьарс а боккхуш дикка бехкечу адамана санна меллаша мараиккхира Хансолта. Чохь болчу хьаькмашна хьалха ненан безаман собарх ца юьйхира Тахбика. Собаре дара халахетаран а, хазахетаран а хьелаш лаа Ӏеминчу цуьнан дог.

Хансолта хьалха шен йижаршка, тӀаккха вешина мараикккхира Массо а хьаькмаша, мара а лелхаш, декъалйира турпалхочун нана.

— Мама, маре дӀаяла боххуш санна кечйина хьо-м хӀакха ра, — элира Хансолтас, цунна тӀерачу духаре а хьаьжна.

«Шен доьзал болчу хьажа-хӀотта, шу долчу хьошалгӀа вогӀу Советски Союзан Турпалхо — нохчо Дачиев Хансолта. Цуьнан доьзал- иза дӀакхачале дика дӀа а тарбе, сийлаллийца иза тӀе а эца», — аьлла, Москва гӀалара хиллачу хаъмаца, хьалха милици чохь хилла цӀенош дасса а дина, цу цӀеношна кир тухуш, басарш хьокхуш ремонт а йина, облпотребсоюзера стоьлаш, гӀанташ, ди ванаш, кузаш, мотт-гӀайба... — цу доьзална оьшачулла хӀума чу яьхьнера царна. Диканиг цхьа чкъор духар дуьйхинера Хансолтин доьзална тӀе. Тахбика а иштта кечйинера, узбекийн зударша юхуш йолу къорза коч а юьйхина, доккха тапта а тиллина.

Хансолтина шен нана а, йижарий а, ваша а гайтинчул тӀаьхьа массо а арабевлира уьш. Райкоман хьалхарчу майданахь гулделла дукха адам дара. Райкоман хьалхарчу секретаро Халимуллин Со ветски Союзан Турпалхо декъалвеш къамел а дина, вистхила дош делира Дачиев Хансолтина. Митинге гулбелларш дукхах берш нох чий, гӀалгӀай бара. Нохчийн маттахь вистхилира Хансолта.

— Сан салам, маршалла ду шуьга сан хьоме вежарий, йижа рий. Цхьа бахьана хӀоьттина, делан кхел хилла, махкахдаьхна вай. Иза хилла даьлла. Дала шуна собар лойла. Дала къинхетам

ойла шух. Варе вовшашца бертахь хилалаш, вовшен терго елаш. Ледара а, осала а ма хилалаш. Хьанала белхаш а бе. Болх баре терра дала аьтту бийр бу шун.

Тахана, кхана дуьйна сайн ницкъ ма-кхоччу шуна гІо дан хьожур ву со...

Хансолта вистхиллачул тІаьхьа къамел дира райисполкоман председатела Турсуновс.

— Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта кхуза вар шуна хилла ца Іаш, тхуна а бу боккха йоьхькІам. ХІара доьххьара Турпалхо ву вай долчу кхаьчнарг. ХІокхуьнан йоьхькІайлун йолчу агІор хьошалла деш тІеоьцур ву вай. Хаза бертахь дІахьур ду вай вешан Турпалхо декъалвар.

Оцу митингехь къамел дира Ишхой юьртахь школан директор хилла волчу Висханов МухІада.

— ...Вайна боккха йоьхькъам бу Хансолта Советски Союзан Турпалхо хилар а, хІара вай долчу вар а. ХІокхо вешан йоьхькІайярна хІокхуьнан йоьхькІайлун йолчу агІор белхаш дика а бийр бу вай. Ваьшкара гІалат а долуьйтур дац, ледара а хир дац. Нохчийн гІалгІайн ях йолчу дикачу кІентех дага а довлуш, халонаш эшош, доккхачу собарца, доьналлийца ларор ду вай вешан ций.

Митингехь вара Тельманан цІарахчу колхозан председатель. Цо, вистхила шена дош делчи элира:

— Дачиев Хансолтин доьзал со волчу колхозехь бу. Цунах аса хьалла до. Цундела аса шуьга массаьрга а Советски Союзан Турпалхочун сийнна айса хІоттийначу шуьне кхойкху. Сан дехар ду шима а, воккха а цхьа дІа ца къаьсташ со волчу дахкар.

Дукха адам дара Хансолтин доьзал бехачу Тельманан цІарахчу колхозан беша дІагулделла. Бешахь дика хилла бевлла стоьмаш бара. Бай тІе охьатеснера кузаш, палсаш. ОхьахІоттийнера бес-бесара даарш: узбекийн плов, кхеххкийна жижиг, бес-бесара стоьмаш, Хансолтина юххе охьахаийнера цуьнан нана. Аьтту агІор юххехь Іара Зайнулабединов. Цхьана буйнахь гІуммагІ, вукху буйнахь жима тас а долуш, белшах тесна гата а долуш массаьрга а куьйгаш дуьлуьйтуш чекхбевлира кегий нах.

Хансолтий, Зайнулабединов Іечу доккха шун дуьззина плов хьалхахІоттийра хІусамдолла лелош болчех цхьаммо.

— БисмиллахІиррохьманиррохьим, — аьлла, куьйга схьаэцна плов а кхоллуш шун долийра Зайнулабединовс.

— Ну что ж, герой, лошка не будет. Вот так надо кушать [1] — элира цо.

Шуьнера хьеший а, юьртахой а гІевттинчул тІаьхьа доккха зовар дира цигахь. Лударчу ярташкара баьхкина нохчийн, гІал-

[1] Іайг хир бац хьуна ,турпалхо, иштта даа деза плов.

гIайн мехкарий, кегийра нах бара оцу ловзргахь дакъалоцуш.

Луларчу колхозашка дIа а кхуьйлуш, хьошалла дира оцу де ношкахь Хансолтина. Райкомпартин «Вилюс» машенахь Джелал баде гергара нах болчу хьошалгIа вахара Хансолта. Вахна ше шича Буга йолчу чоьхьаваьлчи, Хансолтина хьахийна йоI яра бу хахь.

— Зураъ, хIара ву-кх аса хьуна хьахийна кIант, сан шича, ге рой Дачиев Хансолта. Муха кIант хета хьуна? Реза юй хьо кхунна?

— Марша вогIийла хьо, — аьлла маршалла хьаьттира Зура

— Маршалла хуьлда хьуна а.

Кхин чохь саца иэхь хеташ араелира Зураъ, шега хоьттучуш жоп а ца луш.

— Хьаша веъчи ара хIунда ели иза? — элира Хансолтас.

— Иза-м хьаха ю аса хIокху сохьта юхаялор, — аьлла, яхнач Бугас юхаялийра Зураъ. — Боккъалла а хьоьца ирахь Iан веъ иза», — аьлла.

Хансолтас йоIца къамел дира:

— ...Зураъ, со хIинца отпуск чекхъяьлчи военни училище юх ваха дезаш ву. Кхин ворхI де даьлчи сан отпуск чекхйолу. Учили ща, Москва гIалина гена йоццуш, Подольскехь ю. Цигахь кхи бархI баттахь деша деза. И училища чекхъяьккхинчул тIаьх хIетале тIом дIа ца балахь, тIаме хIотта дезаш а ву. Цигахь со хIун хир ду хууш дац. Хьо реза елахь аса дIаюьгу. Со тIамтIе цIа верззалц сан ненаца, йижаршца Iен реза юй хьо? — хьаьтти Хансолтас.

Зураан бIаьргех хи даьллера. Хансолта тоха са доццуш вез веллера цунна Оцу захалонан мах хадо а хаьара. Цо ойла йор «ХIокхунна со езаеллехь, суна хIара а везавелла, дагахьбаллам хи рий техьа, нагахь санна Хансолта тIамехь вийчи. Масане ву ше езар цIахь йитна тIамехь лаьтташ. Масане нана ю цхьаъ бен вои воI тIаме хьажийна, цуьнга ладоьгIуш, иза дийний, маьрший цI варе сатуьйсуш...

— Зураъ, жоп хIунда ца ло ахьа? Хьуна тIехьийза, синкъер машкахь хьан йоьхь-доьхьал хьаьжна марзо эца хан ма яц. Тахан лера цхьа де ду-кх вайшингехь и кхел ян, я хьо сан долахь хир йолуш, я аса хьан Iодика ян езаш. ХIун дан реза ю хьо?

— Со хьоьга йогIу-кх, ахьа йигахь.

— Делахь хIета, хьо сан долахь ю-кх...

— Иштта захало кхочушхилла хIара шиъ Iешшехь, Хансол цу юьрта веънийла хуьчу кегийрхоша ловзар дIахIоттийра. Гон хьарчу ярташкара кегийра нах а, мехкарий а баьхкинера оцу ло зарга. Кхузахь комендатуран бокъо оьшуш хьал дацара. «Советс Союзан Турпалхо сийлаллийца тIеэца...», — аьлла, Москва гIал ра динчу омаро комендатуран луьрчу гIопах руьнжа даьккхинер ХIинццалца юьртара юьрта баха бакъо йоцуш Iийна нохчий, гIал

Iай маьрша схьабогIура Хансолта волчу хьошалгIа. «Шу цига хIунда дахнера?» — олуш стагга а вацара.

Сов безамехь дIахIоьттинера ловзар. Нохчо Дачиев Хансолта, Советски Союзан Турпалхо хилар боккха кхаъ а, йоьхькIам а хеташ, цунах сакъераделла, дегнаш ира-кара хIиттинера цигахь болчу нохчийн, гIалгIайн. Цу кхоъна дегнаш ловзадаьлла, тIахъаьлла хелхарш дора кегийрхоша. ДIаьндарг санна хьийзаш бохь бугIуш, йоIна го туьйсуш, хаза хелха бовлура кIентий. Поллано тIемаш санна, шифонан тIемаш хIаваэхь хьийзош, каде хелха хьийзара мехкарий. Оцу ловзарх цецбуьйлуш, самукъадаьлла хьуьйсуш бара казахаш, узбекаш, киргизаш, полякаш, немцой, оьрсий, иштта цигахь дехачу къаьмнех зударий а, божарий а, къена а къуона а.

— Хайъя якхшасы чеченлар! [1] — олий, мохь тухура кест-кеста, ловзаре хьуьйсуш болчу узбекаша.

Оцу ловзаргахь пондар локхуш яра Зураъ. Хансолтига мареяха делла дош а долуш, йиллина хан а йолуш. Вовшийн дагара хууш, вовшашка бIаьрг кхобура цу шиммо. «Сайниг ю-кх иза» — бохучу ойлано дог хьоьстура Хансолтин. «ХIара ловзар шен доьхьа дIахIоттийна Хансолта сан ву-кх. Со цуьнан нускал ду-кх»,— бохучу ойлано хьоьстура Зураъ.

Хансолта цу буьйсанна цIа ца вогIуш хьевелчи, нанас са а гатдина, Хансолтина тIаьхьа веъна цуьнан шича Эсмурзаев Докка а, доттагI Исламов ИсмаIал кхечира оцу ловзарга.

— Со хууш вара хьо кIезигчу бахьаненна Iаш воцийла, — элира ИсмаIала, Хансолтина юххе а таьIна.

— Ой, ашшиммо хIун лeладо?

— Тахбикас: «И кIант лаа Iай техьа?» — бохуш са а гатдина, ахьа хIун лeладо, цIа ца вогIуш хIунда Iийна, хьажа веъна-кх тхойшиъ.

— Бакъахь веъна. Нускал дIадига шуьшиъ оьшуш вара суна.

— ХIун нускал? Ахьа хIун дуьйцу? Хьо хьера-м ца ваьлла?

— Хьера ца ваьлла. Нускал далийна аса.

— Хьаьж тIе куьг диллахь цунна Докка. Корта меттахь буй техьа? Дагар хаалойла хьажал Докка, — элира ИсмаIала. Доккас мехкаршна доьхьал а вирзина Iеш волчу Хансолтин хьаьж тIе куьг диллира.

— Малар коьрте даьллачух тера ду. Вехна а волуш деш хуьлуш Iинца хIокхо дуьйцу захалу. Муьлхарг ю иза? Кхузахь мукъана дуй хьан нускал?

— Пондар локхуш ерг гой шуна? Зураъ ю цуьнан цIе.

Хансолтин ши накъост Зураъ йолчухьа дIахьаьжира.

Доккий, ИсмаIал Хансолтина юххе вогIу гуш йолчу Зураа къайлах тергалвора и шиъ. Цара вовшашка дуьйцург хезаш яцахь а, Хансолтин, шен хилла захало хьехадойла хиира цунна. ТIевеъ-

[1] Дукха бехийла нохчий!

начу шиннех цхьаммо Хансолтин хьаьж тIе куьг дуьллуш гичи, иза хIунда дуьллу хууш, елакъежира Зураъ. И шиъ шега схьахьаьжчи, Хансолтас шаьшшиннен хилла захало гучудаькkхинийла хиира цунна.

— Иза-м башха стаг ю. Вуьшта ахьа бохучух теша хала ду, кхуза схьакхаьчна а валале, нускал дало муха кхиъна хьо?

— Буга хилла суна и захало хьахийна Iаш.

— Хан йиллиний? ДIа маца юьгу вай иза?

— Ловзар дIадоьхначул тIаьхьа, цкъа шешан цIа яха дезар ду цуьнан. Шуьшиъ Буга йолчу гIо. Иза кечъелла яьлчи, Бугас схьа арайоккхур ю. Сан машенахь дIайига. Со тIаьхьа вогIур ву.

— Ой, боккъалла а кхин дийца ца дезаш, кхочушхилла захалу ду иза? — бохуш, юха а хоьттура Доккас.

— Боккъалла а, кхин дийца ца дезаш, кхочушхилла захало ду. Нускална дола де аша.

Хансолтас ма-аллара, Бугас схьаараяькkхира Зураъ. Яз-дарин гIабли а юьйхина, кIай шифон а тиллина кечделлера нускал. ЦIиэ бос лепаш йогура цуьнан беснеш. КъорIанан йоза санна, го теснáчу шерачу цIоцкъамаша тулгIе еттара кIайчу хьаьж тIехь. Зезаган тIамарш санна долчу негIаршна кIелхьара схьахьоьжура шайна чохь нур догу бIаьргаш. Куьцана кхоьллина, нийса хаза мара, жима бат, цIазамаш санна цIиэ балдаш. «ЭхI!» — аьлла, хьаьгна, жимчу стеган цергех хи доккхуш, хаза дара нускал. Кепатухуш нисдичи санна, дара цуьнан дуьзна, куц долу дегI.

— Декъала хуьлда хьо, тхан хьоме нус. Барт цхьаъ болуш, вовшашка безам, къинхетам болуш ирсе хуьлда шун дахар. БисмиллахIиррохьманиррохьим! — аьлла, куьг а лаьцна, нускал машенна тIе хьаладаькkхира Доккас.

Шаьш новкъадевллачул тIаьхьа а ойла йора Хансолтин шина накъосто: «ХIунда ялий-техьа цо хIара юха дIаваха деззашехь? Ма кхоам бара кхуьнан байлахь юьсийла. Ма тешам болуш дац тIемалочун дахар. Хьанна хаьа тIом дIа маца бер бу. Ма даккхийра зенаш до цо. Ма дукха эгна цу тIеман арахь хIара санна болу къуона салтий. ХIун хир-техьа Хансолтех? Ша юха ваха везаш хилар хаийтиний-техьа цо? Дера хаийтина хир ду. Тешнабехк бийр болуш вац Хансолта...». И ойланаш еш нускале цхьацца хIума ца хаьттича ца Iиэвелира Докка. Хансолтас захало муха дина, иза юха фронте ваха деззашехь Зураъ цуьнга ян реза хIунда хилла хаа лаьара цунна.

— Зураъ; Хансолтина юххе а хIоьттина оцу немцошна пулемет етта йоллу-кх хьо. Ларалур ю аьлла хетий хьуна?

— ХIунда ца ларало. Иза летачохь лата а лата, иза лечохь яла а яла еъна со-м цуьнга маре.

— Пулеметан лаг оза хуур дуй хьуна?

— Лаг узуш яц иза. Кнопка тIетаIош ю.

— Ой, боккъала а пулемет йиттина ахьа?

— Дера ца йиттина буса гIенаха а аса иза, — елаелира Зурь. ХIокху шун гергарчу стага Iамор ю со.
— Боккъалла а цуьнца фронте дIаяха дагахь ю хьо?
— Дера ю хIокхо со йигахь-м.
— Захалу дуьйцуш юьгур ю аьллий?
— Ца аьлла. Ша тIом дIа а баьлла цIа верззалц шен ненаий, йижарший, вешиций Iийра ю хьо аьлла-кх. Кхузахь йистхир гIелделира Зураан. Сингаттаман IиндагI хIоьттира цуьнан юхь тIе.
...«Училища чекхъяьккхина ваьлчи юха тIаме хIотта а веза, сох Iуй хир хууш дац...», — Хансолтас шега алар дагадеара цунна. Иза йоьхь тIехь кхулуш гичи цунна дагадеъначух кхийтира Iоккий, ИсмаIаллий.
«Нагахь санна Хансолта тIеман арахь воьжна вуьсур велахь, ши реза хилла, йогIу-кх хIара», — аьлла хийтира цу шинне.
Пускал далийнчохь ловзар хилира. Цу шинне совгIаташ дира шарчу хьаькмаша а, хьаькмийн зударша а, гергарчу наха а шенин таро йоллучу барамехь.
Шен отпуск чекхъяла цхьа-ши де дисначу хенахь райисполком председатель волчу вахара Хансолта цуьнан Iодика ян.
— Ассалам Iаликум, накъост Турсонов.
— Ва Iаликум салам, тхан турпалхо.
— Со военни училище юха воьдуш ву. Со лоруш а, везаш а Iемарна хьуна баркалла ала а, хьан Iодика ян а веъна со. Отпуск чекхъяла ши де бен ца дисна. Со новкъаволуш ву.
— Собардел цкъа, охьахаал, — аьлла, трубка схьа а эцна, военкомате телефон туьйхира Турсуновс. Буьйцуш берг узбекийн мотт бара.
— Бизен герой хатан аляпти [1] — элира цо телефон чухула. Вайн турпалхочо зуда ялийна. Отпуск чекх а яьлла, училище юха новкъаволуш ву. Цхьа иттех де отпуск тIетоьхчи хIун дарадела вай цунна? Пхи де бен дац цо зуда ялийна.
Районни военкомато 10 де отпуск тIетуьйхира Хансолтина. И 10 де хан чекхъялале кхин 10 де отпуск тIетуьйхира цунна областной военкомато.
И отпуск тIетохар Хансолтин доьхьа хилла а ца Iара. Луларчу колхозаша, совхозаша, яртийн куьйгалхоша шаьш долчу хьошална воьхура иза. Иза вайита бохуш кехаташ кхехьийтинера областной а, районни а военкоматашка.
Ткъа оцу цхьанакхетарийн лаккхара мах хадийнера военкоматаша а, меттигерчу куьйгалхоша а, кегийрхой тIеман, доьналлин, доьналлин гIиллакхашца кхетош кхиорехь. ХIинца а беш лаьттачу тIеман хьашташ дукха дара. Фронте дIахьийсабора эскаре буьйсан кхаьчна болу кегий нах. Фронтана кхачо еш сихбинна бора белхаш белхаш. Ткъа оцу хьашташна адамийн жигаралла гIатто а, царна кхетам бала а Хансолта санна берш оьшура. Советски

Союзан Турпалхо ган лууш а, иза шешан махка кхачарах дозал... деш а болчу бахархойн дог-ойла ира-кара хIоттайора цо Советск... эскарийн турпалаллех лаьцна дуьйцуш.

20 де отпуск а чекхъяла герга яхара. Дуккха а колхозашка... совхозашкахь, школашкахь, бахархошца цхьанакхетар хилира цу... нан.

Отпуск чекхъяла герга яхчи юха новкъа велира Хансолта. Н... дольске дIакхаьччи, кIайчу дарин костюм а юьйхина, училище ч... ваха воллуш, оцу училищана хьалха, фонтанна юххе, гIантахь Iе... инарлех бIаьрг кхийтира цуьнан.

— Товарищ генерал, курсант Дачиев вернулся с опоздани... на месяц! [1] — аьлла, рапорт делира Хансолтас.

— Ну что ж, с приездом. Давай садись, рассказыва... как вас встретили, как семья. Почему ты похудел? Женил... что ли [2].

— Дика тIе а ийцира. Доьзал дика дIа а тарбина. Амма со с... доIа-м ца витира. Луларчу колхозашкий, совхозашкий дIакху... луш, бахархошца къамел дойтуш.

— ХьалагIатта. Садоъчу цIа чу а вахана, хIума юур ю ва... шиммо. Хьо юхакхачар даздеш

СадоIу цIа ворхI километр генахь дара.

— Накъост инарла, сан багаж ю вокзалехь схьаэца еза... Районерчу а, областерчу а хьаькмаша совгIатана Азиатски сто... маш а, кхин цхьацца хIума а яийтина вайна

Инарлас машен а елла, багаж схьаэца вахара Хансолта.

Эпсаршна а, курсанташна а стоьмаш, хас-стоьмаш дIабийкт... ра Хансолтас

ШозлагIчу дийнахь итт денна садоIучу цIийне вахийтира Ха... солта. Цу хенахь курсанташ училищан говрашна йол хьакха б... ханера.

СадоIучуьра юхавеъчи 15-чу августехь юха а занятешка эха... лавелира Хансолта

1945-чу шарахь, февраль бутт чекхболлуш училища чекхъя... кхина курсанташ тIаме хьовсийра.

Училища чекх а яьккхина, курсанташ тIаме дIахьовсош веъна... чу С. М. Буденнес элира:

— Дошлойн эскарш даиманна а хилла тIеман хьелашкахь жи... гара дакъалоцуш. Ткъа хIинца тIом чекхбала гергабахначу хена... суна лаьа вайн дошлойн эскарша Берлин схьайоккхуш дакъа л... цийла...

Цул тIаьхьа Москва гIала дошлойн эскарийн штабе схьа... лийра курсанташ. Штабан начальник Ока Городовиков вара. ГIа...

---

[1] Накъост инарла, курсант Дачиев юхакхаьчна цхьана баттана тIаьхьа вуьсуш.

[2] ХIун дер ткъа. Охьахаал кхузза. Схьадийцал муха тIеийцира хьо, до... залехь хIун хьал ду? Хьо аз хIунда велла. Зуда-м ца ялийна ахьа?

макхо вара иза, Буденнин санна даккхийра мекхаш а долуш. Циггахь фронташка дIа-схьа бийкъира курсанташ.

УЧИЛИЩА ЧЕКХЪЯЬККХИНЧУЛ ТIАЬХЬА

Новочеркасский военни дошлойн училища чекхъяьккхинчул тIаьхьа училище деша хьажоле хьалха ша хиллачу 7-чу дошлойн корпусан 16-чу Черниговски гвардин, Ленинан орден а, ЦIечу Байракхан орден а, Суворовн орден а йолчу дивизин 58-чу полке разведка ечу взводан командир хIоттийра Хансолта. 16-чу дошлойн дивизина хьалха хIиттийна декхарш дара, кхечу эскарийн дакъошца цхьаьна Одер хих дехьа а дойлла, немцойн Бранденбург гIала схьаяккха дезаш. Йисар дина, цу гIалахь болу Советский зударий паргIатбаха безаш. Ян езаш ерг тIеман йоккха операци хиларе терра, талла дезаш дара Бранденбург гIали чохь а, Одер хин бердайистошца а долу хьелаш. И талла говза а, майра а, тIахъаьлла а хиларна билгалваьккхира Дачиев Хансолта. Оцу гIалахь дерг къасто, мостагIчун мелла, хIун тайпа эскарш ду циггахь, хIун тайпа техника ю, хIун тайпа тIеман гIирсаш бу, коьрта чIагIонаш гIалин муьлхачу маьIIехь ю талла вахийтира взводан командир Дачиев Хансолта. И дерриге а теллина, цунах дерг штабе схьахаийта дезаш вара иза. Цо бинчу хаамех ян езаш яра Бранденбург схьайоккхуш бечу тIеман операци. 12 тIемало вигира шеца Хансолтас. Оцу 12 стагах виъ-виъ стаг волуш кхоъ тоба йира Хансолтас. Бранденбург гIалин кхаа декъехь талламаш а бина, шаьш йиллинчу меттехь вовшахкхийтира уьш.

Амма шайна коьртехь взводан командир Мартынов волу цхьа тоба йиллинчу хенахь юха ца йирзира. Уьш йиллинчу метте юха на баьхкича немцоша дIалийцинийла хиира Хансолтийна а, цуьнан накъосташна а.

ГIалахь дерг ма-дарра теллинчул тIаьхьа штабе хаам бира Хансолтас.

Сахиллалц Бранденбург гIалара накъостий схьабогIу ца богIу хьийжира штабехь берш. Цу буса а, сахилчи а уьш юха ца баьхкича царех дог а диллина, Бранденбург гIалийна тIелетира 7-гIа дошлойн корпус а, кхин долчу эскарийн дакъош а. Хансолтас бинчу талламех командованийна хууш дара Бранденбург гIали чохь фашистийн дуккха а танканаш, яккхий-тоьпаш кхин болу тIеман гIирсаш а, ницкъаш а хилар.

Шен декхар дуьззина кхочушдина волу Хансолта штабехь сецира кхин а дIа мостагIчун тIеман ницкъаш болу меттигаш билгалъяха, разведчикаш вовшахтоха. 58-чу дошлойн полкера уггаре а майра а, тIахъаьлла а, доьналла долуш а берш хаьржира цо.

16-чу гвардийн дошлойн дивизи балийнера Бурят-Монголера лецна нах, набахтий чуьра ара а баьхна. Фашистех майра леттарш лецначуьра паргIат а бохур бу, хенаш тIера а йохур ю аьлла. Ца-

рех 58-чу полкехь 20 стаг вара. Оцу ткъа стагах пхиъ вара Хансолтин взводехь. Бранденбурге разведке воьдуш Хансолтас шеца цара кхоъ вигнера. Уьш осала бацара. «Немцой доьхьалкхетахь ваьш даллалц летар ду вай. Амма кера гӀур дац вай», — Хансолтас аьлчи, фашистех лата а, бала а реза хилира уьш.

Хансолтас шен взводе керланаш тӀеоьцучу хенахь, лецначу нахах цхьаъ вара «Гецман» кличка а йолуш — къуйн атаман. Шаьтӏом бийра бац бохуш, тӀемалочун духар тӀедуха а ца туьгура иза. Цуьнан шен бакъйолу фамили а, цӀе а Ерохин Василий яра. Цуьнца лаьцна чохьбаьхкинчара Хансолтига элира:

— «Гацман» майра кӀант а ву, дика накъост а ву. ТӀюм чекхбаьлчи ша хӀете а, вуьте а Ӏедало хӀаллаквийр ву аьлла хеташ, бен а воцуш, шена ма-луъу лела иза. ТӀом чекхбаьлчи хӀаллакьхир волчу цунах къа а, кхоам а хета тхуна. ХӀуъу а дай а иза берта вогӀийла хьажахьара хьо.

Хансолтас шен взводера цуьнца хиллачех цхьаъ вахийтина схьавалавайтира лецначу нехан атаман.

Гецман Хансолта Ӏаш волчу тоьли чу веара воински устав ца лоруш, маршалла а ца хоттуш.

— Что ты хотел командир? [1] — элира цо, ца вашарха сурт а хӀоттош, дӀай-схьай а сетташ.

— Аса хӀумма а ца боху. ХӀара хьан накъостий бу-кх хьан гӀайгӀа беш. ТӀом дӀабала герга бахана. Нагахь санна хьайна тоьхначу хенах а, хьайн бехках а кӀелхьаравала лаахь сан взводах схьаккхета, оха бечохь фашисташна доьхьал тӀом а бе. Лахь лийра ву хьо хьайн къинойх а цӀанлуш. Ца леш висахь марша а вера ву хьайн дех, ненах а кхетар ву. Лаьцна ву боху цӀе хьуна тӀера дӀаяьлчи царна боккха кхаъ хир бу.

— Со Ӏиэхо ма гӀерта. Со санна берш бац и гечдеш берш, — элира цо.

— Делахь хӀун деш лела хьо зудабер санна сетташ? Атаман хуьлу хьох, боьрша йоцу къиг? Суна сайн взводехь къонахий оьшу, хьо санна ледара хӀуманаш ца оьшу. Хьада дӀа а гӀой, ойла а яй, юхавола. Тхо леттачохь лата а, тхо лечохь вала а къонахчалла хьайгахь делахь тхох схьакхетар ву хьо, дацахь хьо тхуна оьшуш а вац, — элира Хансолтас. Атаман чуьра араваьлла дӀавахара. Иза араваьллачул тӀаьхьа полкан командир подполковник Похаревский волчу вахара Хансолта.

Одер хих эскарш дехьадовлучу хенахь бинчу тӀамехь чевнаш хилла госпиталехь вара Кусимов. Цуьнан метта полкан командир хӀоттийнера Похаревский.

— Накъост командир, и атаман «Гецман» сайн взводе схьаэца воллу со. Аса къамел дина цуьнца, ойла е аьлла, хан а елла. Жоп дахьаш юха суна тӀеван везаш а ву. Хьуна хӀун хета цунах?

---

[1] ХӀун боху ахьа командир?

— Хьо тхан гIараваьлла разведчик ву. Ахьа тхуна даккхийра гIуллакхаш а дина. Тешам буй техьа цунах? Талхорий-техьа цо хьан гIуллакх?

— Цуьнга вайн гIуллакх талхадойтур дац аса. Иза муха къонах ву хаа лаьа суна. Майра стаг, дика къонах иза велахь пайдаоьцур бу. Къонах вацахь, иза къонах цахилар гучу а дер ду.

— Хьуо реза верриг де, — элира командиро.

Суьйранна Хансолта волчу юхавеара атаман. Хансолтига вист ца хуьлуш охьахиира иза.

— Степан ойла йо ахьа? Къонахчалла ду хьоьгахь, я дац? Тхоьца фашисташна доьхьал тIом бан вогIу хьо, я ца вогIу? Кхин кьамелаш дан оьшуш а дац.

— Со хьожур ву хьо муха Герой ву. Со хьоьца вогIур ву тIом бан, — элира атамана.

Бранденбург гIалийна гондахьа а, Берлин йолчухьа агIор а немцойн эскарш долу меттигаш а, тIеман ницкъаш а зен вахийтира командованис Хансолта. Цуьнан взводехь 32 разведчик вара. Царех 12 стаг къастийра Хансолтас. Оцу шийттаннех цхьаъ атаман вара.

— ХIинца вай разведке доьлхуш ду. ТIемалочун духар духа хьайна тIе, — элира Хансолтас цуьнга.

— Духар дац, — жоп делира атамана.

— Делахь хIета, хьо немцошна караваха воллуш ву. Хьайна лаахь кара а гIо.

Хьайца со вига муха ваьхьа хьо? — элира атамана.

— Со хьо санна стешха вац. Бакъду, тIемалочун духар ахьа тIе ца духахь аса хьалхаваьккхина лелор ву хьо, уггаре а кхераме йолчу метте дIа а хьежош, — элира цуьнга Хансолтас.

Бранденбург гIалийна гондахьара меттигаш талла дIабахара разведчикаш. ТIеман хьалхарчу могIанна герга нисделчи, говрашна шиъ-кхоъ тIемало а вуьтий, и меттигаш зуьйш, гIаш буьйлалора разведчикаш. Хансолтас атаман хьалха дIахьажавора.

— Хьада гIой талла и меттигаш. Гондахьа бIаьрг тухуш а, ладугIуш а хила, кIелонаш йинчу тIеIотталахь, я вуьйр ву хьо, я караваха дезар ду, — аьлла, атаман хьажийра Хансолтас шеконаш йолу меттигаш зе.

Атаман ледара ца хийтира Хансолтина. Шек а воцуш, кхера а ца кхоьруш, юха а ца гIерташ, шена тIедиллинарг кхочуш а дой юхавогIура иза.

Берлинехьа йолу агIонаш а, Бранденбург гIалийна гондахьара меттигаш а теллина, цигара фашистийн эскарш долу а, тIеман гIирсаш болу а меттигаш билгал а яьхна, штабе хаам бира Хансолтас. Цул тIаьхьа 16-гIа гвардин дошлойн дивизи кхечу эскарийн дакъошца тIе а летта, схьаяьккхира немцойн Бранденбург гIала. ТIаккха кхин ца совцуш, кхечу эскарийн дакъошца цхьаьна, Берлин схьаяккха чу летира 16-гIа гвардин дошлойн дивизи.

Бранденбург гIала схьаяькkхича 16-гIа гвардин Черниговски цIе йолчу дошлойн дивизина «Бранденбургский» аьлла, цIе а тил лира, Суворовн цIарах йолу орден а елира Верховни Главнокоман дованис [1], массо а тIемалочунна грамоташ луш баркалла а элира. Баркалла олуш грамота елира атаман хиллачу, Хансолтин керлачу разведчикана а.

Полк дIа а хIоттийна, благодарносташ каралучу хенахь, полкан командиран заместитель майор Орлов Хансолтин взводана тIекх чира. Баркалла олуш, грамота шен караделчи: — «Товарищ май ор, клянусь с этого момента честно служить Родине, и до послед ней капли крови бить врага, и покинуть прежний образ жизни [2], — элира лаьцначу нехан атаман хилла волчу, керлачу разведчик Ерохин Василис. Бранденбург гIалара йийсар динчуьра мукъ баьхна зударий, дукха хазахетта, боьлхуш тIебетталуш, цигга оцу зударийн бIаьрхиша шен дог дуьлуш, къинойх цIандеш сани хийтира цунна. Ша динарг доккха гIуллакх хеташ, хIинццалца ш лелийначу вочу хIумнашна дохковаьлла, мелла а иманчу веъ ра иза.

Бранденбург гIала схьайоккхуш аьтту беш йинчу операций лаккхара мах хадош, ЦIиэчу седанан орден елира Хансолтина.

БЕРЛИН СХЬАЯККХА КЕЧАМБЕШ

Лаккхарчу коьрта командованис а, ЦIиэчу Эскаран Генерал ни штабо а Берлин схьайоккхуш операци ян кечамаш бинера. Вайн пачхьалкхан дозан тIера дIа 550 километр тIера 1100 кило метр гена баьхнера фашисташ. Цара дIалаьцначуьра паргIатяьл кхинера Румыни а, Болгари а. Оцу шина а пачхьалкхехь халкъ Iедал дIахIоьттинера. Ткъа хIинца Польшан а, Югославин а, Че хословакин а, Советски а эскаршна гIо деш схьакхийтира Румы нин, Болгарин эскарш.

Вайн союзникаш — Англи а, США а хIетталца шозлагIа фронт схьа ца йоьллуш Iадда Iийнехь а, ткъа хIинца шозлагIа фронт схьайиллира цара а. Церан эскарш Европе а диссина, Германин герга гIерташ дара къилбехьара а, малхбузехьара а схьа.

1944-чу шарахь фашистски Германина кхачанан сурсаташ ла тош йолу Болгари, Румыни, Украинан малхбузехьара меттигаш це ран карара евлира. Румынски нефт а, тIаккха цул тIаьхьа Венгрин нефт а дIаделира фашисташа пайдаоьцучуьра. Церан долара де лира никелан рудникаш а, нисса ах бокситаш а, ах сов тIаьхьалон нан эчиг доккху руда а. Германин заводаш хIинца вайн хIава

---

[1] Лаккхара коьрта командовани.

[2] Накъост майор, аса дуй боу, хIинца дуьйна Даймахкана муьтIахь хила тIаьххьарчу цIийн тIадамана тIекхаччалц мостагIчух лата а. Айса хIинццалц лелийна вон хIуманаш дита а.

…манаша еттачу бомбанашна кIелахь яра. Цундела тIеман гIир… бар 1944-чу шеран декабрь баттахьчул 1945-чу шеран январь …ттахь 40 процент лахделлера. Кхин дIа а тIом бан гIора эшадел… фашистийн. Иза хууш дара Гитлерна шена а, немецки коман…ванина а.

Ткъа хIинца шаьш динчу зуламех кIелхьарадовла меттиг езара …рна. Германин дозан тIе кхаьччи, Советски эскарш дехьа ца …луш, совцаре догдохура фашисташа. Англин, Iамерикан Совет…ки Союзаца барт иэгIаре сатуьйсуш а, цаьрца барт бан дагахь а …ра Гитлер. Германин къилбаседехьара йолу агIо йитина, цигара …карш, къилбехьа хьаннаш йолуш, лаьмнаш долуш, тIом бан аьт… болчухьа эскарш дIа а дигна, цIиэчу эскаршца кхин а дIа тIом … ойла йолуш вара иза.

Оццу Iалашонца тIом кхин дIа а бахбан, советски эскарш …лдан дагахь вара Гитлер. Ткъа Советски правительствона фа…шна тIехь толам а боккхуш, тIом чехкка чекхбаккха лаьара.

1945-гIа шо доладуш вайн эскарш советско-германски фронтан …кха юкъ дIалаьцна, Польша пачхьалкхерчу, Висла хин аьтту …Iор бердаца лаьттара. Цигара дIа Берлине кхача 500 километр …къ яра. Берлинна чу кхача уггаре а герга меттиг яра иза. Цун… оццу Iалашонца тIаьхххьара а фашисташна тухуш, Берлинна … кхача сацам бира вайн Лакхарчу Коьрта командованис.

Немцойн инарлашна а, Гитлерна а моьттура советски эскарш …рлин дIаяккха Малхбалехьара нисса тIе а ца леташ, къилбехьа…… Венгрехулий, Чехословакина малхбузехьахулий летар ду. И …ттуш болчу цара шешан эскаран коьрта ницкъаш цигахьа дIа…лбира. Царна иштта моьттуш хиларан хIун бахьана дара аьлчи, …лбаседехьара фронт Малхбалехьа Пруссин дозане дIакхаьчне… Ткъа оцу меттигашкахь немцоша тIамана яккхийра чIагIонаш …ера. Шайн и чIагIонаш французийн «Мажино» а, шешан …игфрид» а санна хеташ бара уьш. Цу тIе Гитлер дIалечкъаш …у «Вольфшанце» («Берзан бен») а Малхбалехьа Пруссехь яра. …а цул совнаха оцу тIеман чIагIонашкахь дIагулдина мостагI… нуьцкъала эскарш а дара. Цундела оьрсий баьхьар бац шайн …карш Висла хин бердашкара малхбалехьара малхбузехьа агIор …рлинна чулатийта. Нагахь санна иштта уьш чулатахь Малхба…хьа Пруссера а, къилбаседехьара а нуьцкъала тохар деш, Бер…нехьа чудахна эскарш тIаьхьаша дIа а хадийна, го а лаьцна, … хIаллакдийра ду, аьлла, хетара немецки командованина.

Немцойн инарлашна иштта хетахь а, вайчийн дагахь кхин да… — мостагIчун ницкъ IаьIна меттигаш, ницкъ боцуш йисийтар.

Фронтан юккъерчу декъехь аьлчи а, Висла хин берда йистошка… Берлинна доьххьал дIа тIелатале хьалха, советски эскарш дIай, …й декъаделира, Малхбалехьа Пруссин къилбаседехьа долчу …мцойн эскаршна а, Венгрин къилбехьа долчу эскаршна а цхьа…са тухуш.

Немцойн командовани кхераелира, оцу шинна а агIонгахьар шешан тIеман чIагIонаш советски эскарша йохорна. Цундел фронтан юккъерчу декъехь лаьттачуьра, аьлчи а Висла хин бер дайистешкара, эскаран дакъош дахийтира оцу шина а агIонгах Советски эскаршна тIамца доьхьалонаш ян. Кхузахь а фашистийн инарлашна цамоьттург хилира. Советски эскарш Малхбалехь Пруссина чу а ца леташ, дозанан йистехула го тосуш Балтийски хIурда тIе дIакхечира. Къилбехьа Пруссина мостагIчун эскарш лаьцна юкъадерзийра Советски эскарша. Гобина юкъаберзийн мостагIий хIаллакбеш герз тохар дIа ца хедира тIом дIабаллал

Дукха цIий Iанош, буьрса тIом лаьттира цигахь. Лаа дацар оцу тIамехь дакъа лоцуш хиллачу советски салташна «За взяти Кенигсберга» медалаш ялар. Цигахь дIахIиттинчу тIеман хьелаш на немецки командованин дуккха а эскарш хьовсо дийзира Совет ски эскаршна доьхьалонаш ян. Ткъа и эскарш вайн эскарша го лоцуш боьгIначу гура чу нисделира. Немцойн оццу муьрехь тIе хьалонан эскарш дацара. Оццу хьоло Висла хин бердайистошкар Берлинехьа йолчу агIор фронтан юкъ малйира. Кхуззахь, Берли схьаяккха йолчу коьрта Iалашонца вайн советски эскарийн ни къаш тIетаIийра.

Ткъе кхаа дийнахь Висла хи тIера Одер хи тIе кхечира Совет ски эскарш тIамца 500 километр некъ беш. Тохар сиха а, нуьцкъ ла а, доьхьалонаш кегъеш а дара. Оццу юкъара Советски эскарш бинчу тIамах лаьцна цу хенахь Гитлеровски инарла хилла волчу Меллентина иштта яздо: «...Оьрсийн тIелатар цкъа а ца хилла кепара нуьцкъала а, сиха а дара. 1945-чу шеран хьалхарчу му рехь Вислани, Одерни юккъехь хилла дерг яздан ницкъ а кхочу бацара. «Римски импери» йоьхчахьана Европехь хилла дац и са на дерг».

Фашистски Германи йоха дукха хан ца йиснера. Одер хи тIер Берлине дIакхача 60 километр бен кхин юкъ яцара. Танкаш цхьа сахьт ах сахьт, мотопехотана цхьа сахьт бен хан ца оьшур Берлин чу кхача. Бакъду, оццу хенахь Берлин чу кхача ницкъ ца биснера вайн. Дивизеш нилхъеллера, эскарш тIамо гIелдинер танканийн тишъелла моторащ, яккхийчу-тоьпийн биргIанаш хи цаезаш яра, керла тIемалой тIеоьцуш юза, езаш яра: роташ, б тальонаш, полкаш. Ткъа уьш тIебало вуно генахь бара.

Фашистийн коьртачу гIалина, Берлинна тIекхача доьхьал некъ, хала некъ бара. Кхано тIаьхьа оцу некъан хьесап дичи хилл зе иштта дара: хIора километр некъана 1430 тонн ягориг, 2000 тон тIеман гIирс бовш зе динера.

Фашисташа шаьш хIаллакьхиларх кIелхьарадовла гIерташ кхийра доьхьалонаш а, тIеман чIагIонаш а йинера. Берлинна го дахьаша танкашна доьхьал кIорге саьнгарш яьхнера, лекха ва наш динера, доьхьала дечиган ханнаш дехкинера. Цигахьа гер йолчу ярташкахь хIора цIа доьхьалонна кечдинера чу пулемет

хIиттош, доьхьала тIулган оганаш деш, бетон юттуш. Берлинна гондахьа кхоъ го беш чIагIонаш йинера. ГIалин урамашкахь баррикадаш йинера, некъаш дIадуькънера. Латта охкуш къайлаяьхна массо а маьIIехь дIахIиттийнера танканаш, бронеколпакаш, 400 сов эчиган-бетонан бункерш йинера урам-некъашкахь. Оцу хIора бункеран гарнизонехь 1000 сов салтий вара. Цаьргахь зенитни яккхий-тоьпаш яра, хIаваан кеманашна етта а, танкашна доьхьал етта а, гIаш-салташна етта а. Бункерийн оганаш йоккхачу-тоьпан хIоьо дохор доццуш стаммий динера фашисташа.

ГIалин массо а бахархой герз кара а делла, Берлин ларо дIахIиттийнера.

Немцойн командованис Берлин ларо дука эскарш кечдинера — 1 000 000 стаг. Церан яра 10 400 йоккха-топ, миномет, 1500 танк, самоходни[1] йоккха топ, 3300 хIаваан кема. Советски эскарш Берлинна чу ца кхачийта дагахь бара фашисташ.

Советски Лаккхара Қоьртачу командованис Берлин йоккхуш операци яр кхаа фронтана тIедиллинера. Юккъерчу декъахь Берлинна доьхьал дIа тIелеташ ерг 1-ра Белорусски фронт яра командующи Советски Союзан Маршал Георгий Константинович Жуков а волуш. Аьрру агIор къилбехьа тIелеташ 1-ра Украинский фронт яра командующи Советски Союзан Маршал Иван Степанович Конев а волуш. Къилбаседехьа 2-гIа Белорусский фронт, командующи Советски Союзан Маршал Константин Константинович Рокоссовский а волуш

Оцу операцехь дакъалоцуш вайн эскарш дара 2 500 000 салтий. Цаьргахь яра 42 000 йоккха-топ а, миномет а, 6250 танк а, ша дIасьа лелаш йоккха-топ а, 7500 хIаваан кема а. Дукха халонаш яйна, дукха накъостий, доттагIий, гергарнаш тIамехь эгна дарбеллачу салтийн дегнаш Берлинна чулата а, иза схьаяккха а ирахIиттинера. ТIеман шерашкахь цара сатийсина, толамца тIом чекхбаккхар гергакхаьчнера. Уьш бара Берлин гIалина тIелата кийча, омар даре сатуьйсуш.

1945-чу шеран апрель беттан хьалхарчу деношкахь Лаккхарчу Коьртакомандованин Ставкас талла а теллина, къобалйира Берлин схьаяккхаран план. Операци дIайоло леринарг 16-гIа апрель дара.

План хIокху кепара яра: Вукха эскарел Къилбаседехьа ерг 2-гIа Белорусский фронт яра. Цуьнан Iалашо яра шена лулахь лаьттачу 1-чу Белорусский Фронтана, иза Берлинна тIелеттачу хенахь, немцойн эскарш къилбаседехьа, Балтийски хIорд болчухьа, латтаIо. Хьалхара Iалашо яра — къилбаседехьа а, къилбехьа а, Берлинна готосуш, малхбузехьара фашистийн Берлинехь долчу эскаршна гIо тIе цакхачийтар. ШозлагIа Iалашо яра — мостаrIийн эскарш доькъуш, уьш дакъошкахь хIаллакдан. КхозлагIа

[1] Ткъурган тIехь ша дIа-схьа лелаш йолу.

Іалашо яра — советски эскарийн Эльба хи тIехь Iамерикан эс-
каршна доьхьал кхача аьтту баккхар. 1-чу Украински фронтан эс-
карш сихонца Торгау олучу гIала кхача дезаш дара. Циггахь Iа-
мериканцашца цхьаьна а кхетта, юкъаерзийначу Берлинна, къил-
бехьа долу фашистийн эскарш тIо дан тIе ца кхочуьйтуш, дIа-
хадо.

Берлина дIалаьцца меттиг 900 квадратни километр яра. Атта
дацара цу чохь йолчу тIеман чIагIонийн талламаш бан. Вайн хIа-
ваан кеманаша йолхазза суьрташ дехира оцу гIалин а, цунна гонда-
хьа йолчу меттигийн а. Берлин схьайоккхуш тIелатале массо а
командиран планшета чохь карта дара ша-ша тIом бан безаш йолу
меттигаш билгалъяьхна. Берлинан макет йинера 7-чу апрелехь эс-
кадрийн командованис а, кхин болчу тIеман хьаькмаша а, коман-
дираша а. Макета тIехь Берлин йоккхуш тIом баран сурт хIоттий-
ра. Эскарш латоран сурт хIоттош билгалъехира хинйолу мостагI-
чун доьхьалонаш: цIийнан хIора корера схьаетта йолу пулеметаш,
духуш охьадоьлху долу цIенойн оганаш, кIуьрлахь, цIергахь, кхи
барчигийн ченалахь гIалин урамаш гург цахилар...

Берлин схьаяккха гулдина советски эскарш шаьш фашисташна
тоса ца долуьйтуш, къайла муха дохура дуьйцу Маршала Жуковс
шен дагалецамашкахь: «Польшехула дIаоьхура яккхийчу-тоьпийн
а, миномeтийн а, танканийн а эскарийн дакъош тIехь долу
эшалонаш. Схьагарехь, уьш военни эшалонаш яцара. Цера
платформаш тIехь гуш ерг хьун а, йол а яра. Бакъду, тIеман
гIирс охьабаккха безачу станци дIакхаьччи алаца а, дечигаш
ца а къайлаяьхна танканаш, яккхий-тоьпаш, тягачаш охьайохий
дIахьулйора...».

Берлин схьайоккху операци йолалучу хьалхарчу дийнахь мос-
тагIчунна тIетоха кечйинера 1 147 659 хIоъ а, мин а, 49 940 раке-
тан хIоъ. Оццулла гIирс цига дIабахьа 2382 вагон оьшура. И бер-
риге а гIирсаш Польшехула цIерпоштнекъаца дIабахьа безаш
бара.

И берриге а кечамаш бинчул тIаьхьа дагахь а боцу бала бое-
сира вайн эскаршна тIе. Мело денош а даьхкина, дашадоладелира-
ло. Дешначу лайн хиш хьаьдда дистира Висла. Хе меттахъяьхначу
шан тархаша ваьлнаш а деш, сийсара иза. 1-чу Украински фрон-
тан могIара дохош лаьттара машенийн а, цIерпоштан а тIайш.
Уьш дохош долчуьра кIелхьара ца даьхчи, оьшуш долу тIеман а,
кхачанан а сурсаташ тIеккхио йиш йоцуш, дIахадош дара эс-
карш.

Берлин чу яккхий-тоьпаш етта а йололе Берлински операции
турпалхой бара гучубуьйлуш. Уьш бара тIайштохкачу 20-чу ба-
тальонан тIемалой. Цистинчу хе дохийна тIайш сихонца метта
хIиттадора цара.

ХIинца Берлинна тIелеташ 2-чу Белоруссин эскарш Одер хих
дехьадаха дезаш дара.

1-чу Украински фронтан эскарш Одерх дIакхеташ долчу Нейсе них дехьадаха дезаш дара.

Бакъду, 1-ра Белорусски фронтан эскарш Малхбузехьа Кюстрин олучу гIалин плацдармехь латтара.

МАРШАЛ ЖУКОВН КХЕТАМЦА

Берлин схьа ца яла мостагIаша йина яккхийра тIеман чIагIонаш даккхийра зенаш доцуш йохайойла дацара. Маршала Жуковс лагалецира цхьа говза хIума.

Берлин йоккхуш тIелата билгалйинчу хенал 2 де хьалха массо а фронташкахь цхьабосса мостагIашна тIетуьйхира яккхий-тоьпаш. Иштта артподготовка йинчул тIаьхьа чулахка безаш бара гIаш-салт. Амма кхузахь и ца дира. Разведка ян 32 отряд яхийтира. Цхьа болчу меттигашкахь мостагIий юхабаха аьтту а хилира церан. Циггахь окопаш а яьхна, тIемана кечбелира уьш.

Коьртаниг иза дацара. Немецки командованина тарделира Берлина чулеташ Советски эскарша операци йолийна. Цундела цара шешан массо а тайпа тIеман ницкъаш меттахбехира, шешан тIеман чIагIонаш гучу а йохуш. Цул совнаха, шешан тIаьхьалонна латтош долу эскар тIеман хьалхарчу могIара хIиттийра цара, советский эскарийн, боккъалла а, чIогIа тоха кечйинчу яккхийчу тоьпийн, бомбанийн дорца кIел.

Кхин цхьа хIума а дара дика дагалаьцна. Вайн эскарша сатоссуш тухура мостагIашна тIе яккхий-тоьпаш. Сатесна даьлчи еттачуьра совцайора уьш, атака йолчу хенахь гIаш-салтана а, танкисташна а и меттигаш гуш хилийта.

Ткъа хIинца Берлин схьаяккха чулеташ вайн эскарша и операци Iуьйранна йолор ю моьттура немцойн инарлашна. Амма вайн командованис сацам бира, нуьцкъалчу прожекторшца мостагIчун позицешкахьа серло а тухуш, буьйса йоьллачул тIаьхьа атака ян. Эскарш чекхдаха дезачу могIара, баьрзнаш долуш, айеллачу меттигаш тIе 143 прожектор хIоттийра вайн командованис, шишша бIей метр яккъаш а юьтуш.

Оцу тIеман шерашкахь фашисташна цкъа а гина дацара и тайпа кхераме сурт.

16-чу апрелехь, 1945-чу шарахь, Iуьйранна 5 сахьт даьлчи командни пунктера «Родина!» радисто сигнал елира артиллеристашна. Эзарнаш яккхий-тоьпаш, минометаш туьйхира мостагIашна тIе. Хьалхара залп елира «Катюшо». Вайчийн позицешна тIехула нур догуш санна серло кхийтира. Немцойн позицеш молханан кIуьрлахь, ченан дахкарлахь къайлаевлира. Яккхийчу-тоьпийн тоьънаш дIа ца кхочучу метте фашисташна тIе бомбанаш туьйхира вайн бомбардировщикаша. Эха сохьтехь яккхийчу-тоьпийн тоьънийн, бомбанийн, минийн къора туьйхира фашистийн тIеман

чIагIошна тIе. Оцу эха сохьтехь мостагIий болчу агIонгахьара схьа цхьа гёрз ца делира. Кхерабелла, боьхна Iадийча санна биснера уьш. ТIелата аьтту болуш хан схьахIоьттира.

Пхи сахьт, ткъей итт минот яьлчи мостагIий болчу агIонгахьа дIа серло туьйхира вайн прожекторша. Прожекторийн серлоно схьа гучуехира церан позицеш, фашистийн бIаьрла са а дойуш. Вайн артиллеристаша мостагIий тIеман чIагIонашна тIе ерзийра яккхий-тоьпаш. ГIаш-салт а, чIургашца йолу яккхий-тоьпаш а танканаш а чухаьхкира. Сахиллачул тIаьхьа тIеман хьалхара позицеш схьаяха чухьаьвдира советски эскарш.

МостагIий боьхначуьра меттабогIуш лаьттара. ТIаьхь-тIаьхьа чIагIлуш лаьттара цара тIамца ен доьхьалонаш. ХIинца а дийнна йиснера Зееловски локхаллехь йолу немцойн тIеман чIагIонаш. И лакхе дIахецчи Берлин чу кхочуш бара тIом. Цундела фашисташа яккхийра доьхьалонаш йора и лакхе дIа ца хеца.

Лаккхара Коьртачу командованин синтем байира Зееловски локхаллехь вайн эскарш совцоро. Цундела фронтан командующис цигга, мостагIчунна доьхьал тIаме хIоттийра танканийн шиъ эскар.

Цул тIаьхьа ницкъаш ца тоьуш 19-чу апрелехь Берлинехьа юхабевлира мостагIий. Оцу кхаа дийнахь, бусий немецки командованис мосуьйттаза Берлинера тIаьхьалонан эскарш дахкийтира цига и меттиг дIа ца хеца дагахь. Уьш а вайн эскарша цигга хIаллакдира.

20-чу апрелехь 1-чу Белорусский фронтан эскарш Берлинна къилбаседехьара, го лоцуш, тIедогIуш дара. Оццу хенахь вайн артиллеристаша Рейхстагана тIе яккхий-тоьпаш туьйхира. 21-чу апрелехь вайн салти къилбаседехьа Берлинна чу кхечира.

Оццу хенахь 2-чу Белорусски фронтан эскарш Малхбалехьа Малхбузе а, Одеран шина гаьнна юккъехь Iуьллучу готта ехачу гIайри тIехь тIом беш дара. Кхузахь, мостагIчун ницкъаш а эшийна, Одер хих дехьа а девлла, малхбузехьа а, къилбаседа-малхбузехьа а хьалха теIаш дара уьш. Кхин ца совцуш Шпрее цIе йолчу хих дехьа девлира 2-чу Белорусски фронтан эскарш.

24-чу апрелехь 1-чу Украински фронтан эскарш доьхьал кхечира 1-чу Белорусски фронтан эскаршна. Берлинан къилба-малхбалехьа йолчу агIор хьуьн чохь Вендиш-Буххольц олучу меттехь 200 000 салти го лаьцна юккъехь а вуьтуш.

25-чу апрелехь 1-чу Украински фронтан эскаран дакъа Торгау гIала кхечира, Элба хи йистехь Iуьллуш йолчу. Циггахь уьш доьхьалкхийтира Iамерикан эскаршна. Доьххьара шен турпалчу довлошца Iамериканцашна доьхьал кхаьчнарг подполковник Висаитов Мовлид вара, Европерчу Союзни эскарийн коьрта командующин Эйзенхауэран куьг а лоцуш.

Ши кIира диснера тIом чекхбала.

Ши кIира хьалха тIом чекхбаьллехьара мелла адам дийна дуь

сур дара! Берлин гIалин мелла гIишлош дийна юьсар яра! Бакъду, шаьш эшнийла хуъушехь, тIом сацо лууш бацара Гитлер а, цуьнан инарлаш а. Царна моьттура Iамерикой, Англес шайца машар a бина, СССР-на доьхьал тIом болор бу.

Советски салти метрон тунела чухула немцошна тыле богIийла хиъчи, цу чу хи хецийтира Гитлера, цу чохь эзарнаш чевнаш хилла немцойн салтий Iохккушехь.

Оццу хенахь дера леташ бара советски тIемалой, мостагIчуьнгара цхьанний тIаьххье кхин позицеш схьа а йохуш. Оцу тIеман кIуьрлахь лом санна майра леташ вара Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Са чохь дийна цIа воьрзур вуй, Кавказан лаьмнаш кхин гур дуй? — боху ойла аьттехьа а яцара цунна. Латаран шовкъехь леташ вара иза дуьне а, эхарт а дицделла. Цуьнан ойланан кхетамехь: «Схьа а етта дIа а етта. Я со вуьйр ву, я аса мостагI вуьйр ву» — изза дара. Хаддаза бечу тIамо гIелвинера иза. Молханан кIуьрехь, отуш лаьттачу тIулган, кибарчигийн, чепан къахьо, саьнгалан хьожа, цIеран тов, дуьйлучу герзийн тата — дерриге а оцу къемато жоьжахате тарйинера леташ болчу тIемалошна. ОхьаIийдало хьацар, тIебиллина молханан кIур, хьогалла дакъаделла балдаш, мацалла Iийжа кийра — и дерриге а мича баленна ду хууш дацара Хансолтина.

ТIом чекхбала, немецки фашизмана тIехь толам баккха гергахь белахь а, Iожалла кхин а гергахь яра. Иза полла санна тIехула а, гондахьа а хьийзара Хансолтина, кхин болчу салташна санна, хIора секундехь кхерам туьйсуш. Шакаршца цIийзаш, терсаш, дегIа тIера бедарш а цоьстуш, юххехула юьйлура тоьпан даьндаргаш, бомбанийн, минометийн геригаш. Берлин чохь беш болу тIом эзарнаш дакъошкахь бара — корах, неIарх ара, арара чу. ХIора цIийнан сонехь, урамехь, цIенойн ламеш тIехь, тхевнаш тIехь, подвалашкахь, метрон станцешкахь. ТIемаш бора лаьттахь а, лаьтта бухахь а, хIаваэхь а.

Чоьхьарчу гIуллакхийн Министерстван гIишло ларош тIом бора хаьржина долчу эсэсовцийн (СС) дакъоша. Гобаькkхина баррикадаш йинера цунна. И ларош гондахьа хIиттийнера «Тиграш, Фердинандаш», «Пантераш». Царна тIера схьаеттара пулеметаш, автоматаш.

«Гимлеран цIа» лаьттачу меттиган хьелаш хууш, оцу гIишлош чуьра эсэсовцаш хIаллакбан омар дина тIелетира 150-гIий, 175-гIий дивизеш. Иза дара 29 апрелехь, Iуьйранна, 7 сахьт даьлчи. МостагIий чIогIа доьхьало еш бара, советски тIемалой оцу цIенна герга ца кхачийта гIерташ. Яккхий-тоьпаш герга а оьзна, нисса тIе а ерзийна, етташ, оганаш, даккхий кораш а дохуш, ата долийра. 29—30 апрелехь, буьйсанна, яккхий-тоьпаша даьхначу корашкахула чулилхира салтийн тобанаш. ТIом кхеккара гIишлонан ламеш

тӀехь, коридораш чохь, баррикадаш йинчу чоьнашкахь, подвалашкахь.

Гитлеровцаша тӀаьххьара цӀа чохь кӀелонаш йора вайн салтичу ма-лилхxи автоматаш, гранаташ тоха. Яккхийчу тоьпийн хӀоьънаша даьхначу Ӏуьргашна, корашна доьхьал суьрташ, кехаташ детташ, уьш къайла а дохий, цигаша герз тухий воьра салти. ХӀора пенах, неӀарх, корах тешам бацара салтичунна. Цхьацанхьа «Ура-а!» бохуш, маьхьарий дара детта хезаш. Цхьа гӀат схьалаьццчи, вукха гӀота тӀе хьалахьовдура вайн тӀемалой.

Хьалхарчу майхь, буьйсанна, сержанташа М. А. Егоровс а, М. В. Кантарис а Толаман байракх туьйхира Рейхстагана тӀе. И Рейхстаг, вуьйрит вуьйш схьаяьккхинчул тӀаьхьа, цу чуьра карабалийна фашисташ ши эзар ах эзар стаг вара.

Берлинехь фашистийн доьхьалонан тӀаьххьара бен имперски канцеляри яра. Оцу гӀишлошна кӀелахь яра Гитлер дӀалечкъийна аьчкан, бетонан бункер. Советски эскарш Берлинна чулеттачу хенахь Гитлер дийна вацара. ДӀовш а мелла веллера иза, адамийн оьгӀазлонах кхоьруш.

Имперски канцеляри схьаяьккхира вайн эскарша 1-чу Майхь суьйранна.

Берлин юьйжира 1945-чу шеран 2-чу майхь. Цу дийнахь делкъал тӀаьхьа цуьнан гарнизонах бухабисначара герз охьадиллира.

Берлински операци 22 дийнахь лаьттира. И операци дӀахьош вайн эскарша йохийра фашистийн 70 гӀашлойн, 12 танковой, 11 моторизованни дивизи, йийсаре валийра 500 000 салтий.

Иштта чекхбелира тӀом.

16-чу ДОШЛОЙН ДИВИЗИН ШТАБ ЛАРЪЕШ

3-чу майхь штабе дlакхайкхира Хансолтига полкан командир подполковник Похаревски.

Накъост Дачиев хьан взводо дукха хенахь дуьйна садаlна дац. Одер хих довлуш а, Бранденбург схьайоккхуш а, Берлин схьайоккхуш а хаддаза тlом беш, майра летта хьан взвод. Хlинца хьайн взводехь ца тоьуш берш тlе а эций, 16-чу дошлойн дивизин штаб ларо гlо. Иза ларъеш тlера духар метта дало а, садаlа а аьтту хир бу шун.

— Есть товарищ командир, штаб шестнадцатой кавдивизии охранять![1] — элира Хансолтас вела а луш.

Берлин схьаяккха тlелеттачу хенахь Хансолтин взводера 32 стагах итт стаг вийна а, чевнаш хилла а дlакъаьстинера. Оцу тlамехь вийнера оьрсий Сабанов а, Белоусов а, туркмен Атаев а, узбек Газимов а, таджик Халимов а, иштта кхин берш. Шен взводана 16-чу дошлой дивизин штаб ларъян дlавахара Хансолта. Штабехь гlарол а латтош, взвод юзуш керланиш тlе а оьцуш; уьш баьпехь чекх а бохуш, тlера духар а хуьйцуьйтуш шен взводехь болчаьрга садоlуьйтуш вара Хансолта.

9-чу Майхь буьйсанна ши сахьт даьллачу хенахь вижина lуьллучу Хансолтин неl туьйхира дежурничо.

— Командир, вставай, Победа![2]

Самаваьллачу Хансолтина хезаш берг «тlом» бара.

— Какая Победа?! Стирляют![3]

— Это же салют наших солдат![4]

Чехкка хьала а гlаьттина шаьш ларъеш йолчу штабе чувахара

[1] 16-гlа дошлой дивизин штаб ларо со кийчча ву.
[2] Командир, хьалагlатта. Толам баьккхина вай.
[3] Хlун толам буьйцу ахьа? Тlом бу беш.
[4] Ива-м салют луш вайчара кхуьссу герз ду.

Хансолта. Штаб 2-зза тIекIел динчу цIенош чохь яра. УьйтIа... говраш чулохкуш божлаш а долуш, вехаш хиллачу стеган гIишл... яра иза.

Штабе инарла Белов волчу схьагулбеллера командираш. Буь... луш а, дукха хазахетта, наггахь верг воьлхуш а, забарш еш а во... шашна маралелхара уьш.

Буьйсанна кхо сахьт долуш цу чуьра араваьлла схьа а веъ..., шен взвод дIа а хIоттийна, Советски Союзо гитлеровски фашизм... на тIехь Толам баккхар дIакхайкхийра Хансолтас. Лецначу нехан атаман хилла волу Ерохин Хансолтина мара а иккхина, вил... хира.

— Спасибо командир. Ты меня от позорной жизни спас [1], — элира цо.

Толам баьккхина аьлла схьахазийначу хазчу кхоах Iехабал... а, баккхий бен а, садоIа а кхиале кхин керла омар хилира, хийл... салтинчун, эпсаран догдохош:

— Готовтесь на Дальний Восток, на войну с Японией! [2] — омар дира ХансолтагIаьрга командиро.

Берлин гIалахь цIерпоштан станцешкахь лаьтташ яра эшало... наш. Вагонаш чохь юкъарлонаш а еш, говраш чухIитто меттига... кечйира салташа.

ТIамца Берлин чу кхаьчна сийлахьчу дошлойн полкаш Генар... чу Малхбале йига кечъеш яра. «Мел гена некъ бу иза!» — аьлл... хийтира Хансолтина.

— Ну что Иван, война ни кончил ишо [3] — элира Хансолтас шен накъостех цхьаьнге.

Сакъералуш вацара оцу кхоах Хансолтин накъост а, я цхьа ... салти а.

Берлин схьаяьккхинчул тIаьхьа Бранденбургана гена боццу... палаткаш чохь бара ХансолтагIар. Говраш тIера нуьйраш схьа ... эцца, паргIатъяьхна йожуьйтуш бара уьш.

Генарчу Малхбале даха кечамбе аьлла схьахьединчул тIаьхьа... ши де даьлчи, кхозлагIчу дийнахь штабе кхайкхира команди... рашка.

— Лаккхара Коьртачу командующин И. В. Сталинан омар ду дошлойн дивизи Генарчу Малхбале яхийтар юкъахдита. И дивизи немцошкара схьаяьхначу меттигашна дола деш йита — аьлла схьахьедира полкан командира Похаревскийс.

Хансолтина тIедиллинера шен взводаца Берлин гIалара цхьацца тайпа белхан говзанчаш Советски Союзе дIахьовсор.

Муьлххачу а заводе, предприяте немцой балха схьа а бохкуьй... те, неIаре салтий а хIиттабой, толлура балхахь берш муьлаш бу.

[1] Баркалла хьуна, командир, иэхьечу вахарх кIелхьараваьккхи ахь со.
[2] Генарчу Малхбале. Японашца болчу тIаме даха кечло!
[3] ТIаккха Иван, тIом дIа ца баьлла-кх хIинца а.

Царалахь инженераш, механикаш, операторш, цхьацца тайпа кхин говзанчаш схьа а луьйций, эшалон а юттий, Берлин гІалин комендантан гІоьнчаша Советски Союзе дІахьовсабора. Оцу эшалонца дІахьора завод дІакхалхош, заводан гІирсаш.

Изза операцеш кхиамца дІаяьхьира Хансолтас.

Берлин схьайоккхуш дакъалацарна «За взятие Берлина» медаль елира Хансолтина, «ЦІе седа» орден а елира.

1945-чу шеран август бутт кхаччалц Берлинехь латточу эскарехь гІуллакх деш вара Хансолта. Август бутт кхаьччи Москва гІалара хаам хилира: «Германе дІаяхкийта вагонаш ца тоьа, 7-гІа дошлойн корпус шешан говрашца, обозашца схьаяийта. Советски Союзера дІабигна зўдарий, бераш схьа а далош, даьхний схьа а дохкуш» — аьлла.

Шина баттахь некъ беш Бресте кхечира 7-гІа дошлойн корпус. Дивизеш, полкаш, эскадронаш, батальонаш, роташ, взводаш шаьш-шаьш къастийна дара: садаІар а, некъ бар а говраш яжор а. Схьабалош болу зударий а, бераш а, даьхни а полкашна тІе-лекънера.

ТӀОМ ДӀАБАЬЛЛАЧУЛ ТӀАЬХЬА

Бресте кхаьчна дукха хан ялале 7-гӀа гварди дошлойн корпус Азербайджане хьажийра, Аракс хина йистехь Ӏуьллуш йолчу На хичиване. Говраш а, обозашца йолу фургонаш а, кхин болу гӀир саш а вагонаш тӀе а боьттина, цӀерпоштан некъаца яхара дошлойн корпус йиллинчу метте дӀа. Цуьнан коьрта Ӏалашо яра Иранна долу доза лардар. Цу хенахь Иранехь лаьтташ дара Ингалс пач чахьан эскарш. Фашистийн Германи эшийначул тӀаьхьа, Советски Союзаца тӀом болийнарг Япони елахь а, тешаме яцара США а, Англи а, я Франци а. Нагахь санна Советски Союзан Малхбале хьара тӀелетта Японин эскарш тӀамца толамаш бохуш генна чу багӀахь, оцу тӀамо Советски Союзан герзан ницкъаш шена тӀе а озахь, Иранехь лаьтташ долу Ингалсан эскарш къилбехьаша тӀе латарна кхерам болуш дара. ХӀунда аьлчи, цигара схьа царна ге га яра Бакун, Грозни-гӀалин Ӏаьржачу мехкадаьттанан промыс лаш.

Цундела, Иранаца долу доза тешаме цахиларна йигира цига 7-гӀа гвардин дошлойн корпус.

ТӀеман хьашташа гӀелйинчу Азербайджанерчу колхозашний совхозашний говраш а, фургонаш а, кхин болу гӀирсаш а дӀа белла, мото-мех корпус йира 7-чу гвардин дошлойн корпусах. ТӀа мо дегнаш а, догӀмаш а дахчийначу дошлойн тӀеман керла говзал лаш Ӏамо дийзира. ТӀеман техника Ӏамош занятеш йолаелира це ран.

Хансолта тӀаккха а вара взводан командир: 4 танк, 2 брон транспортер, 10 мотоцикл яра цуьнан взводехь.

Цхьана дийнахь Хансолта эпсарийн столове хӀума яа воьдуш вара. Штабана хьалха хӀоьттина лаьтташ волчу подполковника Похаревскис, тӀеман Уставаца догӀуш ма-хиллара сийлаллин честь а делла:

— Это, товарищ Дачиев, идешь завтракать?![1] — элира.

— Да[2].

— Давайте ко мне. Вместе будем завтракать[3].

Похаревскис хIума юуш цуьнан шен кухни яра. ХIума яа чу-
нахначу Дачиевн, Похаревскин вовшашца къамел тасаделира.

— Отпуске ваха лаьий хьуна? — элира Похаревскис Дачиевга.

Дера лаьа. Отпуске ваха муха луур дац, цIахь далийна нус-
ал а долуш эскарехь волчу стагана.

— Делахь хIета аса хьуна отпуск лур ю. Доьзал мичахь бу
хьан?

— Киргизехь бу.

— Муха? Киргизе муха кхаьчна хьан доьзал? Кавказера вац
хьо? — цецвелира подполковник.

— Нохчий, гIалгIай махках ма баьхна.

— И хIун ду? Хьажахь, сан зудчо яздинарг иза хилла-кх Уз-
бекистанехь Андижан олучу гIалахь ехаш ю иза. «Кавказера ада-
маш далийна тхо долчу...», — аьлла, яздинера хьуна цо ша доуьй-
лучу кехата тIехь.

Сингаттамечу ойланашка ваьлла жимма соцунгIа а хилла, шен
полкан пийсар, башкир, Бухарматов схьавийхира цо.

— Накъост Бухарматов, хIокху Дачиев Хансолтина 45 денна
отпуск оформить[4] а е, хIокхуьнан зуда схьаяло а, сан зуда схьа-
яло бакъонаш йоьхуш кехаташ а кечде, — элира цо цуьнга.

И кехаташ а кечдина 45 денна отпуск а елла, 1945-чу шеран
11-чу ноябрехь шен доьзал болчу Джелалабаде ваха новкъа вели-
ра Хансолта. Бакохара Красноводске кхаччалц хIордан кеманца
вахара Хансолта. Цигара дIа Джелалабаде цIерпоштаца вахара.

Хансолта опуске веъчи боккха кхаъ хилира доьзалехь. Иза
цIавеъна аьлла хезна схьагулбелира йижарий Реби, ГIази, Аюли.
Шен кIантах йоккхаеш, сапаргIатдаьлла, екхаелла яра Хансолтин
нана Тахбика а. «Хансолта отпуске веъна», — бохуш, шен ваша
цIавеъна кхаьънаш дохуш вара Iабдалла а.

Шен доьзалца 5—6 де а даьккхина, командиро деллачу адресца
цуьнан зуда йолчу Узбекски ССР-н Андижан олучу гIала вахара
Хансолта.

Цига дIа а кхаьчна, буьйсанна 10 сахьт даьллачу хенахь шен
командиран зуда ехачу хIусаман кор туьйхира Хансолтас.

— Кто там?[5] — элира чуьра схьа.

---

[1] ТIаккха, накъост Дачиев, хIума яа вогIий хьо?
[2] ВогIу.
[3] Со волчу волахьа. Цхьана юур ю вайшиммо хIума.
[4] Отпускина кехаташ кечде.
[5] Мила ву цигахь?

— Я от подполковника Похаревского приехал. Валер спит? [1]

— Сейчас [2] — аьлла, чехкка неI а йиллина, йоьлхуш Хансол тина мара кхийтира командиран зуда.

— Как валер? Командир часто споминал его [3], — къамелаш доладелира Хансолтин, Вера Павловнан.

И буьйса цигахь а яьккхина, Iуьйранна 9 сахьт даьлчи облас ной НКВД вахара Хансолта, Вера Павловна шеца а йолуш.

Со тхешан командиран доьзал дIабига веъна. ХIокху Вера Павловна пропуск а ло, новкъа яла кечам беш гIо а де, — элира Хансолтас.

— Раз герой приехал все будет сделано [4], — элира НКВД об ластной урхаллин начальнико.

Цу чуьра араваьлчи:

— Вера Павловна, хьайн цIеноош дIа а доьхкина, новкъаяла кечам бан 20 де хан тоьар юй хьуна? — элира Хансолтас.

— Тоьар ю.

— Делахь хIета 20 де даьлчи сайн зуда а ялош со юхавогIур ву, новкъаяла кийчча хилалахь, — аьлла, шен доьзал болчу юха вахара Хансолта.

Джелалабаде дIа ма-кхеччи шозлагIчу дийнахь Зураъ спец учетера дIаяккха а, иза шеца дIайига бакъо яккха а НКВД об ластной урхаллин начальникна тIе вахара Хансолта. Шегара, ша эскарехь гIуллакхдеш Iаш волчу метте доьзал дIабоьхуш команд ванис язйина вызов дIа а гойтуш.

— Я приехал забрать свою семью [5] — элира Хансолтас.

Начальникан хьаьжа юккъе чкъор ваьшта дахна, шед хIоь тира.

— Тебе не только не разрешим семью забрать, но и тебя за держим [6], — элира цо, вызов юьстах а юьллуш.

— А ну повтори как ты сказал [7].

— Не разрешу семью забрать. И ты будешь задержан! Ясно Вам? — цо оллушехь, стоьла тIехь льаьтташ йолу Iаьржачу мо кхазан йоккха шекъа чохь дерг, шина а куьйга схьа а лаьцна, на чальникна йоьхь тIе туьйхира Хансолтас. Начальнике, орца до хуш, мохь белира. Шекъано къарзйинера цуьнан йоьхь, къарздине ра тIера духар.

— Суккин сын! Тебя надо было расстрелять! Ты, наверное, ге

---

[1] Со подполковник Пахаревски волчуьра веъна. Валер вижна вуй?

[2] ХIокху сохьта.

[3] Валер хIун деш ву. Командирна кест-кеста дагавогIура иза.

[4] Турпалхо веъна хилчи, дерриге а дийра ду.

[5] Со сайн доьзал дIабига веъна.

[6] Доьзал дIабига бакъо-м муххале а лур яцара аса хьуна, хьо а ккузахь са цор ву.

[7] Юха алал, хIинца айхьа ма-аллара.

стаповец[1] — аьлла, орцанна чулилхина НКВД-н белхалой тергал и ца беш, ара а ваьлла дІавахара Хансолта. Иза некха тІехь кхоуш Дашо Седа а болуш Советски Союзан Турпалхо хиларна цуьнга хІума ала а, иза сацо гІорта а ца баьхьаш, боьхна бисира НКВД областерчу урхаллин хьаькмаш. Цу тІе шешан начальник вхеравелла а, воьхна а, шекъанаша вуьзна эрчаваьлла а хиларо кийохийра церан. Уьш шаьш а бисира хІун дан деза, хІун ала деш ца хууш боьхна. Цунах боккха аьтту хилира Дачиевн.

Цигахь шен гІуллакх ца хилчи республикан урхалле вахара Хансолта. Цигахь Хансолта лоруш тІе а ийцира. Хансолтас шайна Педеъна гІуллакх а дира.

Цигара юхавирзина, отпускех йисна хан Джелалабадехь шен нана, ваша, йижарий болчохь а яьккхина, Советски Союзан Турпалхочун зуда хиларе терра, Зураъ спецучетера дІаяьккхина, иза а ялош, Вера Павловна дІайига Андижане юхавеара Хансолта. Цигара шаьш новкъадовлуш:

— Выезжаем. Встречайте нас»[2], — аьлла, Похаревскига телеграмма елира Хансолтас.

Похаревский шен зудчанций, кІантаций, шайна квартира а йолуш, дІатарбелира.

Хансолта казармашкахь йолчу хІусамашна реза а ца хилла, цхьана къеначу эрмалочунна мах луш цуьнан хІусам а лаьцна схьахиира.

80 шо кхаьчна воккха стаг вара Хансолтин хІусамда — эрмало. 75 шо кхаьчна зуда а, 35 шо кхаьчна нус а яра цуьнца. Несан цІе Айкануш яра. Цуьнан цІийнда полковникан чинехь эскарехь гІуллакхдеш вара. 3 йоІ, 1 кІант — виъ доьзалхо вара полковникан. Хансолтас кхоъ паек оьцура Советски Союзан Турпалхочун а, эпсаран а, Зураъ хІоккхуьнан напгІица хиларан а. Кхоъ паек хІусамнен доьзалца цхьана йоура цара. Цунах а, царна йогІучух а маслорна а кхачам хуьлура.

[1] Зуьда кІеза! Тоьпаш тоха езаш яра хьуна. Хетарехь гестаповец ву хьо.
[2] Тхо новкъадовлуш ду, доьхьала хила.

ЭСКАРАН МОГIАРШКАРА МУКЪАВАЛАР

1946-чу шеран 10 июлехь «...уволить с рядов Советской Арми на общих основаниях»[1], — аьлла омар а хилла, эскарехь гIул лакхдечуьра мукъавитира Дачиев Хансолта.

— Зураъ, хIинца вайшиммо хIун дичи бакъахьа хета хьуна? — элира Хансолтас.

Зураъна хиира цо шега иза хIунда хоьтту.

— Хьуна луъург дийр ду-кх вайшиммо. Хьуна луъург дан ми еъна со хьоьга.

— Делахь хIета вайшиъ Герзель-Эвла а, Бабай-Юьрта а да деза.

— Бакъахь ду, — аьлла, тIетайра Зураъ.

— Герзель-Эвлахь-м сан цхьа а вац. Делахь а со винчу юьрт цкъа бIаьргтоха лаьа суна. ТIаккха Бабай-Юьртахь хьан гергар нахехь хIун хьал ду а, хьан денвешин зудчуьнгахь, цуьнан ши йоIехь хIун хьал ду а хуур — аьлла Джелалабаде дIабахале, Д гIаста бахка бартхилира церан, Нахачеванера ДегIастана бах гена а цахиларна.

Хасу-Юьрта кхаьччи горисполкоман председатель Мантик Бахьу волчу вахара Хансолта, шеца Зураъ а йолуш.

Некха тIехь орденаш а, медалаш а йолуш, дашо седа а болу Советски Союзан Турпалхо чоьхьаваьлчи цецвелира Бахьу.

— Ассалам Iаликум, накъост председатель!

— Ва Iаликум салам, накъост герой. Хьо мичара вели тех Хьо хIун кхаъ бахьаш вогIу техьа?

— Со нохчо ву — Дачиев Хансолта. Герзель-Эвлара. ХIара зуда ю — Зураъ, Хамамат юьртара. Нахачиванехь вара со эск рехь гIуллакхдеш. ХIинца цигара мукъаваьлла, Джелалабаде шан нах болчу дIадаха дезаш ду тхойшиъ. Зураан девешин а, девешин ши йоI а ю Хамамат юьртахь, кхин а гергара нах а гIумки бу, аьлла, цIахь битина уьш. Цига хьажа-хIотта до тхойшиъ.

— Иза сов бакъахь ду. Амма, аса шен нускалца со волчу шалгIа веъна Турпалхо, иштта дIавохуьйтур вац. Вай тхоьга дIа доьлху, — аьлла, ша Iечуьра хьалагIаьттира Бахьу.

Цо бохучунна тIе ца товш доьхьалгIертарх гIуллакх хир цийла хиира Хансолтина.

— ГIатта Зураъ. ХIокхо бохург ца дичи дер дац, — аьлл

[1] Советски Эскарехь гIуллакхдечуьра мукъавита.

Бахьу волчу хьошалгIа бахара уьш. Юьртахошна гергахь Советски Союзан Турпалхо ша волчу варах йоьхькIам а, дозалла а хеташ хьошалла дан тIеийцира Бахьус и шиъ. Мантипов Бахьус доккха ловзар дира. Хансолта декъалвеш. Боккхачу безамца хьуьйсура кегий нах мехкарий, баккхий нах, зударий Советски Союзан Турпалхочуьнга. «Нохчо ву иза, я суьлий ву?» — бохуш хоьттура цара вовшашка. «Нохчо ву», «Нохчо ву», — бохуш, туьйлура вовшашна жоьпаш. Кхузахь цхьа тамашена хеташ, ецбуьйлуш, ойла йора цара. «ХIара нохчо ву, немцойн фашисташна доьхьал тIом бина орденаш, медалаш а йолуш, дашо седа а болуш. Ткъа хIокхуьнан доьзалаш махкахбаьхна... ХIара муха кхето деза? Ма тамашена хIума ду хьо!..»

Ловзар а дина, уьстагI бийна шун а хIоттийна, хьошалла динчул тIаьхьа шен машенахъ Бабай-Юьрта дIадигийтира Бахьус Хансолтий, Зураъи. Бабай-Юьрта дIакхаьччи Бахьун шофер баркалла аьлла юха а ваийтина, райкоман 1-ра секретарь Хаматаев волчу вахара Хансолта.

Хаматаевс а сий деш, баккхийчу лерамашца тIеийцира хьеший. Райкоман, райисполкоман белхалой а, милицин, прокуратуран белхалой а схьа а гулбина, Зураан гергара нах схьа а балийна райкоман зала чохь цхьанакхийтира уьш. Чугулбеллачийн дехарийца Хансолтас къамел дира Даймехкан тIамах лаьцна. Дукха а хеттаршна жоьпаш делира Хансолтас. ТIаьххьара а цхьаммо гIумкин маттахь хаьттира Хансолтига. Хансолтина гIумкин мотт ца хаьара. Зураэхьа а вирзина:

— ХIун боху цо, Зураъ? — аьлла, Зураэ хаьттира Хансолтас.

— Советски Союзан Турпалхо цIе хьайна муха тиллина а, айхьа динарг дийца боху.

Хансолтас доцца дийцира, Днепр хих дехьа а ваьлла, ша йинчу тIеман операцех лаьцна.

Хансолта декъалвеш къамелаш дира кхаа-веа стага а, зударша а. Чугулбеллачийн цIарах Хансолтина баркалла элира Хаматаевс.

И цхьаьнакхетар чекхдаьллачул тIаьхьа, шен «Вилюс» машенахь Хамамат юьрта дIадигийтира райкоман 1-чу секретаро Хансолти, Зураъи.

Янги-Юьртах чекх а бевлла, кхача безаш бара хьеший Хамамат-Юьрта. Янги-Юьртахь Зураан доттагI яра жимчохь дуьйна вовшех марзо оьцуш гергарло лелийна. Асет яра цуьнан цIе.

— Дера Хансолта сайн доттагI Асет ца гуш кху юьртахула чекхъяла бакъо ма яц сан. ХIоттий вайшиъ Асет йолчу?

— ХIоьттича бакъахьа ду.

— Иза мел хаза йоI яра хаьий хьуна?

— Суна стенах хуур ду иза бIаьрга гина а ца хилча.

— ХIинца гур ю хьуна иза-м?

Асет ехачу хIусаман неIарехь сацийра машен. НеIарехь машен

сецчи, цецъяьлла, схьа ара хьаьжинчу Асетана Зураъ гира машен тIера охьаюссуш.

— Зураъ!.. — йоьлхуш тIекхийтира Асет цунна. Мар-мара хьаьрчира и шиъ.

— ХIокхо дегабаам бийр бу хьо шена мара ца эккхахь, — ела а къежаш, Хансолта волчухьа дIа а йоьрзуш забар йира Зураа.

Асет кхийтира цо бохучух.

— Сан нуц ву хIара? — аьлла, Хансолтина мараиккхира Асет. Схьадуьло чу, — аьлла и шиъ чудига юьйлира Асет.

— Цунах гIуллакх хир дац. Тхойшиъ Хамамат юьрта дIакхача дезаш ду. Кеч а ло, пондар схьа а эца.

— ХIун до вай?

— Хьо сайца йоцуш со Хамамат юьрта чу гIура яц. Тхойшиъ кхузара дIадаххалц аса хьо сайна юххера дIахоьцур яц, — аьлла, чехкка хIума тIеюхуш кеч а ялийтина, Асет шайца дIайигира Зураи, Хансолтасси.

Хамамат юьрта чу кхачале эвла йистехь кIа оруш хьаьтта яра. Юьртара дерриге а адам: зударий а, баккхий нах а, мехкарий а оцу хьаьттахь бара кIа цIанден цеций хьийзош, белашца кIа кегош а, кIа галеш чу духкуш а, узуш а белхаш беш.

Мехкарий цIиэн, сийнан, баьццаран, можан бес-бесарчу духаро къарзйина, зезагийн куц санна, къорза яра хьаьтта. Хиллаяьллачу баьллин басахь яра мехкарийн цIийх юьзна беснеш.

— ДIаяхийта, машен хьаьтта! — элира Хансолтас хьалха Iаш волчу шофере.

Машен хьаьттахьа дIайирзира.

— Райкомна чу машена гIелъе[1], — элира белхаш беш бохкучех цхьаммо.

«Вилюс» машенахь вогIуш верг райкоман 1-ра секретарь ву моьттуш, белхаш сихбира хьаьттахь болчу белхалоша.

Юххе схьа а еъна машен сецчи, хьаьттахь мел берш машен йолчухьа схьабирзира. Накха буьззина орденаш, медалаш а йолуш, некха тIе оьллина Дашо Седа а болуш цхьа жима стаг охьавоьссича цецбевлла Iадийча санна лаьттара уьш.

— Очу тугул райком, онучу алтн. Юлдузудабар очу герой вон Союз[2].

Хансолтина тIаьххье охьайоьссина Зураъ евзира царна. И хьаьт та Iадо санна маьхьарий девлира цаьрга.

— Зухра геле! — Зухра геле! Къримсолтанни гIизи. Биярсла нова деи[3].

Зураъ гичи хазахетта а, нохчий бохор хала хетта а боьлхуш мара бетталора Зураъна зударий, мехкарий, баккхий нах. Божар

---

[1] Райкоман машен йогIу.

[2] Иза-м вац райкоман секретарь. Цуьна-м дашо седа ма бу. Советски Союзан Турпалхо ма ву иза-м.

[3] Зураъ йогIу! Зураъй йогIу ГIирмсолтин йоI.

ша Хансолтин куьг а луьйцуш маршалла хоьттура, Зураан гергарнаш мара лелхара Хансолтина а, хIара шешан нуц вуйла хиъчи.

Цу хьаьттахь мел долу адам схьагулделчи, цхьаъ вара букар а вирзина, оьлий тIе кIа хьалахьоькхуш воллуш. Цу довхачу дийнахь когахь йохкуш тиша керзовой эткаш яра цуьнан. Коьрта тилпана Iаьржачу элтарин куй бара, нецаша биъна, къарз а белла. Бамбеш гучу а бийлла яра цунна тIехь йоллу аьхна тужурка. Хьацарой, ченой макхйинера цуьнан оза йоьхь. Къежъеллера тукарца оргуш лело морса маж.

«Массо а адам схьагулделчи, тIе ца вогIуш, цхьаъ ша воллург мила ву техьа? — аьлла дIахьаьжна тергалвичи Асетана вевзира ГIирма. ГIумкийн маттахь Зураэ йистхилира ГIирма волчухьа пIелг а хьажош.

— Танымусен шо гишини? СагIа хамурзну бермеген. Къьрьм шо [1].

Зураан 12 шо кхаьчначу хенахь дас йиъ бежна а елла эцна пондар бара. Зураан дех ГIирмсолтех Ами олура юьртахоша. Ами — дашо пхьар вара. Дешех, детех пIелгах духку мухарш, лергех ухкурш, коча тосу лаг-жайни дора цо.

Дешин, детин муьлхха а хIума ян хууш говза пхьар вара ГIирмасолта.

Нохчий, гIалгIай махках бохуш, бицбина, бу-бац ца хууш, бисира Хасу-Юьртахь, Бабай-Юьртахь, Хамамат юьртахь ииштта кхин йолчу ярташкахь суьлашний, гIумкашний, кхин долчу къаьмнашний юккъехь наг-наггахь бехаш хилла нохчий.

ДегIастан чуьра нохчий арабохуш, салташа тIе автоматаш а ельцна, арабехира Хамамат юьртара ГIирмасолтин, Солтамурдан доьзалаш. Солтамурдан зуда гIумки яра. Иза гIумки ю аьлла цIахь йитира. Ненах къаста ца лууш цуьнца йисира цуьнан ши йоI; 7 шо кхаьчна Селасат а, 9 шю кхаьчна Камиса а. Йоккхах йолу йоI Марем, 12 шо кхаьчна кIант Солт-Ахьмад а дех къаста ца лиъна шайн деца Солтамурдаца махках бевлира. Ииштта шина декъе бийкъира, нохчийн, гIалгIайн бIенаш доьзалаш санна Солтамурдан доьзал а.

Хамамат юьртара нохчийн доьзалаш арабохуш хIумма а царех йоглозуш вацара юьртда ГIирма. Шен деган волла, къизалла гучуьйккхира цо цу дийнахь. Солтмурданий, ГIирмасолтиний тIечехьра иза, ша ваьхьаш хиллехь лата а дагахь. Чуьра хIума схьа ца эцийтира цо. «Шун дариг дIададьлла, яхайта кхузара» — аьлла.

Цу юьртан синкъерамашкахь пондар локхуш, нехан самукъадаьккхина яра Зураъ. Уьш арабохуш «Зураъ, хьайн пондар ма биталахь, пондар дIахьолахь!» — элира юьртахойх цхьаммо. «Пон-

[1] И дIагахь воллург вевзий хьуна? Хьоьга пондар дIа ца бахьийтина ГIирма ву иза.

дар ГІирмас дІабаькххира соьгара!» — элира Зураа елха а йоьл хуш.

ГІирма шен юьртахошна везаш вацара къиза а, боьха а стаг иза хиларна. Зураъ йилхича чехкка, бойдда бахана «цу йоьІан къа ду дІабахьийта цуьнга и пондар» аьлла. пондар схьабехчи вуно вон човхийна, пондар схьа ца луш юхабахкийтинера цо шен юьртахой. «Зураъ, оха дехарийца бехчи а, ГІирмас схьа ца бели хьан пондар» — элира ГІумкаша цуьнга. Цигга схьа гучуделира ГІирма Солтамурдан, ГІирмасолтин доьзалаш тІебоьттина машен мел тахъялаза а йолуш.

«Наха диканехь локкхуш бара пондар. ГІирма хьайн массо и велла во деъна лоьккхийла ахьа иза!» — элира Зураа цуьнга, масарна а хезаш мохь тоьххана.

Нохчий, гІалгІай махках баьхначул тІаьхьа дукха хан ялале ши йоІ, цхьа кІант, зудий массо а бала а белла, чохь вистхила а, кхача кечбан а, бедар йитта а, маха баккха а стаг воцуш дакъаза велира ГІирма.

ХІинца Зураъ йовза а евзина схьа тІеван йоьхь йоцуш букар и вирзина воллура иза.

Зураъ тІеяхара цунна.

— ГІирма аса хьоьга хІун элира? Ахьа пондар дІабаькккхина Зураъ ю хьуна со. Суна хІумма а ца хилла. Хьо дийна воллушехь велла! Дала гечдойла хьуна. Валол хІинца хьалхавалал. Сан дегий, денвешигий ара ца йохуьйтуш совца а йина, ахьа шеш цІаяьхьина хІуманаш дІаяхьа еъна со, — элира Зураа.

ГІирмигара хІуманаш схьаяха, уьш дІаяхьа еъна яцара Зураъ цу юьрта. ТІевеъна вистхилла а цо шайца гІиллакх ца лаьцна, шаьш арадаьхна де а, иза шен дений, девешине тІечехар а, шега ра пондар дІабаккхар а дага а деъна, оьгІазло меттахъяьллера цуьнан.

Ша ма-аллара, ГІирма вехачу хІусаме чу а яхана шешан до лахь хилла цІеста чара а, йоьза тас а, цІеста гІуммагІа, цІеста кІудал а, къорза истанг а, шиъ куз а, шен девешин ши йоІ Камиси, Селасат йолчу дІаяьхьира цо. Нана яла а елла, ненайишица Іаш яра и шиъ.

Цу юьртахь ловзар дира Хансолтиний, Зураъний. Бакъду, цу ловзарх сакъералуш вацара Хансолта. Цунна диц ца лора нохчий, гІалгІай махках бахар, биц ца лора Киргизстанера доьзалш.

Хамамат юьртахь кхо дей, кхо буьйсий а, даькккхира Хансолтас Зураи Солтамурдан стунйиша йолчохь. Шаьшшиннен шича Зураъ шайга еъна хазахеташ, йоккха еш яра Камиси, Селасат.

— Кху шиннен Джелалабадехь да а ву, йиша а ю, ваша а ву, деваша а, девешин доьзал а бу, хІара шиъ дІаюьгур ю аса, — Хансолтас аьлчи, ши йоІ Джелалабаде шаьшшиннен да волчу дІаян лууш яра. Бакъду, ненайишина и шиъ шеца Іойла лаьара. Цуьнан бертаза и шиъ новкъаяккха Хансолта воьлча ненайиша

йилхира! Нанас санна шаьшшинен терго йинчу цуьнан дог ца эшо, цуьнца Іен лиира Камиссини, Селасатни. Нохчий, гІалгІай махках бохуш доьзалаш къестош йина чевнаш ерзо хала дара. Шен девешин ши йоІ, йоьлхуш буха а йитина, новкъаяла дийзира Зураан.

Киргизстане юхавахале кхин цкъа а ша винчу Герзель-Эвла райкоман секретаро шега елла машен а сацаяйтина, шофер, Зураъ машенца а дитина, гІаш волавелла юьртах чекхвелира Хансолта, кийрара дог доьлхуш, амма шен бІаьргех хи даьлла ца гойтуш. Новкъа доьхьал кхеттачуьнга а, кетІахь араваьлла лаьттачуьнга а вист ца хуьлура Хансолта. Тийна, къорачу сингаттамана, корзахе ойланаш хьийзара цуьнан коьртехь. Некха тІехь дашо седа а болуш, орденаш, медалаш а йолуш, Советски Союзан Турпалхо гичи, иза нохчо вуйла а, цу юьртара вуйла а хууш, бехкала бахана, бистхила а, цуьнга хІумма а хатта а йоьхь йоцуш, дІалечкъара цунах цу юьртара адамаш. Цхьа берш и юрт юхаяккха иза веъчи санна цунах кхоьрура.

Берахь дуьйна Хансолта ладегІа Іемина аьзнаш дацара юьртахь хезаш. Эвла йистехь ловзучу берийн маьхьарий, суьйранна жай, бажий юьрта догІуш доьхьал дахначу адамийн къамелаш, цара вовшийн хьийзош ен забарш, юьртахь иаггахь леташ долчу жан-жІалин гІалх, «хьаша вогІу!» бохуш, хаамаш беш санна цІаьнийн кхайкхар, эвлайистехь ежачу говрийн вовшашка терсар дагалуьйцура Хансолтас. Доьхьал хІуьттура оцу мерзачу хенан бІаьрлагІа сурт. Ткъа хІинца цунна гуш дерг дерриге а хийра дара, адамаш а, хьайбанаш а, леташ долу жІаьла а. Тишъелчи санна хетара юрт. Бахьана доцуш махках дахар, харцо, къизалла ла ца луш, оьгІазе дарделла, карзахдаьллачу дагна, деле собар доьхура Хансолтас. ХІораннен цІа а, ков-керт а девзаш дегабаамаш бора цо. «Миска къахьоьгуш хІара гІишло йинарг мила ву. Иза мичахь ву? Къа а ца хьоьгуш кийчча лаьттачу бахам тІе баьхкинарш муьлаш бу? ХІаккхеран хІун бакъо ю кху чохь Іен? ХІорш хІун динарш бу?, — бохура цо шен дагахь.

Урамашкахула юьртах чекх а ваьлла, юха а шешан цІийнах, бІаьрг тоха цІенна герга вахара Хансолта. Ши пхьарс чучча а боьллина учахь лаьттара цхьа ирча зуда. ГІуьнжара бара цуьнан бІаьргаш. Цхьа бІаьрг ирах хьоьжура цуьнан, важа бІаьрг охьа хьоьжура.

И охьа хьоьжуш болу бІаьрг Хансолтигахьа схьахьажош корта ирах берзийра цо. Ирах бирзина бІаьрг эппаз санна серлабелира цуьнан. Чучча боьлланчуьра ши пхьарс вовшах ца боккхуш, букъ а берзийна чу яхара иза, Хансолта кетІахь сецчи кхераелла. «Хьо ю-кх цу тІерачо язйина яийтинарг! Дала нийсонца кхел йойла шуна!» — аьлла, машен лаьттачу юхавеара Хансолта.

Иза хІумма а сакъералуш воцийла хиира Зураана а, машенна хьалха Іаш волчу гІумкичунна а.

— Хансолта, дегаэшамаш хилар бен, хIумма а догдика хир дац кхузахула леларх. Чехкка дIадаха деза вай, — элира Зураа.

— Кхин дерг-м лалур дара соьга. Хийланза кхераме киртигаш тIехIуьттуш, шело, хало, мацалла ловш «Даймехкан маршонехьа, маьршачу паргIатонехьа!» — бохуш, фашистех лиэташ тIамах чекхваьлчи, хIара ду-кх суна хилла баркалла, хIара бу-кх суна бина дика болх!» — бохург лан хала ду-кх.

— Ма ехьа и декъаза ойланаш. Хьоьга хIун нислур ду коьртехь лаьттачу хьаькмаша динчух?

— Дала ша нисдийр ду. Бекхам боцуш цхьа а хIума ца дуьсу. Дала а муха ловра ду, со тIамехь воллушехь, ламаз а, марха а долуш йолу сан нана ара а яьккхина, хIара гIуьнжара ешап чухаор. ХIара-м буса гIенах ца галла ирча хIума дуй, — бахара Хансолтас. ТIаккха машенна хьалха Iаш волчу шофере: — ДIаяхийта машен Хасу-Юьрта, — элира цо.

Хасу-Юьртахь шайна хьошалла динчу нахана баркалла а аьлла, церан Iодика а йина, Киргизстане дIадаха новкъаделира Хансолтий Зураъи.

— Шен ши йоI буха а йитина, Хансолтий, Зураъи Джелалабаде дIакхаьччи чIогIа холчахIоьттира Солтмурд.

— И ши йоI схьа хIунда ца ялийра ахьа нена йишас хIуъу а баьхчи а? — бохуш, Хансолтех бехкаш дохура цо.

— Дера ца хаьа, Солтмурд, хьан стуйишех лата а ца тарделла йитира-кх аса и шиъ схьа ца ялош, бохура Ханеолтас.

Бакъду, и ши йоI яло юха а ДегIастана ваха дийзира Хансолтин. Солтмурда чIогIа сагатдора шен шина йоIана, нана яла а елла, ненайишица и шиъ йисчихьана дуьйна. Хансолтин нене Тахбикига шен сингаттам, бала балхабора цо: «Дера хаац Тахбика и ши йоI бахьанехь далла гергахь а суо хатIа вожарна кхоьру-кх со. Маре гIуриг хилча царна дола дан стаг ма вац цигахь...», — бохуш.

Советски Союзан Турпалхо хиларе терра комендатуран бехкамашна кIел вацара Хансолта. Цундела, цуьнан миччахьа а ваха бакъо юйла хууш, иза шен ши йоI схьаяло воьдийла лаьара Солтмурдана.

«Дезахь аса некъана ахча а лур дара...», — элира цо Хансолтин нене.

«Ахьа хIун дуьйцу. Иза цуьнга хьаха ма делахь, оьгIаз гIур ву хьуна. Мичара, некъана хьоьгара ахча оьцур дара цо. Иза-м хьаха вац хьуна моьттучу кепара осала кIант. Аса вохуьйтур ву иза-м хьан ши йоI схьаяло», — элира Тахбикас цуьнга.

Цу дийнахь кхайкхина Хансолта чу а валийна:

— КIант, ваха а гIой Солтмурдан ши йоI схьаялае. Дас сагатдо царна, — элира доцца нанас.

— Нанас бохург ца дичи вер вуй? Командиро аьлчи тоьпийи

даьндаргашна доьхьал а вахана, нанас аьлчи ворхI лам хадийна а гIура ву, юха вогIур вацахь а, — жоп делира кIанта.

1946-чу шеран август баттахь Хамамат юьрта юха а вахана Солтмурдан ши йоI — Камиси, Селасат Джелалабаде дIайигира Хансолтас.

Заманан хийцамаша тIе мухар тоьхна дегнаш, малхо башон ша ганна вовшахкхетаро башийна, йоьлхуш маракхетта дех дIахьаьржира ши йоI. Цу шиннен кортош тIе куьг хьоькхуш, бIаьргех хи даьлла, велхаран къурдаш дора Солтмурда. Шен шина йишина белаш тIе куьйгаш дехкина йоьлхура Марем. Вовшахкхеттачу шен йижарех воккхавеш, юьстахваьлла, пенах букъ а тоьхна, цаьрга хьоьжуш лаьттара Солта-Ахьмад.

ХАРЦОНИЙН КIУЬРЛАХЬ

ТIом дIа а баьлла машарехьа девлла халкъаш, тIамо бохийна бахамаш юха метта хIиттош дара. Карара герз охьадиллина салти бел, баьхьа кара а лаьцна муьлхха а цхьа болх бан дезаш вара. Эпсарийн чинехь хилла Хансолта санна берш пачхьалкхан учреждениешкахь йозанца белхаш бан дIанисбора коьртачу декъана. Ткъа, царех цхьаберш школашкахь, техникумашкахь военрук белхаш беш а бара.

Хансолта Джелалабад гIалин исполкоман спецпереселенцийн отделан заведующи балха дIаийцира. Зураъ туьканан заведующи ира.

Джелалабад гIалин исполкоман куьйгалхошна моьттура Хансолта балха шаьш дIаоьцучу хенахь шега деллачу гIуллакхах а, кара йогIучу хIуманах а, Iиэха а луш шайна тIе а тайна Iийра ву.

Министрийн Совето спецпереселенцашна схьахецна кIади, йовха бедар, ялта, кхин долу кхачанан сурсаташ нохчашкий, гIалгIашкий дIа ца кхочуьйтуш цигарчу куьйгалхоша шайна чухьовзийна киллера. Спецпереселенцашна цIенош дан схьахецна ссуда а дацара луш. Я цIенош дан лаьттан дакъа а ца лора. Нохчашний, гIалгIашний бухарчу бахархошна санна схьаделла баьпкан, кхачанан сурсатийн карточкаш царех хIумма а схьа ца луш дайна лаьттара. Нохчашний, гIалгIашний схьахецна рицкъа стенга ахна талла волавелира Хансолта. Оцу талламо гучуехира меттигерчу куьйгалхойн, комендатуран яккхийра ямартлонаш. Гучубевлира нохчийн, гIалгIайн рицкъа лечкъош болу къуй.

Нохчашний, гIалгIашний схьахецна фондаш схьаяха гIерташ гIалин исполкомехь а, гIалин комитетехь а, обкомехь а, облисполкомехь а гIайгIа бан волавелира иза. Амма Хансолтас бохург дIалоцуш цхьа а вацара. Сузацкий партин райкоман 1-чу секретарна Залецкина и гIуллакх эцна Хансолта тIевахчи: «Знаешь дорогой

товарищ, слишком много на себя берешь. Не лезь не в свое дело» [1], — элира Хансолтига.

Хансолта иза кхето гIоьртира. Цо цуьнга дIадалхийра спецпереселенцашна схьахецна паекаш цаьрга дIа ца кхачийтар а, нохчий, гIалгIай мацалла леш хилар а. Церан бала кхаьчна гIайгIа беш стаг цахилар а.

— ХIинца хьо ву-кх спецпереселенцийн отделехь. ХIинца ахь бе гIайгIа.

— ГIайгIа бан араваьлла со-м. Цуьнан хIун пайда бу фондаш схьа ца елчи, — элира Хансолтас.

— Схьаяха ахьа. Турпалхо вац хьо? — ца вашаран сурт хIоттийра Залецкис.

Хансолта Джелалабадски партин Обкоман 2-чу секретарна Мюллерна тIе а вахара, гIуллакх ца хилира. Обкоман 1-чу секретарна Кизиловна тIе а вахара, гIуллакх ца хилира. Шега цхьамма а ла ца доьгIчи: «Бахамаш буха а буьсуш махках баьхна, бохорна совнаха, пачхьалкхо схьахецна напгIа схьа ца луш, гуш лаьттешехь нохчий, гIалгIай мацалла балийта бакъо яц сан», — аьлла Москва Центральни Комитете кехат яздира Хансолтас, спецпереселенцийн дIахIиттина къиза хьелаш талла комисси йоьхуш.

Москва гIалара комисси еара. Хансолтас ша бинчу таллами баххаш дIагайтира царна. Ша тIаьхьа ца кхуьуьйтуш, шена же ца луш, хьуламехь латтийна ямартлонаш гучу а ехира. Хансолта спецпереселенцаш шаьш тешалла а хIиттош, билгалдаьккхинера 1944-чу шеран март баттахь аьлчи а, махках баьхна схьакхаьчначу дийнахь, бусий дуьйна, нохчашний, гIалгIашний ссудаиаш цадалар а, тIехь цIеnош дан латтанаш цадалар а, цIенош дан гIирс цабалар а. Иштта пачхьалкхо нохчашний, гIалгIашний схьахецна кIади, йовха бедар схьа цаялар а, схьахецна кхачанан сурсаташ схьа цадалар а, уггар атталла, карточкашца луш йолу паек ца луш нохчий, гIалгIай мацалла балийтар а. Оцу гIуллакхаш тIехь лелийна ямартлонаш совцо орцахваьлчи: шега Джелалабадски обкоман облисполкоман куьйгалхоша а, Сузацкий райкоман, райисполкоман куьйгалхоша а аьлларг, цара ша тергал цавар, дIабохучуьнга ла цадогIар дийцира Хансолтас.

Москвара еъначу комиссина, талламаш бичи, гучуевлира нохчашний, гIалгIашний лелийна ямартлонаш. Гучубевлира церан рицкъа диъна къуй, царна схьахецна фондаш шешан хьаштехь хьийзийнарш.

Джелалабадски партин обкоман бюро а йина, Горкоман 1-ра секретарь Кизилов а дIаваьккхира, Горкоман 2-гIа секретарь Мюллер а дIаваьккхира, Сузацки райкоман 1-ра секретарь Залецкий а дIаваьккхира. Иштта заседани а йина, дIабехира Облиспол

---

[1] Хьоме накъост, тIехдукха гIуллакхаш тIелуьйцу ахьа. Хьайн гIуллакх доцчу ма гIерта.

команан, райисполкоман куьйгалхой а. Сузацки райкоман 1-ра секретарь хилла волчу Залецкина, цо лелийна яккхий ямартлонаш бахьана долуш, 8 шо хан туьйхира.

Изза операци Хансолтас яйтар бахьана долуш Джелалабад областерчу куьйгалхойн йоккха гамо кхоллаелира Хансолтийца. ХIунда аьлчи, цо дIабахийтинчийн гергара нах бара хьалкмаллехь, цхьацца гIуллакхашкахь буха биснарш: нуц, стунваша, доттагI, шича-маьхча, вовшашца цхьацца гергарлонаш долуш а, вовшашка озабезамаш болуш.

Масала, 8 шо а тоьхна чувоьллинчу Залецкин йиша яхна нуц вара Областной НКВД белхало. ГIалин исполкоман председатель волчу Саидбековн гергарло долчех нах а бара балхара дIабаьхначех. Хансолта балхара вохор доьхьа спецпереселенцийн гIуллакх лелош йолу отдел дIаяьккхира Саидбековс.

Цхьана а метта балха дIа ца оьцуш 2 шо хан яьккхира Хансолтас. Иза балха дIа ма эца аьлла дIахьединера массо учрежденешкахула, предприятешкахула. «Болх ло суна...», — аьлла, Хансолта тIевахчи, кхуьнан гIайгIа шаьш бечуха, цхьацианхьа учрежденийн куьйгалхошка телефон тухура. «Аса дийцина хьан гIуллакх, цига дIагIо», — олий дIахьажавора Хансолта. Бухарчо хIара дIакхачале балха дIа ца эца кечам бора. «Хьажал, хьо. Кху сохьта тхан ваканци[1] яц. Бутт баьлчи юха вола, ши бутт баьлчи юха вола», — олура.

Бутт а, ши бутт а хан яьккхина, юхавахчи кхин бехказло йора.

Партин кандидат а волуш, парти дIа а ца оьцуш, я балха дIа а ца оьцуш, аьтту бохийнера Хансолтин.

Ша цхьаннахьа а балха дIа ца эцчи, кхин дан хIума а ца хилла, Юккъерчу Азин военни Округа начальнике а, СССР-н Оборонан Министре а заявлени яздира цо.

Юккъерчу Азин военни округера полковник а веъна, теллира Хансолтин гIуллакх. Цо ша цигара дIа а вахале балха хIоттавайтира Хансолта Сузакски районехь ялта схьаоьцучу «приемни» пункте. Цигахь заведующи волчу Хансолтин гIуллакх галдаккха гIерташ цхьацца хIуманаш лелорах кхин Хансолтина ког таса аьтту а ца хилла, иза болх боцуш витархьама приемни пункт дIакъевлира. «Кхуза Сузацки районехь приемни пункт оьшуш яц, ялта областной приемни пункте дIакхоьхьуьйтур ду», — аьлла.

Юха а болх боцуш висира Хансолта. Цунна хIуьттаре ян аьтту бара дерриге а Iедал шеша кара дерзийна Iаш болчу цигарчу куьйгалхойн. Вовшех агIу тухуш, цхьа барт болуш, муьлхха а ямартло къайлаяхьа вовшийн гIо лоцуш, цхьана тIерган цхьа уьйриг бара иза. Тохара цо динарг хууш, шешан ямартлонаш Хансолтас гучуяхарна кхоьруш, болх боцуш а витина, иза цигара дIавахаре сатуьйсура цара.

---

[1] Балха дIаэца мукъа меттиг.

Юха а тохара санна Оборонан Министре яздан бегIийла а на хетта, Джелалабад гIали чохь, туька схьаэцца, туькан чу балха вахара Хансолта. Кхачанан сурсаташ а, хьашт-дезаран гIирсаш а чохь болуш туька яра иза. И туька колхозан говрийн божлаш долчу кертахь яра. Шиъ хехо а, 6 конюх а вара оцу кертахь Iаш. Туька канан тIехьара ога говрийн божлаш долчу кертал чоьхьа дара. Туьканна чу воьду неI урам-некъехьа яра.

Цхьана Iуьйранна, 6 сахьт даьллачу хенахь, хехо веара Хансолта волчу: «Туька яьхьна хьан», — аьлла. Чехкка меттара хьала а гIаьттина, дIавахчи, тIиэхьарчу оганна бухара охкуш, Iуьри а даьккхина, туька яьхьначу кхечира иза. Цу сохьта милице хаам бира Хансолтас.

Милицин белхалой а, следователь а цу гIуллакхана орцах бахале Областной НКВД-е хаам бира районехь болчара. Дачиевна «когех буржолаш тоха» аьтту лоьхуш болу хьаькмашна, иза йоьхьIаьржачу хIотто, бахьана карийра. «Талламаш шайна малуъу бе. Туька яьхьнарг Дачиев ша ву», — аьлла, тIедиллира лаккхахь болчара.

Хансолтас милице хаам бинера Iуьйранна 7 сахьт даьлчи. Милици 10 сахьт даьлчи еара. Туька яьхьначуьнан лар лоьху бохуш, цхьа сурт а хIоттийна, дIабахара милицин белхалой. Хансолтига дIаккхайкхина а, схьабаьхкина а хIума ца олуш, и яьхьна туька ца хьахош 1 шо делира. Уьш хиллера Областной прокуроро Тапкановс Хансолтина обыск ян а, иза лаца а санкци ца луш хIуъу дина а и санкци яккха гIерташ.

Тапканов 1-чу классан юрист вара. Следстви еш болчара а, талламийн ревизин урхалло а хIиттийна материалаш: «Материалы следственных органов и КРУ по обвинению т. Дачиева являются фиктивными и не обоснованными. Поэтому не даю санкцию на арест Дачиева» [1], — олий, тIе резолюци а язйой, юхалора цо.

Кхузза, иштта резолюци язйина, юхаделира Областан прокуроро Дачиевн деланаш.

ЛАЦИЙТА ЕЛЛА САНКЦИ

Областан прокуроро Дачиевн деланаш кхозлагIа юхаделчи Обкоман 2-чу секретаро Добробабас «Извести» газета тIе статья туьйхира. Дачиев бехвеш. Дехха яздинчул тIаьхьа, статья чекхйолуш аьлла дара: «...Джелалабадский областной прокурор тов. Тапканов не дает сакцию на арест крупного расхитителя колхозно-кооперативных средств Дачиева» [2].

[1] Следственни органаша а, КРУ Дачиев бехке веш хIиттийна материалаш харц а ю. иза бехке ван бахьана долуш а яц. Цундела Дачиев лаца аса санкци ца ло.

[2] Джелалабадски областан прокуроро, накъост Тапкановс колхоза-кооперативан долара хIума лачкъийна воккха къу Дачиев лаца санкци ца ло.

И статья газета тIе тоьхначул тIаьхьа Обкоман 1-чу секретара кхайкхина ша волчу дIавигира Тапканов. Хансолтех лаьцна дехха къамел хилира цу шиннен.

— Дачиев лаца санкци хIунда ца ло ахьа? Газетан редакцига хIун аьлла дала деза оха жоп? — элира обкоман 1-чу секретаро.

— Накха буьззина орденаш, медалаш а йолуш, Дашо Седа а йолуш Советски Союзан Турпалхо лаца санкци аса лур яц.

— Цо туька лачкъийна хилчи?

— Цо туька ца лачкъийна. Цуьнан туька яьхьна, иза бехке вац, хIуьттаренна.

— Хьуна стенах хаьа?

— Суна дера хаьа иза лацийта лууш арадаьллачу орцанах, хIинца хьо а тIехь. Следственни органаша а, КРУ-с а хIиттош йолу материалаш къотIалгIа йина ю. Дачиев бехкевеш, кIелвита бахьана дац. Туька яьхьна къу милицино лехна а, я карийна а вац, — элира Тапкановс.

Дачиев лацийта гIерташ берш юха ца бевлира. Нохчо Советски Союзан Турпалхо хилар ла ца л[illegible]хIуъу а дина а цуьнан сий дайа гIертара уьш. Шайна тIехь цо толам баккхар, шайца уьйр йолуш болчех хьаькмаш цо дIабахийтар диц ца дора цара. Иза декха а, цунна кIел ког таса а аьтту лоьхура. Ткъа хIинца, Хансолтин туька яхьар бахьана а хIоьттина, и бахьана дIа ца хоьцуш тасабеллера уьш массо а цхьаьна а хилла, цхьа Тапканов воцург. Цу тIе, Дачиев лацийта гIерташ уьш хилар областехь а гIарадаьллера. «Дачиев лацийта лууш, иза лацийта ницкъ ца кхочуш биси уьш», — аьлла, хетарг хилар а дара царна новкъа.

Джелалабадан обкоман бюрос язйира республикерчу прокуратуре Дачиев лаца санкци йоьхуш. Республикан прокуроро Романовс Хансолта бехке хилар, цахилар лера а ца лоьруш, я цуьнан даржаш тергал а ца деш: «Нохчо вийчи жоп доьхуш стаг вац. Нохчо мацалла велчи а, вийчи а цхьаъ эшар а дика ду», — аьлчи санна, иза лаца санкци елира, хIумма а хала а ца луш.

Туька яьхьначул тIаьхьа 1 шо даьлчи и санкци а яькхина, чIогIа баккхийбеш, кхаъ хилла Хансолтин цIахь обыск йира Хансолта чохь а воцуш.

Зураъ обыск ца яйта доьхьалъелира.

— Советски Союзан Турпалхо ма ву иза. Ша хьанала цIена стаг а ву. Цунна обыск ян бахьана дац. Иза ша чохь воцуш аса тхьашна обыск а йойтур яц», — аьлла.

— Вевза тхуна хьан Герой. Иза Герой вац, къу ву. Гой хьуна, республикан прокуроро цунна обыск ян елла санкци? — аьлла, санкци дIагайтира следователо.

— Ша прокурор хиллехь цо и санкци лур яцара. Тапкановс ма ца елира ша бакъ стаг волун дела, — элира Зураа.

Обыск йинчул тIаьхьа Хансолта лаца баьхкира. Областан

НКВД-н следственни отделан начальник капитан Тимуркин коьр
техь а волуш, ялх эпсар вара Дачиев лаца веънарг.

— Хьоьга областной НКВД кхойкху. Цигахь къастор ду хьан
гIуллакх, бехк хилар, цахилар, — аьлла, Iехийра цара Хансолта.
Цига дIакхаьччи: «Хьо лаца санкци ю», — аьлла, санкци дIа а
гайтина, чохь сацийра цара иза.

Советски Союзан Турпалхо цIе дIайоккхуш, СССР-н Лакхарчу
Советан хилла Указ а дацара, Дачиев партера дIавоккхуш Обко
ман бюрос бина сацам а бацара. Цу кеппара Хансолтин гIуллакх
толлуш ши шо делира. ШозлагIчу шарахь лаьцна чохь валлош
йира цуьнан следстви.

Уггаре а боьхачех следователь ваийтира Дачиев леван.

Следователо ша волчу кабинет чу вийхира Дачиев. И а
валош веъна шиъ паргIат а витна, Хансолта леван волавелира
иза.

— ТIаккха, даре дой ахьа? Дийцал айхьа туька муха яьхьна, —
элира следователо.

— Сан дийца хIумма а дац. Соьга иза доьххьара хоттуш а
дац. Сан туька яьхьна-кх оганна кIелхула Iуьрг а даьккхина.

— Больше не хочешь говорить, сукин сын? Я заставлю тебя за
говорить! Сейчас свяжем растопчем [1] — аьлла, следователь хьа
лагIоттушехь, цIеххьана хьалаиккхина, ша тIехь Iийна гIант дит
тира Дачиевс цунна корта а хадош.

Дежурничо хаам а бина, веъна схьа чуиккхира НКВД-н обла
стан урхаллин начальник Алиев.

— Что это такое? Что здесь происходит? [2] — элира цо коьртах
цIийш а ихна, Iадийчи санна, кхеравелла соне а летта лаьттачу
следователе, тIаккха Дачиевга а хьаьжна.

— Он хотел меня убить [3], — элира следователо, Дачиевна тIе
пIелг а хьажош.

Следователь, лаьцна стаг юх-юххе хIоттийчи, Дачиев лаьцна
ву а, следователь следователь ву а эр дацара. Дачиев шек а во
цуш борз санна лаьттара. Ткъа, важа мерах седа а оллийна, вие
нарг а маьттаза волуш, йоьхь тIехула цIийш дIай-схьай а хьекх
на, велхха воллуш лаьттара. Цхьа ира, вон йоьхьиг йолуш, ирча
стаг вара следователь. Еха а, оза а яра цуьнан йоьхь. Цуьнан ют
къачу йоьхьиг тIехь ца товш, шуьйра яра бат. ТIе морха тесчи
санна кхоьлина бара сийна ши бIаьрг. Доьххьара и гичи: «Ма ге
стаповец хила там болуш стаг вара хьо», — аьлла, хийтира Дачи
евна. «Он хотел меня убить», — следователо аьлчи, Дачиевс хIун
олу хьожуш, цуьнгахьа схьавирзира Алиев.

— Он оскорбил честь Героя Советского Союза и хотел изде

---

[1] Кхин хIумма а дийца ца лаьа хьуна? Аса дуьйцуьйтур-м хьаха ду. ХIинц-ца вехка а вихкина, охьахьошур ву.

[2] ХIара хIун ду? ХIун ду кху чохь хилларг?

[3] Со вен воллура хIара.

иться надо мной»[1], — элира Хансолтас. — Фашисты проявляли жестокость над советскими гражданами во время войны. Но такого изверга я не встречал[2], — тӀетуьйхира Хансолтас.

— Ахьа цунна динчунна хӀинца хӀун ала деза?

— Суна иза дан воллург дина аса цунна. Изза цунна дан хьакъ дерг а дара. Сан бакъо яцара Советски Союзан Турпалхо боху цӀе цуьнга маьттаза яккхийта а, суо сийсаз вайта а. ДӀахоалда шена Турпалхой муха бу! — элира Хансолтас.

Начальник следовательна тӀевирзира.

— Вы знаете с кем дело имеете? Ведите следствие не затрагивая честь и достоинство Героя Советского Союза. Иначе я вас всех разгоню[3] — элира цо ша араволуш.

ЛАН ХАЛА Ю ХАРЦО

Дачиевс следовательна гӀант а тухуш, и меттиг хиллачул тӀаьхьа, дукха хан ялале суд хилира. «Его надо сломать»[4] — аьллера Обкоман 2-чу секретаро Добробабас, Дачиевс следовательна динарг хиъчи.

Дачиевна, ца ягӀахь а хан туху ерриш суьдхо а, прокурор а кечвина, 20 шо хан тохийтира.

Ткъа шо а, я цхьа шо а хан тоха йогӀуш дов дацара Дачиевх тасаделларг. Доследстви[5] ян кхузза юхаделлера цуьнан дов. «Куьнчичо шена луъучу буллу кхабина тӀам» — бохург санна, цхьа а бахьана а доцуш, иза шайна новкъара дӀаваккхархьама тохийтира цунна и хан, цигарчу куьйгалхоша.

Набахтин камер чохь ши шо хан яьккхира Хансолтас. Прогулкина[6] дийнахь цкъа бен чуьра ара ца бовлуьйтора уьш. 40 градус йовхонан тов яра камер чохь. Сонехь лаьттачу хьоштагӀан, хьацаран хьожа яра йогӀуш. 15 квадратни метар бен йоцчу готтачу чохь 18 стаг вара. Шишша вуьжуш тӀекӀел бина 4 маьнга бара оцу камер чохь. Курчалой эвлара молла Дохтукаев Абубакар а, жима стаг Ахмадов Мохьмад а, шиъ нохчо нисвелира Хансолта волчу камер чохь. Мичча бахьанийна воьллинехь а чувоьллина Советски Союзан Турпалхо капитан Панфилов а вара, Хансолтина юххерчу камер чохь.

---

[1] Советски Союзан Турпалхо маьттаза ваккха гӀоьртира иза. Суна гӀело ян а вуьйлира.

[2] Фашисташа къизалла гайтира советски гражданашна тӀехь тӀом болчу хенахь. Бакъду, хӀара санна экха суна гина дац.

[3] Шешан гӀуллакх хьаьнца ду хаьий шуна? Шаьш яхь следстви е Советски Союзан Турпалхочун сий дайа а ца гӀерташ. Кхечу агӀор сурт хӀоттадахь, аса шу лоххур ду.

[4] Иза кагван веза.

[5] Юха талла.

[6] Буьйлабалийта.

Ламаз дан паргIато йоцуш синготта вара Абубакар. Камеран неI а тоьхна дежурни-надзиратель схьавийхира Хансолтас. Цунна Абубакар дIа а гойтуш:

— Он мулла. Ему надо бох малится. В день один раз в туалет ходить[1], — элира Хансолтас. Дежурни-надзиратель вист а ца хуьлуш аравелира. Кхоно делкъа хан хилчи, камеран неI а йиллина:

— Дохтукаеву и Дачиеву выходить![2] — аьлла, чу мохь туьйхира цо.

Набахтин начальнико дийнан делкъехь ламаз эца, цкъа хьоштагIан чу ваха бакъо елира Дачиевний, Дохтукаевний. Вукхарна и бакъо луш яцара.

Набахтехь ши шо даьккхинчул тIаьхьа, Ташкентан пересылке этап йохуьйтуш, оцу этапах тоьхна, дIахьажийра Хансолта. Цигахь цхьана баттахь Iевира иза. Цу хенахь Тянь-Шанехь атомни обогатительни комбинат яра юьллуш. Конвоираш тIаьхьа а баьхна цига дIавигира Хансолта. Иза яра Всесоюзни штрафник[3]. «Четвертяк» олура цунах. Цуьнан маьIна дара лецца нах шайна тоьхна хан чекхъялале леш бу бохург. Цигахь бара къаьсттина кхераме, даккхийра зуламаш динарш. Дукха адамаш леш дара цигахь. Белхаш лачарна, декъий ор чу а кхуьссий, тIе латта хьоккхура. 800 грамм бепиг лора дийнахь цхьана стагана. И бепиг дара, кIора санна дуй техьа аьлла, Iаьржа, Iаьвдича хи долура цунах цхьа жуьрг бен бу ха хIума ца юьсуш. Цхьа а тайпа порядок йоцуш лагерь яра иза. Бакъду, гондахьа йинарг кIохцал долчу серийн лекха керт а яра, хIоттийна ха а дара, ведда стаг кIелхьара волуьйтур воцуш гондхьа хьийзаш «Овчарка» жIаьлеш а дара.

Цу тIехула тIе лагерехь леццачу нахана таIзар латтош къуй а бара шешан коьртехь атаман а волуш.

Лаьцна нах цхьаберш хьун хьакха буьгура, вукхаьрга ханнийн цIенош дойтура. Оцу гIишлош ечу белхашкахь мелла а гIолехь дара, лагеран баракаш чохь Iечул. Къаьсттина кхераме ву бохуш, конвоираша дIа ца оьцура Хансолта. Иза вадарна, цо шайна цхьаъ дарна кхоьрура уьш.

СССР-н лецначу нехан лагерийн коьртачу урхалле заявлени яздира Хансолтас шена болх боьхуш. Цигара, дукха хан ялале, Дачиев Хансолта балха дIанисве аьлла, указани еара лагеран начальнике. 60 стаг карахь а волуш гIишлошъярхойн бригадан бригадир хIоттийра Хансолта. Шен бригадехь болчу нахаца дика а, къинхетаме а вара иза. Шен ма-хуьллу уьш кхоош, церан могушалла ларош бойтура цо цаьрга болх. «ХIинца охьаховша, садоIа». «Ша гIелвеллачо, болх цабалучо соьга схьаалалаш». «Мо-

[1] Иза молла ву, ламаз дан дезаш. Дийнахь цкъа хьоштагIан чу ваха бакъо еза цунна.

[2] Дохтукаев а, Дачиев а схьа аравала!

[3] Ерриг союзни гIуда-кхеттачийн лагерь.

гуш воцуш хиллачо хаийталаш» бохуш даима церан гӀайгӀа беш хуьлура иза. Ханнех цӀенош деш, кхин йолу гӀишлош еш хӀиттийна планаш 150—160% кхочушйора Хансолтин бригадо. Иштта дика белхаш цара барна цхьана дийнан болх кхаа денна лорура. Аьлчи а, тоьхначу хенах хӀора цхьа де моссазза дели, 3 де хан тӀера йоккхура. Бинчу балхана ахча яздора. Хансолтийн бригаде балха бахка лууш хуьлура лецна нах.

Цхьана дийнахь къуйн атаман веара Хансолта волчу.

— Земляк, мы вам не мешаем. Тебе нам мешать не позволим. Все «бугры» нам приносят деньги, а ты нам не приносишь [1] — элира цо.

Бригадирах «бугор» олура къуша.

— А кто вы такие, чтобы я деньги принес? Ни одного рубля не дам. Надо будет у Вас заберу. Если еще раз придешь с таким разговором штаны спущу [2], — элира цуьнга Хансолтас.

— Посмотрим. Жалеть будешь «бугор» [3], — аьлла, дӀавахара атаман.

— На себя посмотри, чучело! Как бы тебе не пришлось жалеть [4].

«Я бригадир волчуьра дӀавала, я ахча ло. Цу шиннех цхьаъ ца дахь оха вуьйр ву хьо», — аьлла, Хансолтига ультиматум кхайкхийра къуша. «Со бригадир волчуьра дӀа а вер вац, я шуна кепек ахча а лур яц. Аша со вуьйр а вац. Хам бац шун!» — аьлла, доьхьал жоп делира Хансолтас.

Хансолта волчу лагерехь 800 стаг вара. Царех 200 къу вара. Вукху 600 стагера дӀайоккхура къуша дуучу рицкъех хӀума а, ахча а.

Оцу лагерехь болчу 800 стагах верриге а нохчо, гӀалгӀа 18 стаг бен вацара. Уьш массо а, ша волчу схьа а валийна:

— ХӀа-хӀа кӀентий, сан къушца дов тасаделла. Я бригадир волчуьра дӀавала, я шайна хӀора баттахь ахча ло, цу шиннех цхьаъ ца дахь, со вуьйр ву аьлла цара. Аса ахча а лур дац, бригадир волчуьра дӀа а вера вац», — аьлла, жоп делла царна. ХӀинца уьш со вен кечбелла бу. Аса сайна гӀо де а ца боху, тӀаьхьахӀотта а ца боху. Церан аьтто баллалц Ӏадда а Ӏийна, цаьрга суо ца воьйтуш, чу а иккхина, уьш байа воллу со, сайн ка мел йолу.

— Тхо массо а хьоьца хир ду. Хьо летачохь летар а ду, хьо лечохь лийр а ду, — элира нохчаша.

Нохчийн 18 стаг цхьана а кхетта, 200 стаг шайх волчу къушна чу лилхира, жа юккъе берзалой санна. Дукха майра а, каде а

---

[1] «Сан махкахо, оха хьуна новкъарло ца йо, хьоьга тхаьшна новкъарло а йойтур яц. Вукха бригадираша тхуна ахча дахьа, ахьа ца дахьа.

[2] Хьо мила ву аса ахча дала? Цхьа сом лур дац. Оьшуш хилахь шуьгара схьадоккхур ду. И хабар дахьаш хьо юхавагӀахь тӀера хеча йоккхур ю.

[3] Хьовсуш хир ду вай. Дохковер ву хьо.

[4] Хьайга хьажа зӀоьмалг. Дохковала хьан дезар ду моьтту суна.

нохчий латаро бохийна, ка йоьхна бисира къуй. Нохчий иштта майра летчи эвхьазабевлла, хIинццалца цара гIело еш хилла лен ца нах а нохчашна тIе а хIиттина, летта эшийра къуй. Эшна кIел биси «суканаш», аьлла, цIераш техкира царна лецначу наха. Хансолтин накъосташна жим-жимма лазор бен хIумма а ца динера. Вукхарех дукха байа а байира, чевнаш а йира. Оцу девнехь турк менаш а, гIезалой а, немцой а бара, нохчашна гIо деш.

И дов хиллачул тIаьхьа, лецначу нехан атаман ву аьлла, Хансолта а цуьнца кхин кхоъ нохчо а, Тавдынски урхаллин «Восток Урал лагерь», — олучу, лецначу нехан лагере вигира. Цига бухахь вара майралла гIараваьлла нохчо Барзукаев Ваха а, Мескер-Эвлара Iела цIе йолуш нохчо а. И шиъ вен гIерташ хиллера оцу лагерехь болу къуй. Хьун хьакха бахначохь тешнабехкаца, цIеххьана тIебеттабелла схьа а лаьцна, диттан гIодах дIа а вихкина, урс гIода юккъехула чекх а даьккхина витнера цара Iела. ЖIаьлеш шайца а долуш, хьун талла арабевлла надзирательш цуьнан са далале тIе а кхаьчна, цара схьа а ваьстина, Дирзенца больнице а ваьхьна, товеллера Iела.

Хансолта оцу лагере дIа ма-кхечи гIараделира: «Къуйн тоба йохийна Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта Лесо-биржа Смычке схьакхаьчна», — аьлла.

Хансолтийца цига дIакхаьчна 3 нохчо Нажи-Юьртара Кайпаев Ахъяд, Салихов Сайд-Мансур, Бачаев МасIуд вара.

Уьш виъ оцу лагере кхаьччи, кхин хьем ца беш, уьш цига кхаьчна хьалхара буьйса юкъал тIехъяьллачу хенахь, карахь уьрсаш, штыраш, аьчкаш а йолуш, бухара цхьаъ, тIевеъна виъ, уьш пхи нохчо вен барака чу лилхира къуй. 60 стаг вара барака чохь. Уьш массо а, наггахь воцург, яьллачу гIовгIанах самабевлла маьнгеш тIе кIегара хевшира.

— Подъем! Быстро выходите чичмеки! Будете прыгать в запретную зону! [1] — аьлла, чIоггIа тIе мохь а тухуш, омар дира къуйн атамано пхеа нохчочуьнга.

Къуйн цхьа Iедал дара шайна цавезарг запретни зони чу кхуссуш. Цу чоьхьа ваьлларг гIароллехь лаьттачара тоьпаш а тухий воьра. Лецначу нехан гIиллакххехь иэхье дара иштта валар. Иштта уьш пхиъ оцу зоне чу а кхоьссина вейта бохкура уьш.

Къуша шайга и омар дичи вукху веаннах цхьа а вистхила кхиале Ахъяда элира.

— Тхо муьлаш ду хаьий шуна? Тхо цхьанне а гора ца хIиттина нохчий ду. Аша бохучу кепара тхаьшна иэхь деш лийра дац тхо, дела а доьлуш, ловза а ловзуш, шух хийланийн са а доккхуш, летта лийра ду.

ТIаккха Хансолта вистхилира:

— Собар дел цкъа. Сих ма лол. Тхо 5 бен вац, шу 300 ву. Вов

---

[1] ГIовтта! Чехка арадовла! Запретни зони чу лелха дезар ду шун!

шех лата а, дала а кхуьур ду вай. Схьадийцал, тхох хIун лекхар доллу шун?

— Тхо шуьга туьйра дийцийта ца даьхкина, шу арадаха даьхкина. Шу бертахь ара ца довлахь оха шу дойур ду.

— Шуьга мотт бина цхьаммо. Иза мила ву а хаьа суна. Ша Iиэхьа а лечкъаш вайна юккъе питан туьйсуш стаг ву иза, — шелгийн мIараш вовшех хьаккхийра Хансолтас, ши куьг атаманна меркIел дIа а кховдийна.

— Мила ву иза?

— Сергеев ву-кх. Цига лагерехь тхуна юккъе питан а тесна, эрна нах байийтира цо. ХIинца кхуза а кхаьчна, вайна юккъе а питан таса кхиъна. Хьоьца цхьана стоьла тIехь хIума юуш вуй иза? Нагахь санна цуьнца гергарло долуш хьо велахь и санна долу кхахьца ду хьо а. Вай вовшах лата кхуьур ду. Тхох цIий, шух шурий яц охьагIон ерг. Хьо майра велахь, дика къонах велахь, хьайна тIаьхьара хIара эскар дIа а даккхий, юьстах а валий, сох латал — один на один [1] я Сергеев латийта сох. Хьо-м соьца лата ван а мегара, амма Сергеев-м вогIур вац.

— Хьуна стенах хаьа иза вогIур ву, вац?

— Иза хIилла долуш ву, ша майра ву моттийта хичаш а еш, сурт а хIиттош. Амма стешха стаг ву, ши ког тоьхчи водур а волуш. Ткъа хьо цуьнга Iиэхавойтуш, Iовдал ву.

— Выражайся осторожнее, сука?! [2]

— А ты дурак, глупый как осел. Давайте проверим кто такой Сергеев. А почему он сам не пришел драться, а тебя посылает? Я тебя первым убью, а он над тобой смеяться будет [3]. — Хансолтас оллушехь чулилхинчу надзирательша лаьхкина къуй дIабигира. Хансолта а, цуьнца болу нохчий а изолятор чу боьхкира.

ШозлагIчу дийнахь, лагерни пункт Оконева олучу, кхечу лагере дIабигира уьш.

ОКОНЕВА ЛАГЕРЕХЬ

Иза дара 1956-чу шарахь.

Оконева дIакхаьччи Хансолта туьканан заведующи вахийтира, Барзукаев Ваха туьканан йохкархо вахийтира, Бачаев МасIуд юкъарчу столовин заведующи вахийтира, Кайпаев Ахъяд парикмахер болх бан дIахIоттийра цкъа а и тайпа болх бина а воццушехь. Салихов Сайд-Мансур Хансолтас шен туьканан хехо хIот-

---

[1] Цхьаъ цхьанне доьхьал.

[2] Зуд, ларлуш ала айхьа эриг.

[3] Хьо Iовдал ву. Вир-бIорзанехьчулла кхетам боцуш. Цкъа Сергеев мила ву хьовсий вай. Иза ша хIунда ца веъна тхох лата, хьо хIунда ваийтина цо? Хьох воьлур ву. Хьо хIунда веъна тхох лата? Аса хьо уггар хьалха вуьйр ву. Иза хьох воьлур ву.

тийра. Оцу гIуллакхо чIогIа цецваьккхинера Хансолта. Иштта цец-бевлла бара цуьнан накъостий а.

— Ва Хансолта хIара хIун ду? Со цецваьлла кху балхах. ГIе-нах мукъана дуй техьа хIара? Цхьаъ зав. маг. важа, зав. столови. Қоьрта мукъа болчу нахана а лехчи а карон белхаш ма бац хIорш, — бахара Ахъяда.

— ХIара вайх дала бина къинхетам бу. Қхин бахьана а дац.

— ГIийлачийн рицкъа оцу жоьлгашкара ахьа схьадаккхар ба-хьана долуш дала къинхетам бинчух тера ду, ахьа ма-баххара, — элира Сайд-Мансура.

Уьш иштта дикачу белхашка дIахIитторан бахьана тIаьхьо гу-чуделира.

Тавдински лаьцначу нехан лагерийн урхаллин начальник волчу полковнике Сапожниковга кхаьчна хиллера, тохара вукху лагерехь волчу хенахь болх боьхуш, Дачиев Хансолтас яздина заявлени. И заявлени кара а лаьцна: «Дачиев.., Дачиев...» ...Дачиев...», где я слышал такую фамилию» [1], — бохуш вехха Iийра иза шен кабине-та чохь. ТIаккха цунна дагадеара Сталинград къуьйсуш тIемаш бечу хенахь, шен цхьа гIуллакх гал а даьлла, майор чинах а вохош штрафной батальон кара а елла, немцошкара цхьа юрт схьаяккха ша хьажийчи Висаитов Мовлиде ша пулеметни расчет ехар а, оцу расчетехь верг Дачиев Хансолта хилар а. Ша и юрт схьаяккха тIе-леттачу хенахь, фашистийн орца тIе ца кхочуьйтуш, Дачиевс шен пулеметаца фашисташ эгор а. Цул тIаьхьа мацца а цкъа Дачиев Хансолтина Советски Союзан Турпалхо цIе туьллуш, газета тIехь арадаьлла Указ ша дешар а. «Постой! Постой! Постой!» [2] — аьл-ла, Хансолтин заявленина доьхьал жоп далале Хансолта волчу ла-геран начальнике телефон туьйхира цо. «У вас заключенный Да-чиев Хансолта? Да? «Он случайно не Герой Советского Союза». «К сожалению, да». «Так вот устройте его хорошо и проявите макси-мум заботы о нем...» [3].

И къамел телефон чухула хиллачул тIаьхьа вахийтира Хан-солта туькан чу лагерехь. Цул тIаьхьа къуй а бойуш къушца дов даьлчи и ма-дарра муха хилла талла а теллина, Хансолта а, цуьн-ца хилла накъостий а кхечу лагере баьхнарг а лецначу нехан ла-герийн урхаллин начальник Сапожников вара. Восток-Урал лагере уьш дIакхаьччи цигарчу начальникна цо тIедиллинера «Целиком полностью я на вас возлагаю ответственность за сохранение жизни Героя Советского Союза, Дачиева, и его товарищей» [4], — аьлла.

---

[1] Дачиев, суна мичахь хезна и фамили?

[2] Собарделахь! Собарделахь! Собарделахь!

[3] Шу долчохь вуй лаьцна стаг Дачиев? «Ву». Советски Союзан Турпалхо-м вац и? «Халахетахь а, ву». «Иза дика дIа а тарве, цунна оьшуш долчуьнга хьажа.

[4] Аса дуьззина жоьпалла хьуна тIедуьлла Советски Союзан Турпалхочун, Дачиев Хансолтин а, цуьнан накъостийн а дахар ларор».

Ткъа, оцу лагеран начальнико шен гIоьнчашна а, дежурнешна а, надзирателашна а, гIароллина а тIедиллина хиллера Советски Союзан Турпалхочунна Дачиевна а, цуьнан накъосташна нохчашна а кхерам болуш хIума тосалахь сихонца шега хаийтар. Цунна дара, Дачиев а, цуьнан накъостий а байа къуй барака чу лилхинчу хенахь орца кхачар.

«Бакъдерг дийцича, Советски Союзан Турпалхочунна — Дачиевна а, цуьнан накъосташна а уьш байа къуй чу а лилхинера, аса уьш кIелхьара а бехи», — аьлла, Сапожниковгга хаам бина хиллера лагеран начальнико. Оконева олучохь ерг «Леспромхоз» яра. Оцу леспромхозан начальник вара фронтовик майор Козлов, Сапожниковн доттагI. «Аса хьо волчу дIавалавойту Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта шен накъосташца. Уьш виъ ву цуьнца верг. Церан гIуллакх де, царна уггаре а аттачех белхаш а ло. Со тIамехь волчу хенахь сайна гIо дина нохчо вийцарий аса хьоьга?». «Вийцара». Иза ву хIинца хьо волчу аса дIавалаво̆туш верг». «Ахьа боккъалла а бах? Иза муха кхаьчна лагере?» «Суна цунах хууш хIума дац. ТIом болчу хенахь аса сайна хилларг дийцарий хьуна?.. Масане хуьлу харцонаш. Бакъду, оцу къонахчуьнгара гIалат даьлла бохург суна бакъ ца хета...». Иштта къамелаш хиллера Тавдынски лаьцначу нехан лагерийн урхаллин начальник волчу полковникан Сапожниковн Оконеван, «Леспромхозан» начальник волчу майоран Козловн телефон чухула вовшашца.

Изза бахьана дара Дачиев Хансолта а, цуьнан накъостий а дикачу гIуллакхашка дIанисбар.

Цу тIехь а синтем хилла ца Iийра полковник Сапожников. Дукха хан ялале Оконеван «Леспромхозе» веара иза. «Леспромхозан» начальникан кабинет чу вийхира цо Дачиев Хансолта.

— Здравствуйте. Я вас слушаю начальник [1].

Ша лаьцна стаг хиларна, «товарищ» алар гIиллакххехь ца хийтира цунна «какой я вам товарищ», — бохург цунна дага ца дайта.

— Садитесь [2] — элира полковника Хансолтина гIант дIа а гойтуш.

— Мне не положено садиться в кабинете начальника [3].

— Тебе положено! Ты же Герой Советского Союза. Садитесь [4].

— Какой я Герой. Я тюремщик. Заключенный [5].

— Садитесь, садитесь, — аьлла, Хансолта охьахаийра цо, — Дийцал, тIамехь хиллий хьо?

— Хилла.

— Муьлхачу фронташкахь?

---

1 Со хьоьга ладугIуш ву, начальник.
2 Охьахаа.
3 Начальникан кабинет чохь хаар догIуш дац.
4 Хьо хаа мегар ду. Советски Союзан Турпалхо ма ву хьо.
5 Со муха ву турпалхо. Со тюремщик. лаьцна стаг ву.

— Ростов гIалина кIел йолчу Зеленградера дуьйна Сталинград чу кхаччалц цIерпоштан некъашца Iохкучу ярташкахь, кIотарш кахь станцешкахь. Сталинград схьаяьккхинчул тIаьхьа Днепрах дехьадовлуш немцойн гIала Бранденбург схьайоккхуш, Берлин йоккхуш, — дIа дагардира Хансолтас.

— Ты знал Висаитова Мовлида? [1]

— Как же не знать. Он же был моим командиром [2].

— На редкость храбрый командир. Кстати, он жив? Где же он теперь? [3]

— В Казахстане с семьей.

— Вы меня знаете? [4]

— Нет, не знаю [5]

— За что ты получил звание Героя Советского Союза? [6]

— За проявленное мужество и героизм, за успешное проведение боевых операций во время форсирования Днепра [7].

— Да, я читал в Указе [8]

Хансолта цецвелира цо Указ дешна аьлчи.

— ДагадогIий хьуна, ГIалмакхойн арахь немцоша дIалаьцна цхьа юрт юхайоккхуш Висаитов Мовлида и юрт дIалаьцна Iечу немцошна орца тIе ца кхачийта хьайн пулеметаца хьо хьажийна?

— ДогIа.

— Муха дара иза? Дагалацал, — элира полковника.

Хансолтас дIадийцира шена дагадогIуш долу цхьа хIума.

— Штрафной батальонна тIедиллинера немцоша дIалаьцна цхьа юрт схьаяккха аьлла. ГIалмакхойн шерачу арахь, немцошна ца тосалуш, тIелата аьтту боцуш яра и юрт. Оцу батальонан командир, мухха а делахь а, цхьа гIуллакх галдаьлла, майор чин нах вохийнера. И юрт немцошкара юхаяьккхича тохарлера майоран чин юха лур долуш хьажийна хиллера иза цига. Оцу батальонан командиро Сапожниковс Висаитовга пулеметни расчет ехнера юрт схьаяккха батальон тIелеттачу хенахь немцойн орца тIе ца кхачита. Висаитовс со хьажийра цига: «Накъост Дачиев, оцу батальонан командир Сапожников сан доттагI ву, Малые Дербенты юрт схьайоккхуш цо тIеман операци чекхъяккхалц са а чохь дийна цхьа фашист юрт дIалаьцна Iечу немцошна гIо дан тIе ма кхачийталахь», — аьлла. Цо ма-аллара Малые Дербенты юрт дIалаьцна Iечарна орцах ца кхочуьйтуш аса фашисташ эгийра. Сапожниковс Малые Дербенты схьа а яьккхира, цунна майор чин юха а делира.

---

[1] Висаитов Мовлид вевзарий хьуна?
[2] Муха ца вевза. Сан командир ма вара иза.
[3] Майра командир вара иза. Дийна вуй иза. ХIинца мичахь ву техьа иза?
[4] Со вевзий хьуна?
[5] Ца вевза.
[6] Советски Союзан Турпалхо цIе хIун дичи еллина хьуна?
[7] Днепр хих дехьа довлуш кхиам болуш йинчу операцийна.
[8] Указа тIехь дийшира аса.

цуьнан салташна «За отвагу» медалаш а елира.

— Гичи вевзар варий хьуна Сапожников?

Вевзар вара.

— Это был я, Сапожников [1] — цо оллушехь:

— Тогда разрешите Вас обнять [2] — аьлла, цунна мараикккхира Хансолта.

— Ты же тогда худой был [3]. Молодой капитан был. А теперь жирный стал? Подполковник Герой Советского Союза. Как узнать?

— Суна хьо вевзира, ахьа яздинчу заявленех. ХӀинца кхуза а хьо ган веъна. Аса хьан деланаш теллина. Цу деланашна тӀехь хьо бехке вац а, хьо лацан а бахьана ца карийна суна. Нохчий тӀамехь муха леташ бара суна хаьа. Майра кӀентий бара, яхь йолуш а бара. Советски Союзан Турпалхо волу хьо аса лецначу нехан лагерехь вуьтур вац, со кхузахь лагерийн урхаллин начальник мел ву. Хьан доьзал схьа а балийна квартираш а елла, ваха охьахаор ву,— элира Сапожниковс. Иза ша а вара Советски Союзан Турпалхо.

Сапожниковс телефон туьйхира шешан цӀа.

— Надя, Помните я вам рассказывал об одном боевом эпизоде — взятие Малые Дербенты? Я нашел того самого героя-чеченца. Мы вместе придем. Готовьте что-нибудь вкусное для интересного гостя [4].

Сапожниковс хьошалла дан Хансолта шайга дӀавигира. Везаш гӀеийцира иза хӀусамнанас. ТӀеман дахарехь Сапожниковн а, тӀом дӀабаьллачул тӀаьхьа Дачиевн а цхьатерра къиза кхел хиллера. Сапожниковс, ша майоран чинах а вохош, штрафной батальонах тохаран бахьанаш дийцира. Хансолтас том дӀабаьллачул тӀаьхьа ша лелийнарш а, шена лелийнарш а, ша лацарх дерг а дийцира. Цу шиммо дуьйцучуьнга ладогӀуш йоьлхура Надя. Цецюьйлура иза Хансолтийна лелийначу харцонех. Шен цӀийндена лелийнарш-м цунна хууш дара.

И буьйса Сапожников волчохь а яькккхина, шозлагӀчу дийнахь лагере юхавеара Хансолта.

Сапожниковс вольни поселени [5] ваькккхира Хансолта. ТӀаькккха цо шен нене кехат яздира: «...Со лагерера мукъавоккхуш ву. Тарлуш делахь массо а дӀадуьйла, массеран а меттахдовла аьтту бацахь Зураъ схьаяийта, кхаа бераца, суна кхузахь гӀуллакх дан цхьаъ ца хилчи ца волу», — аьлла.

---

[1] Со вара и Сапожников.

[2] Делахь хӀета хьайна мараэкккха пурба лохьа.

[3] Суна муха вевзар вара хьо? ХӀетахь оза а волуш, капитан чинехь жима стаг вара. ХӀинца полковник ву: верстана ваттӀа воллуш, Советски Союзан Турпалхо.

[4] Надя, дагадогӀий хьуна Малые Дербенты схьайоккхуш хилла дерг аса хьайна дийцина. Суна карийна аса вийцина и турпалхо-нохчо. Тхойшиъ цхьаьна дӀавогӀур ву мерза кхача кечбелахь тамашеначу хьешана.

[5] Шен лаамехь ваха йиш йолуш.

Массо а меттахбовла аьтту бацара. Хансолтийн ваша а ба хахь вара, йиждрий а цигтахь марехь бара. Шен мехкарех яла ц лиира Тахбикина а.

Зураъ Хансолта волчу схьаеара шен кхо бер а далош, ши кIан цхьа йоI.

ВОЛЬНИ ПОСЕЛЕНИ

Турынск олучу узловой станци 2-зза тIекIел динчу цIенош чох квартира елира Хансолтина.

Лецначу нехан 11 лагерна оьшуш дерг латтош экспедитор бол белира Хансолтина. Зураъ ОРС-н долахь йолчу туьканан заведую щи яхара. Бераш школе дахара. 1957-чу шарера 1961--гIа шо кха чалц, оцу 4 шарахь шен доьзалца цигахь Iийра Хансолта.

Барзукаев Ваха а, Салихов Сайд-Мансур а, хенаш чекх а яь ла, шешан цIабирзира. Хан йоккхуш лагерехь висира МасIуд а, Ахъяд а. Хансолтас полковник Сапожниковца дийца а дийцин Кайпаев Ахъяд уьш болчу лагеран центральни базе ягориг а, те ника а латтош экспедитор вахийтира. МасIуд а цо шеца бал дIатарвира.

1959-чу шарахь хан чекх а яьлла, юха меттахIоттийначу Нох ГIалгIайчу цIавирзира МасIуд, Ахъяд. Хансолтин ваша а, йижарий а, шаьш дина, кхиъначу Герзель-Эвла цIабирзира. Ю хехь цхьа а нохчо воцуш, шен доьзалца цхьаъ ша висира Ха солта.

ЦIера догIучу кехатца Висаитов Мовлид могуш-маьрша цIав зар а, иза Нохч-ГIалгIайн АССР-н Чоьхьарчу ГIуллакхийн М нистран заместитель хилар а хиира Хансолтина. Шен команди хиллачу Висаитовга иштта кехат яздира Хансолтас: «Ассалам-I ликум! Салам-маршалла ду хьоьга Мовлид. Хьо гIуллакхехь х лар а хии суна. Болх декъала хуьлда хьан, могуш, маьрша ло лийла.

Со Уральск лагерехь ву. Тхан лагерийн урхаллин начальни Советски Союзан Турпалхо полковник Сапожников ву, гIалм кхойн арахь, вайн полкана юххехь немцошца тIамехь лаьттина, х а вевзаш. Вайн Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк а хестайора ц Шун командир Висаитов а майра командир вара, нохчийн дошло а майра кIентий бара бахара цо. Иштта хьо а, вайн полк а йовз бахьана долуш Сапожниковс доккха накъосталла дина суна. С лагерь чуьра ара а ваьккхина вольни поселенехь ву. Доьзал а кху за схьабалийна, соьца бу.

Маршаллийца Дачиев Хансолт,
май 1961 шо.

И кехат шега ма-кхеччи Висаитов Мовлида Тавдынски ла рийн урхаллин начальнике Советски Союзан Турпалхочуьнга по

255-чу Нохч-ГӀалгӀайн гвардин дошлойн полкан командир. Советски Союзан Турпалхо полковник Висаитов Мовлид.

255-чу Нохч-ГӀалгӀайн гвардин дошлойн полкан комиссар Имадаев Мохьмад.

255-чу Нохч-ГӀалгӀайн гвардин дошлойн полкан штабан начальник майор Алханов Бейбулат.

Капитан Тангиев Зелимхан.

Дошлойн эскадронан командир лейтенант Ша[illegible]гиреев Ахьмад.

Лейтенант Хасанов Абдурешид.

Лейтенант Льянов Мухтар.

Младши лейтенант
Эдельханов Ширвани.

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта.

Советски Союзан Турпалхо
Агафонов Алексей.

Советски Союзан Турпалхо
Ганжела Иван.

СОЮЗ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Тов. Дачиеву Хансултану Чапаевичу

За Ваш геройский подвиг, проявленный при выполнении боевых заданий Командования на фронте борьбы с немецкими захватчиками, ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР своим указом от [illegible] 194[illegible] г. присвоил Вам звание ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР

Москва—Кремль. 7 марта 1944 г.

№ 4529

Дачиев Хансолтина Советски Союзан Турпалхо цIетилларан удостоверени.

Дачиев Хансолта, цуьнан зуда Дачиева Зураъ.

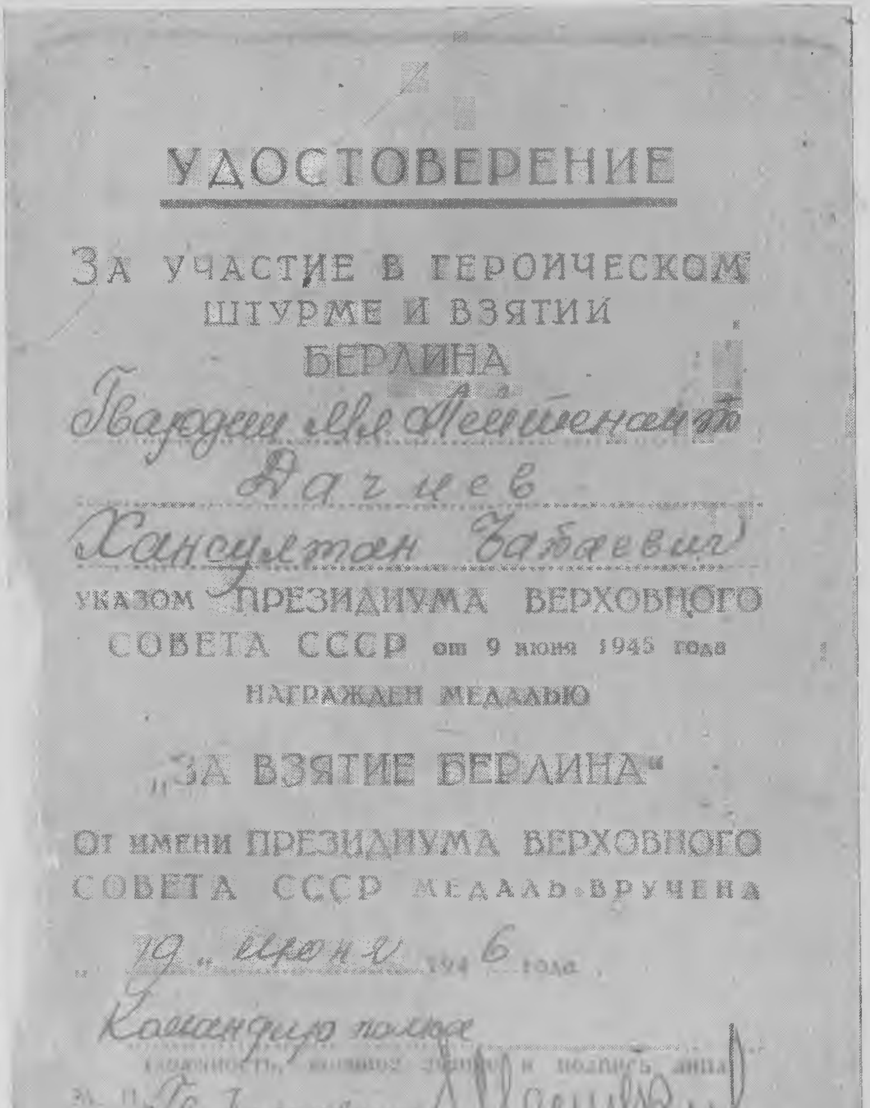

УДОСТОВЕРЕНИЕ

За участие в героическом штурме и взятии Берлина

Гвардии мл. лейтенант

Дачиев

Хансултан Чабаевич

указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 июня 1945 года

награжден медалью

„За взятие Берлина"

От имени Президиума Верховного Совета СССР медаль вручена

„19" июня 1946 года

Командир полка

(должность, воинское звание и подпись лица

вручившего медаль)

Гв. Полковник

«За взятие Берлина» медалъ яларан удостоверени.

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта Берлин
схьайоккхучу хенахь.

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта.

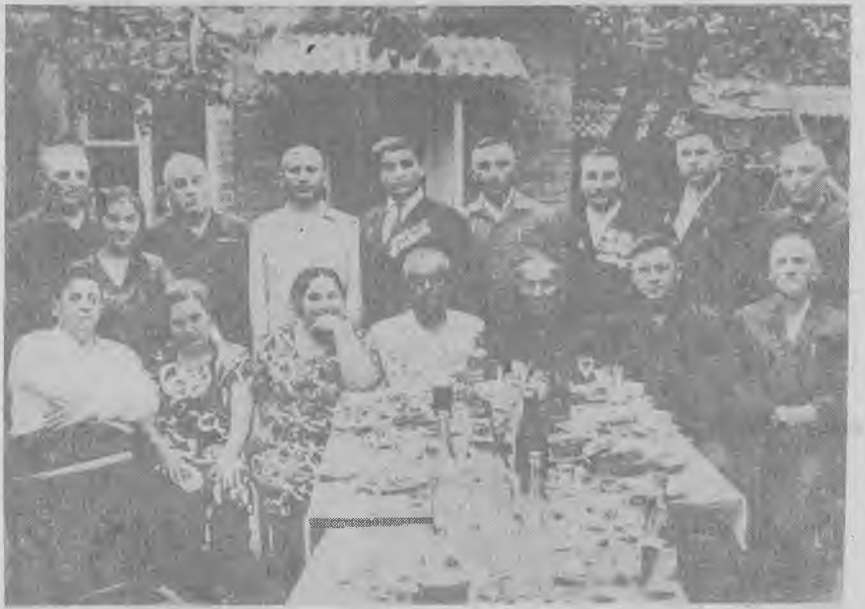

Дачиев Хансолта Нохчичу цIавеъначул тIаьхьа иза волчу баьхкина хьеший.

1986-чу шеран февраль баттахь Дагестанера баьхкинчу хьешашца — тIеман ветеранашца ву Дачиев Хансолта.

Гуьмса районан тIеман а, къинхьегаман а ветеранийн Совет. (Аьрру агIонгахьара 3-гIа Дачиев Х.). Гуьмса-гIала 1986-гIа шо.

Дачиев Хансолта толам баккхаран Дезчу дийнахь.

Гуьмса районан Герзель-Эвлахь кегийрхой эскарехь гIуллакх дан бохуьйтуш хьехам беш ву Дачиев Хансолта. 27 март 1986-гIа шо.

Соьлжа-гIалахь ипподромехь 1987-чу шеран 9-чу майхь Советски Союзан Турпалхочун Дачиев Хансолтин цIарах совгIат диллина хаьхкича хьалхаяьлла говр (Ишхой-юьртара).

Дачиев Хансолта ДОСААФ автошколан курсанташца. Гуьмсе 1988-гIа шо.

Аргун-гIалахь милиции белхалошца цхьанакхетар хиллачул тIаьхьа даьккхина сурт.
Аьтто агIор Лорсанов Ш. Ш., Берсанов Х. А., Дачиев Х.

Хансолтин кIант Дачиев Мохьмад эскарехь гIуллакх дина цIавеъначул тIаьхьа.

Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта садоIчу-хенахь.

ковнике Сапожниковга запрос[1] яздира: «Со, Нохч-ГIалгIайн дошлойн полкан командир хилла а ву, Дачиев Хансолта сан уггаре а майрачех дошло-пулеметчик хилла а ву. Аса цунах жоп лур ду, тхан урхалли кIел схьаваийта».

И кехат шега кхаьччи кхайкхина ша волчу дIавигира Сапожниковс Хансолта.

— Здравие желаю полковник. Я вас слушаю![2] — элира Хансолтас вела а луш.

— Садитесь. Приятная весть[3], — элира цо.

Хансолта охьахиира. Сапожниковн каралаьцна кехат цхьана дегайовхонца хийтира цунна.

— Хьан командир хилла волу Висаитов Нохч-ГIалгIайн республикан Чоьхьарчу ГIуллакхийн Министран заместитель ву. Цо хьо дIавоьхуш кехат дайитина. ХIара кехат Москва дахьийта дезаш дара. Цига хIара дахьийтича хьем хир бу. Жоп даре хьежа дезар ду. Жоп хIун аьлла догIур ду а хууш дац. Хрущев Москвехь ву, Висаитов Нохч-ГIалгIай чохь ву, со кхузахь ву. Хирг дIа хир вайна. ДIагIо хьайн Даймахка, — элира Сапожниковс.

1961-чу шарахь Наурски лецначу нехан колоне валийра Дачиев Хансолта. Зураъ, кхо бер а далош, шен да волчу Хасу-Юьрта еара.

12 шо даьккхира Хансолтас лецначу нехан лагершкахь. 8 шо тIера дIа а даьккхина паргIатвалийтира иза.

Мел тамашена ю стеган кхел. Мел чолхе ду адамийн дахар. ТIеман цIергахь, молханан кIуьрехь, дошан дарцехь къар ца луш, кхеравелла юха ца волуш фашистех майра летта Советски Союзан Турпалхо тIом дIабаьлчи, гуро лаьцна борз санна, ледарчу къизчу хьаькмаша харцонца, ямартлонца тешнабехкаца лаьцна стаг, ницкъо каг ца веш, халоно гор ца хIоттош, чекхвалар мел доккха хьуьнар ду. Цкъа цIергахь цIийдеш, тIаккха хи чохь шелдеш дахчийна болат санна, заманан къизачу хьелаша дахчийна Советски Союзан Турпалхочун Дачиев Хансолтин дог. Мацалло, халоно къар ца веш, мел боккха кхерам тIехIоттарх а, оцу кхерамна цхьа ког юха ца боккхуш, мел яккхийра харцонаш доьхьал яхарх, оцу харцонашна къурд ца олуш, корта охьа ца таIош, сийлаллин байракх йина, айдеш даздина чекхдаьккхира Дачиев Хансолтас вуьззина къонахчун дарж.

МАШАРЕН ЗАМАНЧОХЬ

Дуккха а кегийчу къаьмнаша санна бехк боцуш, бахьана доцуш махках даьхна, 13 шо хан текхначул тIаьхьа юха меттахIоттийначу Нохч-ГIалгIайн республике кхин долу адамаш санна ше-

---

[1] Схьавоьхуш кехат.
[2] Со хьоьга ладугIуш ву.
[3] Охьахаал. Хаза кхаъ бу.

шан юьрта юхабирзина Хансолтин доьзалаш керлачу дахаран Іалашоне хІиттира.

1964-чу шарахь Гуьмсехь мединструментан заводе балха вахара Дачиев Хансолта. Цигахь 13 шарахь шлифовальщик болх бира цо. Белхалойн коллективехь лоруш а, везаш а вара иза. Кагъелла меже юхаметта хІоттош аппарат йира оцу заводехь. Кест-кеста вогІура цига академик Элизаров. И аппарат медицинехь къобалйина тІеийцира, «Аппарат Элизарова» — аьлла, билгал а йоккхуш. Дачиев Хансолтас жигара дакъалецира и мехала аппарат еш. Хансолтина «Ударник коммунистического труда», — аьлла, цІе тиллира. 1972-чуй, — 1974-чуй шерашкахь социалистически йохьаллехь толамаш бахарна значокаш елира цунна. Дуккхазза ахчанца совгІаташ а дира, Сийлаллин Грамоташ а елира. Царалахь къаьсттина мехала ду Ерригсоюзан медико-технически Іилманан юкъараллин центральни урхалло, могушаллин хьелаш лардарехь а, лоьрин Іилма а, говзалла а кхиорехь а жигара дакъалацарна делла Диплом.

ХІара повесть йоьшуш волчунна дагадогІу, Хансолта Джелалабадехь волчу хенахь республикан прокуроро санкци а елла, Хансолта чохь а воцуш, цІийнах а хьаьвсина, Советски Союзан Турпалхочун Дашо Седа а, орденаш а, медалаш а дІаяхьар. Уьш хІинца а юхайирзина яцара. Хансолта муха Іийр вара бакъо йоцуш шен чуьра дІаяьхьна орденаш, медалаш йитина. Шен дІабаьхьна Дашо Седа бицбина?

СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а заявлени яздира Хансолтас.

Цхьана дийнахь Нохч-ГІалгІайн Обкоме дІакхайкхира Дачиев Хансолтига. Обкоман 1-ра секретарь Апряткин волчу ваха везаш вара иза.

— Цу чохь Висаитов Мовлид ву. Иза цу чуьра араваллалц собарде — элира цуьнга 1-чу секретаран гІоьнчас.

ОьгІазвахана, цІергахь цІийдинчу аьчкан санна бос болуш чуьра аравелира Висаитов Мовлид.

— Ой! Хьо ву иза? Ахьа хІун леладо? — элира цо Хансолтех бІаьрг кхетчи.

— Со кхуза кхайкхина валийна-кх.

— Цу чу ваха везаш ву хьо? — аьлла, хаьттира цо Апряткинан кабинетан неІарехьа пІелг а хьажийна.

— Цу чу ваха везаш ву. ХІун ала бохку хаац, — жоп делира Хансолтас.

— Хьайга хІуъу алахь а, осала къамел ма делахь. Нах яц хьуна хІорш — элира Висаитовс.

— ДІа чугІо, — элира Дачиевга 1-чу секретаран гІоьнчас, цкъа хьалха Апряткин волчу кабинет чу а вахана, цуьнга «Дачиев чуваийта мегар дуй?» — аьлла, хатта а хьаьттина.

Дачиев Апряткин волчу кабинет чу вахара Цу чохь цуьнца ва-

ра Нохч-ГӀалгӀайн АССР-н Министрийн Советан председатель Гайрбеков Муслим а, Нохч-ГӀалгӀайн Обкоман 2-гӀа секретарь Чахкиев Осман а.

Хансолта чоьхьаваьлчи, ша Ӏачуьра хьала а ца айвелира Апряткин, я маршалла хоттуш Хансолтига куьг а ца кховдийра. ХӀумма а велавелла, векхавелла а вацара иза. Юкъ санна мокха бара цуьнан бос. Обкоман Пленумашкахь цо ечу докладех а, нохчех, гӀалгӀайх лаьцна цо газеташна тӀе еттачу статьях а, Хансолтин йоккха шеко кхоллаеллера цунах нохчашкий, гӀалгӀашкий кӀорггера цабезам кхобий техьа цо аьлла хеташ. Цу тӀе, Хансолта реза вацара цо бусалба динна доьхьал къийсам латторна а, динехь болчу нахаца харцонаш лелорна а, стаг веллачу тезетахь доӀина куьйгаш лаьцначийн суьрташ а дохуьйтуш, уьш гӀуллакхашкара бохорна а.

Шина куьйган пӀелгаш чучча а доьхкина, нана ши пӀелг бера санна хьийза а беш, цавашаран сурт а хӀоттош:

— Лакхарчу Советан Президиуме звани юхаметтахӀоттае аьлла кехат яздина ахьа? — аьлла, хаьттира цо Хансолтига.

— Яздина.

— Я вас не испытывал, что ты за герой. Обком не будет за Вас ходатайствовать [1] — элира Апряткина,

— Как же ты мог меня испытывать? Во время войны ты поджал хвост и прятался в нефтяных промыслах в Чечено-Ингушетии. А я сражался за нашу Родину. Я не пришел просить у вас что-либо, и не намерен унижаться пред кем-нибудь. Я не уронил честь и достоинство Героя Советского Союза. Я был и останусь таким героем как и был [2] — элира Хансолтас.

— А где же ваша Золотая Звезда? [3] — элира Апряткина, Хансолтин догдатӀо.

— У меня в кармане. Ко мне вопросов больше нет? [4] — элира Хансолтас, цу чуьра аравала кечлуш.

Апряткинан Хансолтас кӀоршаме деллачу жоьпашна оьгӀазвахана, куьйгаш эго доладелира.

— А почему вы работали в торговой системе? [5] — аьлла вистхилира Чахкиев.

— Что за глупый вопрос? Где захотел там и работал. А почему ты работаешь секретарем Обкома партии? Может быть такая ра-

---

[1] Аса хьо зийна вац, хьо хӀун турпалхо ву. Обкомо хьан гӀайгӀа бийра бац.

[2] Ахьа со муха зуьйра вара, тӀом бечу хенахь цӀога дижийна Нохч-ГӀалгӀай чохь нефтяной промыслехь лечкъина ваьллина хьо. Со, Даймохк ларош, тӀамехь лаьттина. Со хьоьга хӀумма а деха ца веъна, Цхьанна а хьалха хьесталур волуш а вац, Советски Союзан Турпалхочун сий аса дайина а дац, дойур а дац. Со турпалхо хилла-а ву, тохара ма-хиллара хӀинца а волуш а ву.

[3] Хьан Дашо Седа мичахь бу ткъа?

[4] Сан киснахь бу. Соьга хатта кхин хӀумма а дуй хьан?

[5] Махлелочу урхаллехь хӀунда бина ахьа болх?

бота вам не подходит [1], — элира цо шега махлелоран урхалла хIунда хьехайо хууш, оьгIазваханчу Хансолтас.

Гайрбеков Муслим вист ца хуьлура. Кхарна юккъехь дов далаpe сатуьйсуш, тохара санна, шина куьйган пIелгаш чучча а доьхкина нана-пIелгаш бера санна хьийзо волавелира Апряткин.

— Хьовсал, гой шуна, вай вовшашка кIоршаме дистхилчи хазахеташ, цо хьийзо пIелгаш, — элира Хансолтас,

— Говори по русски [2], — элира Апряткина.

— На зло вам не буду говорить. А почему ты не хочешь говорить по чеченски? Что чеченцы хуже тебя что ли?! У меня больше с вами разговора нет! [3] — аьлла, Iодика а ца еш, чIоггIа неI а тоьхна, аравелира Хансолта.

Дачиевга хIун аьлла ца хиъчи дIаваха синтем боцуш, иза араваларе хьоьжуш Iаш хиллера Висаитов Мовлид.

— Хьоьга хIунда кхайкхинера? ХIун бахара цара хьоьга? — хетта волавелира Мовлид Хансолтин бос баьхьна гичи шекваьлла.

— Аса президиуме кехат яздинера сайн гIайгIа беш. «Президиуме кехат яздиний ахьа?» — аьлла, цкъа соьга хатта а хьаьттина «Я вас не испытывал, обком не будет за вас ходатайствовать», — боху-кх соьга Апряткина.

— Ахьа хIун элира?

— Ахьа со муха во испытывать, со тIом беш хилла, хьо цIогна ю тоьхчи кхераделла къуха юккъе дахна жIаьли санна мосташна юккъехь ваьллина, — элира-кх.

— Правильно. Молодец! — элира Висаитовс Хансолтин белаш тIе куьг а тоьхна: — Волол чу. Йитал хIара нах йоцу хIуманаш. Вайшиммо кхерзина котамаш юур ю, цхьацца сто грамм дIа а йоккхуш, — аьлла, шешан чу вигира Висаитовс Хансолта.

— Хьо хIунда веънера Обкоме? — аьлла, кхоно тIаьхьа дагаваьлла, хаьттира Хансолтас Мовлиде.

— Соьга а, хьоьга санна, догдатIо кхайкхинера-кх.

— ДатIийн хьан дог?

— Схьа а Iоьттира, дIа а Iоьттира. Слушай. ДIаваьл, дитал уьш. Яхь йолчу дикачу кенташна тIера! — аьлла, пела Хансолтин пеланах а тоьхна чагIар мелира Висаитовс.

— Мовлид, цхьа хIума хаьий хьуна, суна санна?

— ДIавалахь дIа. Хьуна-м хIун хаьара, нуьйра чохь хечин айла а йохош, гIалмакхойн арахь алаша хоьхкуш леллачу? Ахьа тIом бина-кх фашисташ охьа а отуш.

---

[1] И хIун Iовдал хеттарш ду? Сайна луъучохь бина-кх аса болх. Ахьа хIунда бо Обкоман секретаран болх? И болх хьуна хьакъ ца хила а там бу.

[2] Оьрсийн мотт бийца.

[3] Хьан хIуьттаренна буьйцур бац. Хьуна хIунда ца лаьа нохчийн мотт бийца. Нохчий кхин хьол оьшуш-м бац.

Сан шуьца кхин къамел дац.

— Со ала гIертарг алийтахьа.

— Алал, дукха дах а ца деш.

— Къонахий боц-боцурш хIиттийна-кх хIокхара хьаькмалла лело. Зуда оьрси ерг хоржуш.

— А как же [1]. ХIорш-м хьаха бац Iовдал. Хьаькмалла къонахийн карадахчи хIинца хьуний, суний санна кIела ког тийса аьтту хир бац. Давай, Хансолта, велла дIаваллалц котам хилла вехачул дийнахь сарралх петух хилла лелар гIолехь ду, меашна гондахьа пелаг а хьийзош. Доьхьал хIоьттина къонахчалла вайгара даккха нишкъ болуш стаг а вац. Все остальное чепуха [2], — элира Висаитовс.

Висаитов Мовлид, халкъана гергахь гIуллакхе ца хIоттош витар нийса хир доцийла а хууш, амма цуьнан къонахчалла шайна довзарна, цунах кхоьруш, шайга ниссачу дарже кхачийта а ца лууш, къайлах барт беш вара Апряткин, Дорохов.

«...ХIа-хIа, иза Обкоман, Министрин Советан аппаратана герга вита мегар дац. Цхьанхьа районе дIахьажо веза» — бахара Дороховс.

— Хьо цу тIехь бакъ ву. ГIомат коча а йоьллина, ахьа дIахIотто веза «хьонхал кагбаллалц» аьлла, — цо бохучунна тIетайра Апряткин.

Иштта иза районе хьажо Апряткинан, Дороховн барт хиллачул тIаьхьа кхайкхинера Висаитовга Обкоме дIа.

Шен, Дороховн барт хилар лачкъа а дина, Гайрбеков, Чахкиев чувехна, цу шинне гергахь Висаитов балха хIоттор хьахийра Апряткина.

«ХIинца, хIун болх ло вай Висаитовна?» — элира цо Мовлид шайна хьалха Iаш а волуш. Шалински районе райисполкоман председатель хьажийчи хIун дара техьа вай хIара. Район йоккха а ю, белхаш дукха а бу. «Лара лур вуй техьа хIара? Оцу гIуллакхана советски партийни аппаратехь болх бина ма вац. ТIом беш-м хилла хIара», — элира Чахкиевс. Висаитовна «ларалур вуй техьа хIара» — бохучу дашна моха еара. Ша Iечуьра хьалаиккхира иза.

«И хIун къамел ду ларалур вуй, вац?! Хьо ларалой? Хьо мила ву?! Ты кто такой? Я от звонка до звонка на фронтах Отечественной сражался. А ты что сделал? — элира Висаитовс Чахкиевна мер тIе пIелг а лестош. «Къонахий дац шу! ХIара оьрси а кхардош хIун ю аша юьйцург? ТIаккха Апряткинна тIе а вирзина: Нечего церемониться». Я с любой работой справлюсь. Я как комму-

---

1 ТIаккха ткъа.

2 Важа дерг цхьана а чоте а дац.

3 Хьо мила ву? Аса тIом чекхбаллалц немецки фашизмана доьхьал тIом бина. Ахьа хIун дина?

нист, куда партия пошлет туда и пойду»[1]. Иштта къамел хилла араваьллера Висаитов Апряткинан кабинет чуьра, неIарехь Хансолта гучу хенахь».

Хансолтас: «Хьо хIунда веънера Обкоме?» — аьлла, хьаттича, цу чохь шена еъна хилла моха меттах а йолий, дийца ца лора цуьнга шешан хилла къамелаш. Хансолтас шозлагIа а хьаттича дийцира Висаитовс Обкоме ша хIунда веънера.

Вехха, вовшашка дагара дуьйцуш а, сакъоьруш а Iийра Хансолтий, Мовлиддий.

— Шен хеннахь дIаваха ца хууш волу хьаша Iовдал лерина. Со дIаваха воллу Хансолтас аьлчи:

— Iовдала-м готтар а дера вара хьо. — Забарш йора Мовлида. ТIаккха дехьа чу шен цIеннене вистхилира Мовлид. — Хезий хьуна хIей! ХIара партизан дIаваха гIерташ ву-кх хIинца.

— Хьо ма сиха воьда? Буьйса йоккхуш Iен йиш яц? — бахара хIусамнанас.

— Буьйса йоккхуш Iен-м дера ваьхьар вацара хIара Зураах.— элира Мовлида забар еш.

Иштта сакъоьруш а Iийна дIай-схьай къаьстира ледарчу хьаькмаша дегнаш эшийна кIентий.

Обкомехь иштта къамел хиллачул тIаьхьа Шелан районе райисполкоман председатель вахийтира Висаитов Мовлид. Цу балха дIахIоьттина дукха хан а ялале гIуллакх долуш а, доцуш а чухIитта волавелира милицин начальник, коча герзаш а тийсина. Чу моссазза вогIу нохчий балхон волалора иза. «Совхозан ялташ тIе бежнаш довлийтина». «Вир доьжна вахна мангалца совхозан цана йохийна.

«Совхозан дохна юккъера бежна яйна, иза схьахетарехь нохчаша лачкъийна...» бохуш.

Цо и хабарш дуьйцуш Висаитовна моха еара:

— Слушай, суна и тайпа хабарш а дахьаш кхин кху чу ма воьллахь. Сайн гIуллакх хилчи со кхойкхур ву хьоьга. Суна хаьн тIей, кочий тийсина и коьжалгаш а ма гайта партизан-м вац хьо? Иди! — аьлла, чуьра араваьккхира цо иза.

Милицин начальник Бери волчу хенахь НКВД могIара хиллачех стаг вара. Нохчий ца безаш парт-аьлла и шен мерза са хьаладалла доллура цуьнан. Мел лачкъо гIоьртича а нохчашка цабезам хилар гучудуьйлура нахана. Нохчий ца безаш цо лелош дерг гучуделира Мовлидана а.

Шешан махка цIабирзина цIа а, керт-ков а цIиндан гIерташ бохкучу нохчашна яккхийра новкъарлонаш йора милицин начальнико «суь» бохуш милицин белхалой чухоьхкуш. Буц яккха вахна-

---

[1] Сов дерш дийца оьшуш а дац. Со лаккхара гIуллакх деха веъна вац. Муьлххачу а балхана ларалур ву. Со коммунист ма-хиллара партис дIахьажжийначу дIа а гIура ву.

чуьнгара говр, вардий дӀадоккхура, серий, хьокхий дан ца буьтуш, варраш дӀадохура, цӀийнах хьуьйсура. «ХӀара гӀирс мичара баьлла? Документаш дуй хьан?» бохуш, цӀенош дан гӀирс охьабилла ца буьтура, доьзална даа напгӀа эца, базара яьккхина сов тӀелхиг йохка ца буьтура. И тайпа бохамаш хилла нах шешан бала балхо Висаитовна тӀе эха буьйлабелира.

И аьрзнаш дуьйладеллачу хенахь «тӀехула гойтуш дихкина герз ма леладе, хьо-м милицин начальник вай» Мовлида шега аьллашехь, ша буьрса хетийта раз-пурх доьхкарш а тийсина, коча маузер а тесна, хаьн тӀе тапча а оьллина:

— Как делишки, товарищ председатель? — аьлла чоьхьавелира милицин начальник. Цо иза оллушехь, катоьхна стоьла гӀутакха чуьра «ТТ» схьа а эцна:

— Вон отсюда![1] — тӀе мохь туьйхира Висаитовс. Кхеравелла юхахьаьдда милицин начальник, неӀсагӀех ког а тасалуш, бертал вахна, секретарь-машинистка Ӏачу стоьла кӀел корта а боьдуш, Ӏункар кхийтира. Цигара хьалаиккхина вахара иза, кхеравелла пен санна кӀай а велла.

Иштта дӀадоладелира Висаитов Мовлидан гӀуллакх.

Ткъа, Хансолтин гӀуллакх Апряткин СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а ходатайство ца яздеш зайл тоьхна дисира.

Амма яхь йолчу кӀенташлахь яхь йолу кӀант кherаво гӀо эшначохь орцахвала. Къонахашлахь къонаха а нахана гӀо дан, гӀуллакх дан карош ву. ГӀо дан, гӀуллакх дан карош ца хилчи къонахех къонахий а эр дацара.

Хансолтин гӀуллакх партин Обкомо, аьлчи а, цуьнан 1-чу секретара Апряткина тергал а ца деш юхатеттинчу хенахь, Гуьмса районан гӀалин исполкоман председатель вахийтира, хӀетталц Нохч-ГӀалгӀайн Министрийн Советан инструктор болх беш хилла волу, яхь йолу жима стаг Киндаров Ӏабдалла. Цунна вуьйцуш хезнера Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Цуьнгахь а, цуьнан доьзалехь а хӀун хьал ду хьаьжначу цунна ма-дарра хиира турпалхочун гӀуллакхаш мича хьолехь ду. Иза орцахвелира Дачиев Хансолтин гӀуллакхана. Цхьаъ дара Ӏабдаллин синтем байинарг: «Муха ловр ю гуш лаьтташехь стагана тӀехь кхоьллина харцо? Муха ловр ду турпалхочун дагна вас яр?»!

Шен даггара яздира Ӏабдаллас СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а. «Доггах вилхинчуьнан бӀаьргех хи долу», — аьлла ду вайн дайн кица. Доггах яздинчо бакъонан некъ бира.

Нохч-ГӀалгӀайн Лакхарчу Советан Президиуме дӀакхайкхира Хансолтига Москвара Советски Союзан Турпалхочун бакъонаш схьакхаьччи.

---

[1] Яхийта кхузара!

Дашо Седа а, чуьра дӀаяьхьна хилла орденаш а, медалаш а Хансолтина схьалуш Боковс билгалдаьккхира:

— Хьан Советски Союзан Турпалхо цӀе дӀайоккхуш Указ хилла а дац. Хьоьгара Дашо Седа а, орденаш а, медалаш а дӀаяьхначарна суд ян йогӀура, — аьлла.

— ЙогӀ-йогӀучунна суьдаш еш хиллехь, вайн гӀуллакхаш иштта галдевлла а хир дацара, — элира Хансолтас.

Болчу дена юха некха тӀе беара Дашо Седа. Цунах кхаъ хилла бара Хансолтийн юьртахой, гергара нах, доттагӀий, иза вевзаш а, вуьйцуш хезна а мел берш. Нохчийн ˇяхь йолу кӀентий, мехкарий, студенташ.

Цу дикачу кхоах баккхийбеш Хансолта декъалван, Герзель-Эвла дӀагулбелира цуьнца цхьаьна тӀамехь хилла ГӀойтӀара, АтагӀара, Шелара, Энгель-Эвлара, Азамат-Юьртара, Гуьмсера, иштта дуккха а ярташкара нах. Къаьсттина цунах боккха кхаъ хилла Герзель-Эвла вахара Висаитов Мовлид.

— Ассалам Ӏаликум дикачу динан бере, Советски Союзан Турпалхо! — аьлла, Хансолтин куьг а лаьцна мараикккхира цунна Мовлид.

— Схьакхайкхал. Мичахь ю Зураъ?

— Дера ю кхузахь. Марша хила, могуш хила хьо делаӀ! Ма дика ду-кх хьо кхуза ваийта и седа хӀоккхунна юхабелла.

— И юхабелла-м дика дара. Слушай, дӀамалвай ма виталахь хӀара, жероша дӀа а ваьккхина юьтур ю хьо, — шен забарш ян волавелира Мовлид.

Оцу сохьта юьртара мехкарий а, кегий нах а схьа а гулбелла, дӀахӀоьттира доккха ловзар. Шун хӀоттийра баьханчу хьешашна. Шуьнехь тхьамдалла лелор Висаитов Мовлидна тӀедиллира доттагӀаша.

Мовлида шун долош хьалхара дош элира:

— Сан хьоме вежарий!

Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн полк Даймехкан тӀеман исторехь сийлаллин цӀе яьккхина ю. Нохчийн, гӀалгӀайн дошлой яхьйолуш а, кхерамана бӀаьрганегӀар ца тухуш, майра а, доьналла долуш а бара. Дуьне а дезаш, цӀийне, вайн махке, дайшкий, наношкий, шаьш тӀехьийзачу мехкаршкий са а туьйсуш, цу тӀеман арахь эгнарш дагалаьцна, царна доӀа дийр ду вай. Дала декъала бойла уьш, дала къобалдойла церан гӀазот. Амин.

ТӀамехь эгначарна доӀа дира хӀусамдайша а, хьешаша а.

— Суна цкъа а бицлур бац — элира Мовлида, — цу тӀамехь байина майра кӀентий, полкан комиссар Имадаев Мохьмад, старший лейтенант, эскадронан командир Дзабиев Мохьмад, старший сержант Чалаев Ӏийса, капитан, политработник Сапаев Билал, яхьйолуш майра кӀентий Абубакаров Мовла, Алиев Ӏумар, Дакуев Герман, Виситаев Сайд-Ӏали, Межидов Зелмах. Иштта дара-кх тӀеман гӀиллакх. Майра хиларх, яхь йолуш хиларх кхоавой, къахе-

тий ца вуьту Іожалло стаг. Уьш вай биц а бийр бац, уьш бицбан вайн бакъо а яц. — Доккха са а даьккхина:

— Ткъа хІинца турпалхо, схьатохал хьайн бокал! Ас декъалво хьо таханлерчу кху дезчу денца Советски Союзан Турпалхочун цІе сийлаллехь айбарна. Могуш маьрша вехийла хьо!

ХІума а юуш, къамелаш а деш гІеххьа мур баьккхинчул тІаьхьа, Азамат-Юьртарчу Этиев Ахьмада вистхила пурба дийхира тхьамдига.

— Накъост Этиев пурба ду-кх хьуна вистхила, — элира Мовлида.

— ХІара Дачиев Хансолта декъалван вай вовшахкхеттехь а, дош, суна хьох лаьцна ала лаьа.

— Цхьа телхинарг ма алалахь, — забар йира Висаитовс.

— Ас дешначу къорІанор, оцу тІамехь хьох бІаьрг кхетчи, хьан бІаьра хьаьжчи, тоьар ма дара турпалхо хила.

— Ахьмад, къорІан деша хьо маца кхиъна? — юха а забарш еш юкъахваьккхира Мовлида иза.

— ТІом дІабаьллачул тІаьхьа деша ца тарло? Со дош ала витал ахьа.

— Ала ахьа. Ала.

— Оцу окопа чуьра корта хьалаайба йиш йоцуш догІа санна тІедетташ даш доллушехь кемнаша охьаетта бомбанаш, схьаетта яккхий-тоьпаш, минометаш, пулеметаш тергал а ца еш, шек а воцуш корта охьа ца таІош, шен динара охьа ца вуссуш, оцу тІеман цІергахь хьийзара-кх и Іаш волу Висаитов Мовлид, шен тІемалошна дола деш, церан дог ойла ира-кара хІиттош. «Доха ма дохалаш кІентий! Цкъа дан а дина, цкъа лийр а ду», — бохуш. Сан шуьга дехар ду, хьоме вежарий, хІара кад Мовлидан могушаллина тІера дІамалар.

— Мовлид, хьан могушаллина тІера.

— Хьан могушаллина тІера...

Мовлидан могушаллина тІера мелира рогІера кад.

— Суворовн «Наука побеждать» — бохучу книги тІехь яздина ду: «Храброго и пуля боится»[1]. ХІокхуьнан майралла — дошан даьндарг а кхоьруш хилла кхунах, — элира Хансолтас.

— Хьан Дашо Седа миччахь белахь а Советски Союзехь цхьаъ велахь турпалхо ву-кх хьо Мовлид! Вай гІон долчу эхартора хьуначул хьалха Советски Союзан Турпалхочун цІе йогІуш стаг-м хилла вац Даймехкан тІамехь, — элира, Висаитовн полкехь пулеметчик хилла волчу Энгель-Эвларчу Масхадов Іумара.

— ДІаваьл, ма дийцал уьш. Вай тахана Хансолта декъалван даьхкина, — элира Висаитовс.

— Аша пурба делчи, Мовлиде цхьа хІума хоттур дара аса, элира Хансолтас.

[1] «Майрачух даьндарг а кхоьру».

«ХIун хатта воллу техьа хIара», — аьлчи санна, Хансолтига хьаьжира Мовлид.

— Тхоьгара пурба ду-кх хьуна хатта, — элира Этиев Ахьмад. — Мовлид, бакъдерг алалахь. ТIеман уггаре а халачу фронташкахь хилла вай. Хьо а воцуш, муьлхха а кхин командир тхан хиллехь хIун хилла хир дара тхох?

— Цхьана эха сохьтехь яйана дIаяьхна хир яра-кх шун хIумнаш — элира Мовлида, вела а луш. — ДагадогIий хьуна ГIебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизина динарг?

Немецки механизированни танковой дакъош Дона йисте схьакхаьччи контратака е аьлла Висаитовга омар дира маршал Чуйковс. «Я своих кавалеристов под мясорубку не дам» [1] — аьлла оцу Iаш волчу Мовлида тхо Дон чу ца кхийсира. ТIаккха Чуйковс приказ а делла, Дон чу кхоьссинчу ГIебартойн-Балкарийн дошлойн дивизех цхьаъ дийна ца вуьсуш, динна дивизи хIаллакьхилира. Изза хир долуш дара-кх вайх оцу Iаш волчу Мовлида вайна долл деш ца хиллехь — элира Хансолтас.

Бехха Iийра тIеман ветеранаш цкъа дIабулий вовшен хьийзош, забарш еш, тIаккха тIамехь къаьхьа а, ирча а хилла дерш дуьйцуш, тIамехь байина накъостий дагалуьйцуш.

Хьеший а дIа-схьа бахара. Хансолта, шен хIусамехь, доьзалца висира. ХIинццалц шена лелийначу харцонашна, бинчу тешнабехкашна, лайначу халонашна къурд ца олуш, къар ца луш, собарх, доьналлех ца вухуш шен чекхваларх боккха синтем хилла, дог-ойла машарехьа елира цуьнан. Шена и харцонаш лелийначарна даг чохь кхаьбна оьгIазло хер-херлуш дIахеръеллера. Цо ойла йора толаман а, эшаман а. Цо ойла йора дикачу къонахийн а, къонахий боцчийн а. Ламанан леча, гIатта ницкъ боцуш, тIам бойна дисчи тIулган чарш тIехь соцур ду пана аренашка бIаьрг бетташ. ТIома гIаьттина йоьдучу къийго цунна куралла ян ца тарло. Леча — леча ду. Къиг — къиг ю. ТIемаш кагделла дисарх лечанан дог майра ду, бIаьрг сирла бу. Яхь а йоцу, дог а доцу къиг лечане кхочур яц. Халонаший, харцонаший аьтту бохийна, тIам бойна леча санна висарх, шен яхь дIа ца елира Хансолтас, къарвелла, эшна кIел а ца сецира. Амма цунна харцонаш лелийнарш шешан чинех а, даржех а буьйхира.

Шен ницкъ кхаьччи нехан цIий а мер долуш, адамашна гIело а йийра йолуш нах хуьлу. Уьш иштта хиларна, дала стогалла а, доьналла а ца делла царна. Бакъду, хьестабала иэхь ца хеташ, хIилланца, мекарлонца царех хьаькмаллин дарже кхаьчнарг адамашна зуламе волу. И тайпа зуламе стаг вара Дачиев Хансолта лацийта санкци елла волу Киргизстана прокурор Романов.

Дачиев Хансолта, цо санкци а елла, лаьцначул тIаьхьа, дукха ца Iийра Романов прокуроран даржехь. Иза дIаваьккхира цо ле-

[1] Аса сайн дошлой жижигана охьаотуьйтур бац.

лийна ямартлонаш, харцонаш гучуйийлина. Цуьнан чин а дуьйжира, цуьнан мундир а тишъелира. Нахана ша динчу вонашна, бинчу тешнабехкашна, лелийначу харцонашна кхоьруш, хебаш, вижчи наб ца кхетара цунна. Буьйсанан боданах а, цIийнан сонах а кхоьрура иза, ша вен кIелонаш йина нах хир бу моьттуш, хIинций, хIинций шегара декхар эца нах чулелха моьттуш. ГIенах вон суьрташ доьхьал хIуьттуш, кхералой хьалалелхара иза. Синпхенаш гIел а делла, тIаьххьара а паралич хилира цунна, цхьана агIон чуьра са дIа а даьлла мотт сецца. Паралич хуьлуш агIор елира цуьнан бат. Цхьа бIаьрг къаьрзира. Оццу хьолехь иза висчи, чохь мел долу хIума а эцца дIаяхара цуьнан зуда. Ша дIаяха тохаелчи, кхечу зудчо винчу кIанте телеграмма елира цо: «Хьан да парализовать вина меттахь висна, схьа а волий цунна доладе, я хьо волчу иза дIавига. Со сайн нах болчу дIайоьда», — аьлла.

Бакъду, зуда а ялийна, кхечу гIала дIа а вахана балха а хIоьттина, шен доьзал а болуш Iаш волчу кIанта кIезиг терго йора Романовн.

Иштта дала бекхам бира нахана зуламаш дина волчу Романовна, Зураан пондар дIабаьккхинчу юьртда лаьттинчу ГIирмина санна. Амма, Хансолтий, Зураъи хоттала кхоссарх — дешни бех ца ло бохург санна, ямартчу наха нехаш тIехьекхарх эшний, къарбеллий кIел ца совцуш, шешан сийлаллин даржехь бисира.

Шен доьзалца Гуьмсехь вехаш ву Дачиев Хансолта. Иза мукъа Iаш вац хIинца а. Республикан юкъараллин дахарехь жигара дакъалоцу Хансолтас. Иза йоккха само еш хьожу бахархойн хьаштгашка. ГIуллакх хилла тIевахначунна гIо-накъосталла до цо. Кегийрхой кхетош кхиорехь боккха болх бо Хансолтас. Иза кест-кеста хуьлу заводийн, фабрикийн, яккхийчу предприятийн коллективашца, колхозийн, совхозийн къинхьегамхошца, студенташца, дешархошца цхьанакхеташ.

Дачиев Хансолта Гуьмсан районерчу тIеман а къинхьегаман а ветеранийн Совета юкъавогIуш ву. Иза хаьржира Ерригроссийн тIеман а къинхьегаман а ветеранийн Совете а. Цо дакъалоцура тIеман а, къинхьегаман а ветеранийн Ерригсоюзан а, Ерригроссийн а совещанешкахь, конференцешкахь.

Кхузаманахьлерчу дахаран хьелашна, керлачу лехамашна, рогIерчу декхаршна юьстах лаьтташ вац Дачиев Хансолта.

ЧУЛАЦАМ

Дешхьалхе 3
ТӀом болалуш 5
114-гӀа къаьсттина йолу Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн дивизи 15
255-гӀа шайн лаамехь эскаре бахначу дошлойн полк 20
Доьххьара тасадалар 42
Чилеков цӀерпоштнекъан станцешкахь 50
Небыково кӀотар 60
Немцошна къахьдина пхьор 66
Инарла майор Труфанов 70
Инарла Калинин 74
Садовое юрт йоккхуш 79
Дубовый овраг 81
МостагӀчун хӀилла 84
Керла некъаш 86
Полкан разведчик 87
Днепр хих волуш 90
Дошлойн училищехь 98
СовгӀаташ каралучохь 102
Вочу кхоьца кехат 105
Сий деш тӀеэцца турпалхо 109

Училища чекхъяьккхинчул тIаьхьа 119
Берлин схьаяккха кечам беш 122
Маршал Жукови кхетамца 127
16-чу Дошлойн дивизин штаб ларъеш 130
Пом дIабаьллачул тIаьхьа 132
Эскаран могIаршкара мукъавалар 136
Хьарцонийн кIуьрлахь 143
Лацийта елла санкци 146
Лан хала ю харцо 149
Оконева лагерехь 153
Вольни поселени 158
Машарен заманчохь 159

Хожа-Ахьмад Ахматович Берсанов

СТАЛЬНАЯ ИСКРА

Историческая повесть

(на чеченском языке)

Технический редактор С. П. Липатова
Корректор А. А. Виситаева